הָעָבָר

רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

המערכת:
בן ציון כץ ז"ל
ברוך קרוא
המזכיר:
א. אהרוני

מועצת המערכת:
יוחנן טברסקי
פ. שניאורסון ז"ל
ז. שזר

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

חוברת ו' | אלול תשי"ח | תל־אביב

נוסד לזכר חיים כהן בפטרבורג

הוצאת „אלתירא", אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה
בהשתתפות משרד החנוך והתרבות

התוכן

עמוד

פגישותי עם בן ציון כץ מאת יצחק גרינבוים 5
זכרונות מאת שרה כץ 9
סייפא וספרא מאת יוחנן טברסקי 12
בן ציון כץ ז"ל מאת דוד ורדי 13
פרשת האזכרה לב"צ כץ 16
אגרות ב"צ כץ 22

*

פרשת האזכרה לפרופ' פ. שניאורסון 26
פרופ' פ. שניאורסון כמספר מאת שמואל שגיב (גומלסקי) 31

*

יהודי רוסיה בתקופת פלווה מאת יצחק מאיר 38

זכרון קהילות:

וילנה בסוף המאה התשע עשרה מאת ישראל לוינסקי 60
טפוסים מעולים מעיר מולדתי נמירוב מאת יוחנן פוגרבינסקי 65
בתי כנסת בדוברובנה מאת ד"ר ז. צייטלין 70
דו"ח „אלתירא" 73

*

נפש לבארון דוד גינצבורג עם מלאות מאה שנה להולדתו:

הבארון דוד גינצבורג מאת פרופ' יוסף קלוזנר 77
זכרונות מאת הרב דוד כהן 86
רבותינו בבית מדרשו של הבארון גינזבורג מאת זלמן שזר 88
נקודות אור מאת י. ט. הלמן 101
איש המדע מאת פרופ' יהושע גוטמן 109
שר של תורה מאת ברוך קרוא 112
האצילות בישראל מאת ד"ר צבי וויסלבסקי ז"ל 115
ערי הלויים מאת פרופ' יחזקאל קויפמן 121
חוקר ומשורר מאת יוחנן טברסקי 128
במחיצתו מאת שמשון דוב ירושלמי 130
התכנית להקמת בית ספר גבוה למדעי היהדות בפטרוגרד בשנות 1916—1917
מאת פרופ' ב. צ. דינור 133
דוד אבי מאת סופיה גינצבורג 152
תולדות המשוררת אלכנסא מאת דוד גינצבורג 166

תוך שלשה חדשים נקטפו מאתנו שנים מעמודי התווך של מפעלנו. ביום י״ג בשבט תשי״ח נפטר, לאחר מחלה קצרה, עורך „העבר״, זקן העתונאים והעורכים העברים ואחד מזקני הסופרים,

ר׳ בנציון כץ

ובערב שבועות אותה שנה נפטר לאחר מחלה ממושכת יושב ראש חברת „אלתירא״ וחבר מועצת המערכת של „העבר״

פרופ׳ פ. שניאורסון

החבורה הקטנה הנושאת על שכמה את עבודת החברה והרבעון נתמעטה בכמות ובאיכות והושברה. בשארית כחותינו אנו מוציאים חוברת זו, ששית, של „העבר״ המוקדש בחלקו לשתי האבדות שאין להן תמורה.

מערכת „העבר״
הנהלת „אלתירא״

תאריכים בחיי בנציון כץ ז"ל

נולד בכ' כסלו תרל"ו (דצמבר 1875) בדוויג (ליטא).

בשנת תרנ"ג פרסם את מאמרו הראשון ב„הצפירה".

בשנת תרנ"ז התחיל לפרסם מאמרים ב„השלח" של אחד־העם.

בשנת תרנ"ט יצא לאור ספרו „לקורות היהודים ברוסיה„ פולין וליטא".

בשנת תרס"ג התחיל לערוך את „הזמן" בפטרבורג פעמיים בשבוע.

אותה שנה פרסם מאסף „הזמן" ובו „משא נמירוב" של ביאליק.

בשנת 1904 התחיל לפרסם את העתון היומי „הזמן" בווילנה.

משנת 1916 ערך במוסקבה את „העם" (שבועון ואחר כך עתון יומי).

בשנת 1920 יצא מרוסיה לליטא ומשם לברלין.

בשנת 1931 עלה לארץ להשתקע.

יצחק גרינבוים

פגישותי עם בן־ציון כץ

על בן ציון כץ שמעתי רבות עוד לפני שנפגשתי אתו בפעם הראשונה. סיפרו עליו כעל איש בעל כשרונות גדולים, שנתפרסם כעלוי בעולמם של הלומדים. הוא היה בעל ידיעות עמוקות בחכמת ישראל. עבודתו ההיסטורית ע"ד שאלות ותשובות, שהוצאה ע"י חברת מפיצי השכלה בעברית, עשתה רושם בחוגי המומחים לקורות היהודים בפולין וברוסיה וגם על הקורא המתענין בהיסטוריה היהודית בכלל. אילו היה מתמסר לחקירות ההיסטוריות, אפשר שהיה מגדיל לעשות. אולם בשלהי המאה ה־19 ובראשית המאה השוטפת משכו אותו החיים בהתפתחותם הסוערת והדרמטית והוציאוהו מעולם החקירות ההיסטוריות והכניסוהו לעולמה של העתונאות, פובליציסטיקה והעסקנות הציבורית המדינית. עוד חותמו של בית המדרש והישיבה בולט על פניו, תנועותיו ולשונו הרוסית, והנה נפתחו לפניו שערים לא רק בעולמה של האינטליגנציה הרוסית, אלא גם של הפקידים הגבוהים ואפילו ראש עירית פטרבורג, טולסטוי, ממשפחת האצילים הרוסים המפורסמת. הוא היה מקרב אותו, מקבלו בחדר עבודתו הפרטי וגם, כפי שסיפרו, ממלא את בקשותיו.

לא רק האצילים הפולנים אלא גם הרוסים היתה להם חולשה ליהודים „מקוריים", בעלי ידיעות שרשיות באותה היהדות המוזרה ההיסטורית, שהיתה על־פי רוב סגורה בפניהם. הם העדיפו אותם על היהודים, שעשו מאמצים להידמות בלשונם וכבל הוויתם אליהם הגויים. לא מצאו להם, כנראה, כל ענין ויש שנתמלאו רוגז. והנה נתגלה להם להפתעתם הגדולה, שגם ליהודי זה, שנתקבל בסביבתם כאחד מהם, פינה בלב הזרה להם וכשפוגעים באותה „נקודה יהודית", נתקלים לפתע בתגובה בלתי צפויה ודראמטית על פי רוב. עם יהודי כבן־ציון כץ דיברו לא כעם אחד מהם אלא כעם יהודי אמיתי, שעורר בהם כבוד ואימון. ניגונו היהודי בלשונו הרוסית לא צרם את אזניהם, ובשגיאותיו לא השגיחו. עמדו לפניו תוהים ומלאי התפעלות לכשרונותיו, לשכלו, השקפותיו וחכמתו, שנתגלו לפניהם, והיו הגילויים האלה להם לפלא.

מובן מאליו, שיהודים כאלה אינם נעשים מה שקוראים „קרובים למלכות", אינם משתמשים בהשפעתם אלא בענינים ציבוריים חשובים בתיקון עוולות הנגרמות ליהודים. אין הם „שתדלנים" מקצועיים ואין הם משפילים עצמם ומבקשים רחמים. יש בהם מין גאווה המציינת את מקורם העתיק. כך הסברתי לי את מעמדו של בן־ציון כץ בסביבה רוסית ובחדר עבודתו של טולסטוי.

כשנתפרסמה הפואימה של ביאליק, „בעיר ההרגה", נראה הדבר בעינינו כפלא. קשה היה להבין למה לא מנעה הצנזורה את הדפסתה. אמנם ניתן לה לפואימה שם־הסווה „משא נמירוב", העיר בה ערכו הקוזאקים של חמילניצקי במאה השבע־עשרה טבח ביהודים. אבל השורות הראשונות העידו, שאין זו אלא הסווה, שקרה הדבר לא במאה השבע־עשרה, אלא במאה העשרים, לעינינו. ואף על פי כן הצליח

בן־ציון כץ להשפיע על הצנזור היהודי, שיתגבר על פחדו וירשה להדפיס את הפואימה בקובץ „הזמן" שהיה עורכו. מאז, כנראה, נתפרסם כץ כבעל השפעה ב„חלונות הגבוהים", ביחוד בכל מה שנוגע לרשיונות להוצאת עתונים בעברית ובאידיש. כמה מן האמת היה ב„פירסום" זה איני יודע. ידוע לי רק שבהשתדלותו נתקבל רשיון לעתון באידיש בשם „פּעטראָגראדער טאגבלאט" בימי מלחמת העולם הראשונה כשאסור היה פירסום כל כתבי־עת באותיות עבריות, כיוון שהמטה הראשי של הצבא הרוסי בא לכלל דעה, שהאות העברית משמשת אמצעי לריגול הגרמני. כץ הצליח, כנראה, לשכנע את השלטונות, שפקודה זו אינה חלה על פיטרוגראד שנמצאה באותם הימים רחוק מהחזית. אולם כשהופיע העתון נתעוררר מיד שלטונות הצבא והפסיקו הופעתו. הוא הספיק להוציא רק תשעה גליונות.

בן־ציון כץ היה ככל יהודי רוסיה מאמין אמונה שלמה שהמהפכה נגד המשטר של אחרון הצארים תשחרר את היהודים מעול ההגבלות והרדיפות. הוא נדהם, כשבמניפסט של י"ז באוקטובר 1905, שכלל וויתורים יסודיים לעם, לא נמצא שום רמז למתן שוויון זכויות ליהודים, לביטול תחום המושב וכו'. אמנם מחברי המניפסט לא העיזו להבדיל לרעה את היהודים ביחס לזכות הבחירות לדומה הממלכתית, שחלה בה דימוקראטיזאציה בהשוואה לתכניות ולחוק שנתפרסם לפני פרוץ המהפכה והשביתה הכללית, שהקיפה גם פועלי הרכבות והשתיקה כליל את חיי רוטיה הגדולה ורחבת הידיים. במקום הקלות בהגבלות, שהעיקו על היהודים, עודדה המשטרה החשאית פרעות דמים בדרומה של רוסיה ובאוקראינה. התנועה חמהפכנית לא דוכאָה על־ידי כך ואף לא נפסקה. ההתנגשות המכרעת נתרחשה במוסקבה בדצמבר אותה שנה ובה נחתם גורלה של המהפכה. הצבא נשאר נאמן לקיסר ודיכא את המרד. כל התקוות נתרכזו בדומה הראשונה, שהרוב שלה פתח במאבק פרלמנטארי נגד ממשלת הצאר ודרש הקמת ממשלה האחראית בפני הפרלמנט. הממשלה הגיבה שוב בפרעות ביהודים, הפעם בביאליסטוק ובשדלץ. לא ארכו ימיה של הדומה הזאת. היא נתפזרה וניסתה לפנות לעם בכרוז הקורא להתנגדות הפסיבית. לא היה הד לכרוז הזה, ונתחוור לה לממשלה, שנחשול המהפכה ירד ובכוחה להשתלט על המצב בעזרתן של המפלגות הימניות שגדלה השפעתן על ההמונים.

בתקופה זו היה „הזמן" עתונו של בן־ציון כץ יוצא יום יום ובראשו כותרת: „ליהודי רוסיה עדיין אין שווי זכויות".

★

בשנת 1909 עברתי לווילנה ונכנסתי למשרד הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית ברוסיה כמזכיר. הגיעו אז ימי ירידה ל„זמן". ווילנה, שהתרכזו בה בימי המהפכה נוסף ל„זמן" של כץ ובטאונו של ה„בונד" עתוני המפלגות הציוניות הסוציאליסטיות וגם שבועון של הועד המרכזי הציוני „דאס אידישע פאָלק" שעורכו ד"ר יוסף לוריא עזב למענו את מערכת ה„פרייַנד" הפטרבורגי; ווילנה זו, שנשתקעו בה שמעון דובנוב ושמריהו לוין, שנבחר בה לחבר הדומה הראשונה, רעשה מוויכוחי המפלגות בבעיות מדיניות, והסופרים בשאלות ספרות ולשונות; שנפתחה בה תקופת ה„רינסנס" בספרות אידיש — ירדה מגדולתה וחזרה להיות עיר פרובינציאלית שקטה. לא מצאתי בה לא את דובנוב ושמריהו לוין ואף לא אחד השבועונים הרעשנים של מפלגות הציונים הסוציאליסטים לא נשאר בה. גם בטאונו של ה„בונד" חדל להופיע עם השתלטות הריאקציה. רק „הזמן" החזיק מעמד בשארית כוחותיו. אותה הכותרת בדבר שוויון זכויות היהודים נעלמה. הספקתי עוד להדפיס

בו מאמרים בכל יום ששי. בן־ציון כץ עשה מאמצים למנוע גסיסתו, אבל לשוא.

הוא היה מבקר בביתי כפעם בפעם. לא היה איש שיחה, כדרויאנוב המנוח, למשל. גם הליכותיו היו מוזרות קצת. היה מדוכא, מאוכזב ומר נפש. לא הצליח להציל את „הזמן". המו"ל מרגולין לא היה בכוחו להפסיד יותר וסגר את העתון. הגיעו אז ימים רעים לעתונות העברית ולסיפרות. בן־ציון כץ עזב את ווילנה ונעלם מאופקי.

נפגשתי אתו אחרי שנים אחדות שוב בפטרוגראד, במערכת „פעטראגראדער טאגבלאט", שהוזמנתי להיות אחד מעורכיו.

*

כבר הזכרתי ש„פעטראגראדער טאגבלאט" הצליח להוציא תשעה גליונות ונסגר. בן ציון כץ נתמנה לחבר המערכת יחד עם שמואל רוזנפלד ואתי, אבל לא השתתף בישיבותינו. נשארה בזכרוני משום מה תמונה של כץ המסתובב שקוע במחשבות ואינו רואה איש אפילו כשהוא עובר על פניו ממש. לא רציתי להפריע לו ולא שאלתיו מה הן דאגותיו. אפשר שכבר הגיעה אליו ידיעה מאחורי הפרגוד, שצפוי לעתוננו גורלם של כל העתונים שהשתמשו באותיות עבריות. הגזרה יצאה לא רק על העתונים של היהודים, אלא על האות העברית, ששימשה, כביכול, את המרגלים. השבועונים בשפה הרוסית לא נסגרו. אמנם ה„רזסביט" עבר למוסקבה ושינה את שמו מפני הצנזורה שהכבידה עליו.

בן־ציון כץ לא נח ולא שקט ולאחר זמן מה התחיל מוציא חוברות בפטרוגראד ודוקא בעברית. החוברות היו מוקדשות לשאלות הזמן. נדפסו בהן, אם אינני טועה, שני מאמרי. זוכר אני רק את נושאו של אחד מהם על נסיונו של פרץ לכתוב מחברת, בה יתן ביטוי להשקפתו הוא על השאלה היהודית. הנסיון לא הצליח. פרץ כתב רק פרקים אחדים ולא המשיך.

שנת 1916 בפטרוגראד ובמוסקבה היתה שנה של ציפיה וחרדה רבה לקראת העומד להתחולל. היתה זו גם שנת הכוננות רבה להתקפה רבה בחזית המלחמה ועסקים מצוינים לבעלי בתי חרושת וסוחרים וספקים למיניהם. במוסקבה צצו עשירים מופלגים מבין היהודים ותיקי העיר ואף מבין פליטי ווארשה ולודז, שהיו להם קשרים עם בעלי בתי חרושת שאת מוצריהם הפיצו בפולין. האינפלאציה הפכה אותה שעה להיות דוהרת. כל יום, כל שבוע, שלא נמכרו הסחורות היה מביא לסוחר עושר רב, אמנם במטבע, שירד ערכו, אבל הריווח היה תמיד גדול יותר מירידה זו. אפשר היה, כמובן, להחליף את הכסף הנמצא בירידה במטבע קשה או בזהב וכיוצא בזה. וכטוב לבם של המרוויחים, התחילו אחדים מהם חושבים מחשבות על עסקי ציבור, על תרבות, עתונות וספרות.

בן־ציון כץ עזב את פטרוגראד ועבר למוסקבה והתחיל מטפל בקבלת רשיון לשבועון עברי. בימים אלה נזדמנה למוסקבה חבורה של סופרים ומורים עבריים, עסקני תרבות וקם מרכז שפתח בפעולה. אוירת מוסקבה היתה בכלל יותר רכה ונוחה מזו של פטרוגראד. הרשיון נתקבל והתחיל מופיע שבועון עברי „העם" שבראש המערכת שלו הועמד ד"ר גליקסון המנוח, שהיה לאחר עליתו ארצה עורכו של „הארץ" במשך שנים רבות.

בינתים פרצה הסערה — מהפכת פברואר 1917 לפי התאריך הרוסי הישן. במשך ימים אחדים נחתם גורלה של הקיסרות הרוסית, היא הפכה להיות רפובליקה, ובראשה התיצבה ממשלה זמנית, שראשי המדברים בה היו בימים הראשונים מנהיגי

הק״ד. לא עברו אלא ימים מועטים והשלטון עבר לידי השמאל הסוציאליסטי ולצדה של הממשלה הזמנית הוקמה מועצת פועלים וחיילים שתמכה בה בממשלה הזמנית אבל ברבות הימים הפכה למרכז למהפכה בולשביסטית.

בן־ציון כץ עשה כל הזמן הזה במוסקבה. באפריל, בערב פסח, הוענקה ליהודי רוסיה מתנה רבה — ביטול כל ההגבלות, שהעיקו עליהם ברוסיה מיום שצורפו אליה חלקי פולין מאוכלסי יהודים, ורוסיה חדלה להיות ממלכה בלי יהודים.

בן־ציון כץ לא נאלץ לחזור על הכותרת שלו בדבר שיווין בכל אותה התקופה, שהפכה להיות מסוערת מאוד. כבר ביוני ניסו הבולשביקים לתפוס את השלטון ולא עלה בידם. חידשנו במאי את „פעטראָגראדער טאגבלאט״, אבל כץ לא השתתף בו. הוא נכנס למערכת „העם״, שגם הוא הפך ליומון. לא ראיתיו כל הזמן עד אוקטובר ואחריו בימי שלוט הבולשביקים. שמעתי רק, שהוא עבר לליטא לאחר מהפכת אוקטובר ומשם לברלין, שגם בה קם לזמן מה מעין מרכז לסיפרות עברית. שמעתי אחר כן, שעלה ארצה והשתקע בתל־אביב עם משפחתו.

*

התפס בן־ציון כץ מעמד דומה בישוב לזה שהיה לו בציבוריות היהודית ברוסיה, בציבור הסופרים והעתונאים העברים? דומני שלא. ניסה להוציא עתון ולא הצליח. בין המפלגות השולטות בישוב לא מצא קרובה לרוחו, לדעותיו הרדיקאליות והחופשיות לפיכך התיצב כרבים אחרים כמוהו בשולי הציבוריות, אם אפשר לומר כך, והיה מרשה לעצמו לדון מעשים ציבוריים ומדיניים על יסוד קנה מדת הצדק המיוחד לו.

כשעליתי ארצה ונכנסתי לעבודה הציבורית במחנה הציונים הכלליים א׳ לא פגשתי באספותיהם את בן־ציון כץ. ידעתי שבענין הטראגי של רצח ארלוזורוב יצא בביקורת חריפה נגד מאשימי המפלגה הרביזיוניסטית. וכשנלחם לאמת שלו, שהגיע אליה לאחר תקירה ובדיקה, לא היה מתחשב בסכנה הצפויה למעמדו הוא. לפיכך התיחסו אליו בכבוד כלסופר ותלמיד חכם שידע לעמוד על דעתו וצדקתו ולהלחם להן עד הסוף.

*

בשנותיו האחרונות הקדיש בן־ציון כץ את כוחותיו ועבודתו לחקירת עברם של יהודי רוסיה. הוא יסד וערך את „העבר״, רבעון המוקדש לחיי יהודי רוסיה, שהמשטר הקומוניסטי ניתק אותם מכלל האומה הפזורה ברחבי העולם ובמיוחד מאותו החלק שהמשיך את פעולות השיחרור, התחיה והבנין שיהודי רוסיה פתחו בהן והשקיעו בהן מכוחותיהם היוצרים. נפגשתי אתו בעבודה זו. הוא פירסם מאמריו וזכרונותיו בקובצי הרבעון.

בשיחותינו הנדירות היינו נוגעים בענינים שונים ולצערי ראיתי שהזקנה היתה גוברת עליו ומחלישה את כוח זכרונו שעוד בטח בו כמלפנים. במאמריו וזכרונותיו מורגשים היו אי דיוקים.

זכה לחיות את שנותיו האחרונות במדינת ישראל, לראות במלחמותיה ולבטיה, בהישגיה וכשלונותיה, אולם כבר לא היה בכוחו להשתתף בכל אלה בפעילות.

בשלוה ובכבוד גמר את חשבון חייו, שלא היה עליהם רבב מבחינת הנאמנות לדעותיו, עוז רוח ורדיפת הצדק.

בן־ציון כץ ז"ל



בפטרבורג בנעוריו



בווילנה („הזמן")



בישראל

שרה הרכבי-כץ

זכרונות

הייתי רופאה בבית חולים יהודי בווילנה. הייתי אשה ראשונה בתפקיד זה; גרתי בבית החולים בחדר קטן והוצרכתי להיות על משמרתי יום ולילה. אותם ימים נפל סכסוך בין בית החולים שעבדתי בו ובין המוסד החדש „ביקור חולים". פעם השתתפתי באסיפת רופאים מיוחדת, והיתה הצבעה בעניין זה. עשיתי מעשה של קלות דעת, והרמתי יד בעד „ביקור חולים". לאחר כמה ימים נסע הרופא הראשי לחופש, ואני מצאתי על שולחני מכתב פטורים. הייתי נרגשת מאוד, ולא ישנתי כל הלילה.

עם בן־ציון כץ, שגר בימים ההם בווילנה, נזדמנתי לפי דרישת־שלום מקרובים שלי בפטרבורג, מקום שם גמרתי את למודי. הוא ביקר אצלי פעם. לאחר פיטורי נכנס אצלי, ראה שאני נרגשת מאוד, והתחיל שואל מה קרה. במשך כמה ימים לא יכולתי לספר לו, אך סוף סוף סיפרתי. למחרת לקח דברים עם ד"ר וויירשובסקי, וזה זימן את הרופאים עם ממלא מקומו של הרופא הראשי, ד"ר מורצ'בסקי, והוחלט שאשאר עד סוף השנה. מאז נתידדתי עם בן־ציון כץ. כשנסע לקיוב, למשפט ביליס, הייתי מקבלת ממנו מברקים ופרחים. ד"ר מורצ'בסקי היה הגוי היחידי בבית החולים, והיה נראה כ„פריץ" בין הרופאים בפרווה הנהדרת שלו. כשהיה בא בבוקר היה מושיט את רגליו לשוער, גם הוא גוי, וזה היה חולץ את ערדליו ונושק את ידו. היה נוהג לומר שהוא מעריץ את היהודים, שאמא שלו היתה משלמת שכר לימוד בחדר בשביל ילדים עניים, ואמנם היה משחרר את היהודים מחובת שירות צבאי. אבל כשהתחיל משפט ביליס אמר לי פעם — בלשון נוכח, כי היינו בני עיר אחת — „את אינך יודעת, אבל יש אצלכם כת המשתמשת בדם נוצרי לפסח".

כתום השנה נסעתי עם בן־ציון כץ לפטרוגרד, ושם התחתנו. אחרי החתונה יצאנו, בפעם הראשונה, למסע לארץ ישראל, על פי הזמנה מאת ניידיץ', בעניין הוצאת איזה ספר עתיק. לא הספקנו להיות זמן רב; היו שמועות על מלחמה, ואחרי חודש באנו לברלין. הדבר היה באוגוסט 1914. זוכרת אני שישבנו באיזה בית קפה, ואנשים היו רוקדים. אמר כץ למישהו: „אתם רוקדים ומחר, מחרתיים, תפרוץ מלחמה." צחקו לו. וכך הוה. כבר לא הספקנו לנסוע חזרה בדרך הישרה, וצריכים היינו לעבור דרך דניה, שוודיה ופינלנד. כשבאנו לפטרבורג נודע שעתון „הזמן" בווילנה נסגר, ובן־ציון היה נרגש עד מאוד, אולי בפעם הראשונה בחייו.

אני, בתורת רופאה, נסעתי לעבודה ב„זמסטבו" בפלך ויטבסק, והוא נשאר בפטרבורג. האינטליגנציה שבזמסטבו, בעלת הדירה והפרסונל של בית החולים היו מתייחסים יפה אלי ולכץ, כשהיה בא לביקור, אבל הכומר המקומי התחיל להשמיץ את היהודים (גרה שם משפחה אחת) ובעיר הסמוכה סבז' התחיל ראש העיר קורא לפוגרום נגד היהודים. כיוון שעמדתי ללדת, סיימתי את העבודה בזמסטבו ובאתי

לווילנה, ומשם נסענו עם אמי לפטרבורג. שם גרנו שתי שנים ואחר־כך עברנו למוסקבה.

בינתיים באה המהפכה. זכור לי סדר מפואר אצל ניידיץ, ואולם רחב־ידיים בדירתו של שטיבל, מרוהט בריהוט מפואר של איזה מיניסטר שהודח, ובאולם זה היו אשתו ואורחיו של שטיבל משחקים בכדור גדול, שהיו זורקים מאיש אל איש.

היו אלה ימים של קור ורעב. גרנו, כל המשפחה, בחדר אחד של הדירה, באמצע החדר עמד תנור קטן והבעייה הקשה ביותר היתה — להשיג עצים להסקה. אבל בן־ציון היה משיג אותם (עזרו לו מכרים עשירים). פעם, בתל־אביב, ניגש אלי מישהו וסיפר שעזר למר כץ במוסקבה לנסר את העצים, בחצר הבית שגרנו בו, ולהעלותם לדירה. זוכרת אני שבפעם הראשונה לא ידע כץ להדליק גפרור. הוא לא היה מן המעשנים, וכשהיה מדליק את הגפרור היה מחזיקו כשהאש כלפי מעלה.

היה זמן של רעב. הילדים קיבלו אוכל בגן, אני אכלתי בשר סוס במקום עבודתי. מר כץ ואמי לא אכלו, והוא הפסיד בתקופה זו 20 ליטראות. אבל היינו מקבלים ככרות לחם מסאראטוב. כץ היה תמיד בתנועה; מלבד העתון עבד גם בארכיון ההסטורי.

אותם ימים ניתנה אפשרות לילדי ליטה ולטביה לעזוב את רוסיה. כץ התחיל לעבוד בפנקס של ליטא, וקיבלנו רשות לצאת את רוסיה. עברנו דרך ריגה ובאנו לברלין. בברלין שררה אינפלאציה. מצבנו הכלכלי היה טוב, כי כץ היה כותב מאמרים לאמריקה ומקבל את תשלומו בדולרים. בברלין אפשר היה לקבל הכל, רק השגת דירה עלתה בקושי. איך שהוא הסתדרנו. זכורים לי ביקורי פרישמן וכמובן של טשרניחובסקי, שהיה בן בית. גרנו בברלין שבע שנים, אך חושבים היינו על ארץ ישראל. הילדים ביקרו בבית ספר יהודי, ואני ביקרתי בשיעורי ערב לעברית בקהילה היהודית. הילדים, שנתחנכו בתנועת נוער ציונית, לא רצו לבקר בגימנסיות בברלין. כשהגיע הבכור לגיל י"ד החלטנו לעלות לארץ. ראשונים עלו הילדים הגדולים, אחריהם אני והבת הקטנה. כץ הוצרך להשאר עוד זמן מה בברלין.

ב־1929 עלינו לארץ ישראל. מצבנו הכלכלי היה קשה. למר כץ לא היתה עבודה של קבע, וכן גם לי. היה בארץ מספר גדול של רופאים שלא נקלטו בעבודה. עבדתי במרפאה שעה אחת ביום. הילדים ביקרו בגמנסיה „הרצליה", ששם קיבלו הנחה בשכר הלימוד. היתה לו, למר כץ, תכנית להוציא עתון בעברית קלה, שיקל את לימוד השפה לעולים. הוא כתב למוסדות, המציא להם חוברות בלועזית שעסקו באותן בעיות, אך לא יצא מזה כלום. הוא התחיל לחשוב על כתיבת ספרים הסטוריים, אך הדבר לא נסתייע אלא לאחר שנים. קרן־היובל שיזמו ידידיו, קרוב לשנתו השבעים, נתנה לו אפשרות להוציא את ספרו על „פרושים, צדוקים, קנאים, נוצרים".

בינתיים גמרו הילדים את הגמנסיה והתחילו מחפשים להם דרכים בכוחות עצמם, הלכו מי למקווה ישראל, מי לקבוץ. רציתי מאוד שהבת הצעירה תלמד בירושלים באוניברסיטה. תודות לטשרניחובסקי, שהשתדל לקבל בשבילה הנחה, התחילה ללמוד. אחרי־כן הלכו כולם מהבית, מי נסע לחוץ לארץ, מי התחתן, ואנו נשארנו לבדנו. כץ הוציא בינתיים עוד ספרים על תקופת ההשכלה, התחיל לכתוב את זכרונותיו בצורת סידרת מאמרים ל„מארגן ז'ורנאל", ולי היתה עבודה יותר קבועה וחיינו בשלווה.

רק סופרים מועטים היו מבקרים אצלנו, ואנו היינו ממעטים לבקר אצלם. הייתי חוששת מעט מפני החברה שלו, אם מחוסר ידיעתי בעברית ואם מחוסר ידיעתי בכל מה ששייך למדעי הרוח. מעולם לא יכולתי להבין, איך אני, שלמדתי הרבה שנים הסטוריה בבית הספר, יודעת כה מעט, והוא, שמעולם לא ביקר בבית־ספר, כל כך בקי בדברי הימים. והרי הוא התחיל ללמוד רוסית רק כשהיה בן י"ג, וצרפתית למד מספר לימוד עצמי בבית הכלא, שנכלא בו לשנה אחת בימי שלטון הצאר. בכל זאת נוסע היה, בלי שפה, לפאריס וללונדון, ובכל המקומות היה נפגש עם שרי מדינה ואנשים מכובדים, ועל אף חוסר השפה היה מתהלך אתם כשווה עם שווים.

בזמן האחרון מרבה היה לעיין בברית החדשה. היה אומר שרוצה הוא לכתוב השקפה חדשה לגמרי על הנצרות, ולהוסיפה למהדורה מחודשת של ספרו על פרושים וצדוקים, ולא היה בידו. רצה גם לכתוב ולגמור ספר על ההשכלה ברוסיה וליטה, ואמר: „בזה אעסוק עוד שתי שנים, ואחר־כך אקבל פנסיה".

היה תמיד אופטימי, וכשנתקשרו עננים שחורים בחיים הפוליטיים, היה אומר — „שטויות". כשהיה כותב דברים חריפים נגד עסקנים יהודים שהיו קודם רעיו, הייתי מצטערת על כך ומבקשת שלא להדפיס, אך הוא היה אומר: כך צריך. היה חופשי בדעותיו, וזה עשה גם את חיי שלי חפשיים וקלים.

היו לו, למר כץ, הרבה אי־נעימויות בחייו. למרות כל כשרונו וידיעותיו לא היה לו מקום עבודה קבוע, מלבד, אולי, בעתון „הזמן" בווילנה. נדמה לי שהרבה סבל מזה פה בארץ. וכשפעם, אחרי משפט סטבסקי, היה צריך לשלם כמה עשרות לירות להוצאות המשפט, נאסף הכסף מתרומות של מתנדבים. היה תקיף בדעותיו על מאמריו, ואם שלח מאמר לעתון אחד ולא קיבלוהו, היה שולח לעתון השני אך לא היה משנה את המאמר.

הוא לא התחשב עם המוסר הנפוץ והתייחס בחופשיות למה שמקובל בחברה. משום כך כתב ודרש לשנות חוקים בנוגע לאשה, כדי להקל על חייה. גם במקרים פוליטיים, אם נידונה אשה למאסר, היה מבקש להמתיק את דינה.

אופיינים לו היו הפשטות והיחס האנושי לכל. משום כך היו לו הרבה ידידים זרים, החל בשוער הבית בפטרבורג, שרצה להסתירו מפני השלטון כשלא היתה לו רשות ישיבה בעיר, וגמור בבעלת בית שגרנו אצלה בברלין, בתו של גנרל, שבחדר האוכל שלה היו תלויות שלוש תמונות גדולות של שלושת הקיסרים וילהלם, ושלא הסתירה כלל את הדעות המלוכניות שלה — כולם חיבבו אותו והיו משוחחים אתו שעות, למרות הרוסית הגרועה והגרמנית הרצוצה שלו.

לא היו לנו בבית הרבה ספרים, בעיקר בגלל הנדודים. זוכרת אני, כשנסענו לארץ ישראל וארזתי את החפצים היו מונחים על הרצפה ספרים שהשארתי אותם. נכנס טשרניחובסקי, הרים ספר אחד ואמר: „את זה אַת זורקת? אני אקח אותו". פה, בבית שלנו, היו בארון הספרים רק ביאליק, טשרניחובסקי, אנציקלופדיה קטנה, הרצל וספרים שמחבריהם שלחו לזכרון. כל מה שכתב מר כץ היה על פי הזכרון. רק בשל הציטטות היה הולך לספריה. בשנים האחרונות קנה ש"ס מצולם והיה מעיין בו כדי לכתוב ספר אחרון שלא זכה לסיימו.

יוחנן טברסקי

סיפא וספרא

אנדריי ז׳יד אמר: „אני קורא עתונאות לכל מה שיהיה בו מחר פחות עניין מהיום״. וודאי, הספר והעתון שני תחומי תרבות הם. העתונאי חייו חיי השעה, ועתים חיי הרגע. אולם יש שדווקא העתונאות היא שער לספרות ולחקר ההיסטוריה. מן ההיסטוריה החיה, המתהווה למדים לפעמים בהיקש על העבר הרחוק או הקרוב.

בן־ציון כץ היה אדם ששני גמין בו זה אצל זה, גם עתונאי גם היסטוריון. ועוד: אבות העתונאות שלנו היו לא עתונאים סתם, אלא מחיי לשוננו ומרחיביה. הד״ר יהודה לייב קנטור, מייסד העתון היומי העברי הראשון „היום״, הכריז, ש„קצה נפשו בהמון הפסוקים ושברי הפסוקים, שהיו הסופרים ממלאים בהם את מאמריהם לתפארת המליצה״. שאיפתו הוא היתה ליצור עתון „כתוב עברית ליהודים ברוח אירופית״. ואמנם, קנטור, סוקולוב, בן־ציון כץ ואחרים הם שלימדו אדם מישראל לכוון לפשוטו של משפט. במקום לשון תוספת — תוספת לא מתוך עושר הלשון, אלא מדלותה — הם שאפו אל הדיוק. ולדיוק זה לא קל היה להגיע, ראשית, מחמת חוסר מלים ומונחים וגם משום שעליהם היה להאבק רוב ימיהם בצנזורה, לבקש להם תמיד פתח של היתר.

*

עם בן־ציון כץ נזדמנתי ראשונה בברלין. אולם מקרוב היכרתיו רק כאן. כמה פגישות עולות על דעתי: הנה ביתו של הד״ר חלד ורעייתו יהודית. אשה של קומה — איתנות יש בה ואמהות יש בה. בת היא לאותו הנוער הנפלא שהיה לנו ברוסיה, שידע להתפעל ולפעול, להתווכח וליצור, שידע להתייחד עם ספר ודרכו היה גם להאגד אגודות אגודות... תה, תקרובת — והתקרבות של שיחה ערה. בן־ציון כץ יושב וקושב, אבל ניכר: אין נעלם דבר ממנו. והנה ערב צונן, ערב סגריר. ביתו של אחד מידידינו הטובים בשדרות רוטשילד. פתאום מזדעזעים החלונות ונקרעים לרווחה. מזדעזע החלל כולו. מה קרה? ההתפוצצות פסקה, אבל דומה, נעשתה כשלשלת — מצלצלת עוד באזניים. בן־ציון כץ נזכר בימי המהפכה בפטרוגראד. הכול ממהרים לסלק את עצמם. כל אחד הדרך חרד לנגדו. עוד באותו לילה נודע לנו, כי הוטלה פצצה בשגרירות הסובייטית.

למחרת נכנס בן־ציון כץ ל„דביר״. ספר חדש משלו הולך ונדפס. הוא נכנס בצעדיו הזעירים, הנגררים. יושב, ממצמץ קצת בעיניו, כאילו אור נופל עליהם.

— התדע? — הוא מחייך חיוך חבוי. — אותה שנה שישבתי בבית־הסוהר ברוסיה, נשארה בזכרוני כאחת השנים הטובות שבחיי. מדוע? פשוט: ידעתי שיש ברשותי שנה שלימה לחשבון הנפש, לקריאה, לכתיבה... להכין לדפוס את ספרי על הפרושים והצדוקים, לפי שיטה חדשה לגמרי.

והנה פגישה אחרת. לביתה של יהודית חלד נכנסים מכרים, ידידים, קרובים

ושכנים; נכנסים ויוצאים. באים אחרים, משתוממים ומתבהלים אף הם. האומנם אינה עוד? הרי היא היתה במיטב שנותיה! אנחה מרובה של אנשים מרובים. אותה מחלה אוכלת ומכלה!.. אנו עומדים מן הצד. מדברים קטועות על דא ועל הא. החושב הוא עכשיו, הזקן שבחבורה, על גורלו האכזרי של האדם? לא. אין מוקדם ומאוחר במיתה. לא הגיל קובע תמיד. והוא, כץ, דווקא עכשיו לבו נתון כולו למחקריו. פלוני יפה הקשה ולא יפה תירץ. אבל הוא —

בהברתו, שמקצתה פתחין ומקצתה קמצין של ליטא, הוא מוסיף ומספר על הספר החדש שעלה בדעתו לכתוב.

*

זיקנה היא התייבשות העצמות והצטמקות העצמות. זיקנה היא התחנטות תוך כדי חייו של האדם. זיקנה היא סתימת הצינורות. בן־ציון כץ — עיניו מרדו בו וכמעט חשך עולמו בעדו. אבל הניתוח החזיר לו את אור היום. ישיש הוא, אבל לא שבע־ימים. אין הוא שבע בדביקותו במחקר, בספרים, בשאלות — וגם בהגבה על ענייני השעה. יש בו משהו מילד תמים ושקט, אבל יש שכתיבתו־מלחמה. לא בפולמוס אחד של קולמוס השתתף.

והנה מתכנסים אחד אחד אנשים לביתו. אחרי מותו של אדם גם ביתו מתייתם. נראה מוזנח ועזוב. דומה, גם „מניין" מקרי זה מניין של צללים.

בפטירתו של בן־ציון כץ אבד לנו לא עתונאי סתם, אלא אב וסב, שלא אחת דבריו נשמעים שתי פעמים: שמיעה ראשונה כמשמעה והשנייה לשם הבנה.

דוד ורדי

בן־ציון כץ ז"ל

מקצת זכרונות

את בן־ציון כץ פגשתי לראשונה בשנת 1921, כשהוא בא אל „הבימה" לראות את המערכה הראשונה של „הדיבוק". הוא ליוה את ח. נ. ביאליק עם הפמליה שלו: מיכאל קויפמאן, חתנו של שלום עליכם, והסופר משה קליינמאן, שבאו למוסקבה כדי להשתדל אצל השלטונות הסובייטיים שיתנו להם רשיון יציאה לחו"ל.

לאחר ההצגה, בעוד אנו, השחקנים, עסוקים בהסרת האיפור, בא אלינו המנהל נ. ד. צמח ובישר לנו כי האורחים החשובים שהיו בהצגה רוצים להכיר אותנו ולהביע לנו את תודתם. הכרתי יפה את האורחים עוד מימי שבתי באודיסה, חוץ מן הסופר בן־ציון כץ, למרות שהתגורר בימים ההם במוסקבה, אך לא נזדמן לי לפגשו. שמו היה ידוע לי עוד מימי נעורי, כי הייתי קורא את „הזמן", את „הד הזמן" ואת מאמריו שנזדמנו לידי בעיתונים אחרים.

המשורר ח. נ. ביאליק פגשני כמכר ישן, טפח לי על שכמי והושיבני על ידו על אחד הספסלים אשר בבאולם הפויה של „הבימה". ביאליק גמר את ההלל על הבמוי של וכטנגוב ועל השחקנים והעיר כמה הערות על אופן הדגשת המלים

בתרגומו של „הדיבוק". בן־ציון כץ עמד מן הצד, חייך חיוך משונה כאומר לחוד חידה ולא התערב כלל בשיחה.

נתן בו ביאליק עיניו כאומר לשתפו בשיחה והודיע לנו:

— אגב, המכירים אתם את הסופר בן־ציון כץ?

מיד החל כץ לעבור בריצה מהירה משחקן לשחקן, תקע לידו של כל אחד אצבעות מספר, כאחד המחלק רקיקים לילדים, ואחר כך שב למקום עמדו והוסיף לחייך.

— עכשיו נשמע דעתו של כץ — ניסה ביאליק כאילו לבטל את חיוכו הספקני של כץ.

פתח כץ ואמר בקולו הרך, הצפצפני והצרוד:

— כל אותה שעה של משחקכם היתה מנקרת במוחי המחשבה על ש. אנ־סקי זה, שהכרתיו יפה ולא פעם נזדמן לי להיפגש עמו. גוי גמור בעניני יהדות וגוי גדול בעניני חסידות והנה שיחק לו מזלו, ממש מזל של גוי לו. המחזה שלו „הדיבוק" ניתרגם על ידי ביאליק וגוי גדול כוכטנגוב, מן התיאטרון האמנותי, מציג מחזהו זה בעברית במוסקבה המהפכנית והופך אותו ליצירה אמנותית באמת. ואני מאמין שמחזה זה יזכה להצלחה רבה ויהפך לנכס אמנותי בתיאטרון העברי, שאתם עמלים ליצור בשביל עמנו.

פניו, שאדמו מרוב התרגשות, כוסו בחיורון בסיימו לדבר והוא הוסיף לחייך כאילו אמר דברי שלילה, שיש בהם כדי לקטול את עבודתנו.

לאחר שנפגשתי אתו פגישות רבות בשנים הבאות למדתי לדעת כי חיוכו זה אופייני היה לו.

נפגשתי אתו שנית בתנאים שונים ואחרים לגמרי. הפעם היינו שוכבים שנינו על רצפה בצריף־עץ בקייטנה פושקינו שעל יד מוסקבה. הדבר היה בשנת 1922.

וכך היה הדבר:

אני ורעיתי חוה יואלית התארחנו בקייטנה זו אצל משפחת פרידמאן בימי הקיץ. רעיתו של מר יצחק פרידמאן היא אחותה של הגברת מניה רבניצקי, היא כלתו של י. ח. רבניצקי ז"ל, אשת בנו אליהו ז"ל, הגרה בתל־אביב. את המשפחה הכרתי לדעת עוד באודיסה, כשהייתי מבקר לעתים קרובות בבית הסופר י. ח. רבניצקי ז"ל. הסופר בן־ציון כץ, שהיה ידוע כמפוזר־נפש, בא אף הוא להתארח אצל הפרידמאנים, בלי להודיע להם מראש. טרחו ויגעו להמציא לו משכב־לילה. הצעתי להלין אותו יחד אתי בחדר שהוקצה לי. רק מיטה אחת היתה פנויה. החל דיון. מי איפה ישכב? הצעתי המיטה לאורח החדש ואני התנדבתי לשכב על הרצפה. לאחר התנצחות רבה הסכים האורח להצעתי.

כמנהגי תמיד לראיין סופרים ועיתונאים בכל הזדמנות, דובבתי אותו עד שעה מאוחרת בלילה, והוא נענה לי ברצון. סיפר לי על הספריה של בארון ד. גינצבורג, שהוא מטפל בה ורוצה להוציאה מרוסיה הסוביטית, על ביקורו של ביאליק, על מקסים גורקי. פתאום נפסק שטף דיבורו. הוא נרדם.

כנראה שגם אני נרדמתי, כי פתאום התעוררתי מתוך חרדה גדולה לקול חבטה רבתי. דמיתי שאחד הקירות של הצריף התמוטט ונפל, אך נדהמתי לשמוע מפי מר כץ את המשך השיחה שנפסקה. דיבורו שנשמע קודם מעל המיטה, הגיע אלי הפעם מקרוב, מעל הרצפה.

— מה זה קרה לך, מר כץ?

— שטות ותו לא, חי־חי־חי... צחק ב. צ. כץ בצחוק מקוטע — התגלגלתי מעל המיטה ונחבלתי קצת. באמת שטות. מזלי שיחק לי שהמיטה לא גבוהה ביותר. בדרך כלל שונא אני מיטות גבוהות... ליל בעותים היה לי הלילה... חלמתי כי אומרים לאסור אותי... דבר כזה יתכן אפילו בהקיץ... חי־חי־חי, אפילו את פרישמאן כבר אמרו לאסור... חי־חי, גיבור גדול שכמותו... והנה רואה אני בחלומי כי מוליכים אותי לצ'קה. התנגדתי בכל כוחותי, העידותי עלי עדים את גורקי ואת לונאצ'ארסקי כי חף אני מפשע... לא הועיל... גמרתי אומר בנפשי לברוח מהם בכל כוחותי. והנה מצאתי עצמי שוכב כאן על הרצפה... חי־חי־חי.

הזמנתיו לשכב על המזרן שלי, אך הוא סירב:

— בשום פנים ואופן. נוח לי בכך. נפלתי כרוך כולי בשמיכה.

ושוב קלחה השיחה כאילו לא קרה דבר עד אשר האיר השחר.

*

כאן בארץ שאפתי להימצא במחיצתו ולשמוע דעתו, דעת יחיד. כשהיה מתנצח עם מי שהוא היתה ניצתת בעיניו אש מוזרה מצבע ירוק־בהיר, גון קולו היה משתנה והיה מוכיח לבעל דבריו ביד ימין כשהוא משאיר יד שמאל מונחת על אחוריו כסימן שאלה הפוך שראשו למטה.

מענין הדבר, כשהיה הוכחן הנודע ב. צ. כץ נמצא במחיצתו של הסופר י. ח. רבניצקי לא היה מרבה להתוכח ונכנע מיד בלי כל התנגדות. די היה לו לזקן רבניצקי לנגוע בקצה זקנו הקטן ולפצות פיו, מיד היה בן־ציון כץ כופף עצמו לצדו של רבניצקי, מטה אוזן קשבת ומתוך חיוך ושביעות רצון נענה באמירת הן: — כן. זה נכון. בזה צדקת, מר רבניצקי. אתה צודק במאה אחוז. אין כל ספק־ספיקא.

הסופר רבניצקי היה מומחה גדול להוציא את הרוח ממפרשיו של בן־ציון כץ ולא נתן לו הזדמנות להתרתח.

ופעם גם העיר באזני מתוך ההומור השקט שלו: — היום היה כאן, אצלנו, ב. צ. כץ וניסה להתרתח, כדרכו בעניני ציבור. סיפר על העוולות הנעשות בארץ ועל המשפטים שהוא אומר לערוך. לא נתתי לו. — כביתי את המיחם בעודו בחומו והפכתי את הגחלים הלוחשות לאפר.

לי היה בן־ציון כץ משמש מעין אורים ותומים בעניני פוליטיקה ובעיקר בעניני מלחמות. כל פעם שרציתי לקבל אינפורמציה ממצה על המצב המדיני בעולם ועל מצב המלחמה התלויה מעל לראשנו, הייתי מכוון דרכי לשדרות רוטשילד בשעות שבן־ציון כץ יוצא לטיולו, כשידיו שלובות לו על אחוריו כשני סימני שאלה הפוכים והוא מטייל בחיפזון, כאילו הוא מלא וגדוש חדשות ונחפז למערכת למסור „פצצה". והרי בימים ההם כבר לא היה בעל עיתון משלו ולא היה לו לאן להיחפז. אך החיפזון שלו נשאר לו כזכר לימי פעילותו כעורך עיתון.

— מה דעתו של מר כץ? התפרוץ מלחמה בקרוב או לא?

— לא מיניה ולא מקצתיה. אנו רחוקים ממלחמה כרחוק מזרח ממערב.

— והרי העיתונים מלאים היום חומר נפץ. יש הרושם כי הנה, הנה האסון מתקרב. המלחמה פורצת.

בן־ציון כץ מרגיש בדאגתי, מאיט הילוכו, מטריח סימן שאלה אחד, כלומר יד אחת, מעל אחוריו, נוגע נגיעה אבהית בקצה כתפי ומנחמני:

— אַל תדאג, ידידי, הרוצחים האלה נוהגים כל הזמן לאיים עלינו, אך הם

לא יעיזו לעשות דבר וחצי דבר, כי ההמונים יתקוממו. לכל יש גבול. — אוי ואבוי יהיה להם אם ימתחו את החבל יתר על המידה. —

וכשרומל עמד בשערי מצרים וארצנו היתה צפויה לסכנה גדולה, חסמתי לו פעם את דרכו ברחוב מלצ'ט מתוך העזה רבה. מבלי לחכות לשאלתי ענה:

— רומל, ימח שמו, לא יעיז לבוא הנה. הוא ישבור את מפרקתו טרם יעשה צעד אחד בכיוון לארצנו. תזכור את דברי אלה. מי שמתחיל אתנו, עם היהודים, סופו כליון חרוץ, ובבוא ימי הנחת והשלום ניהנה ממפלתם של הנאצים.

ואמנם, זוכר אני לו עתה את חסד ניחומיו שניחם אותי ואת חברי מן „הבימה", שהייתי להם לפה ולשואב ידיעות מפיו של מר בן־ציון כץ עצמו.

הוא היה נוהג לבקר קבועות בהצגות הבכורה. לא היה משוחח על ההצגה עם השחקנים, כשהיה פוגשם, אך היה שולח את רשימותיו בכתבות לעיתוני אמריקה: ה„מארגען זשורנאל" ו„הדואר".

בשנים האחרונות היה זכרונו מטעהו ולא פעם קרה שהחליף ברשימותיו אלו תפקיד אחד במשנהו, שם שחקן בשם חברו. ואשר לעבר כבר החל הטשטוש שולט בזכרונו. כך, למשל, סיפר בזכרונותיו ממוסקבה כיצד גורקי בכה ב„הבימה" בהצגת „היהודי הנצחי" יחד עם חנה רובינה על חורבן בית המקדש באותה פעם שהוא, כץ, היה נוכח בה. ולא זכר כי שמע אותי בוכה על החורבן באותה פעם. כאשר העירותי לו על טעותו, עשה תנועת־ביטול בידו ואמר: — מי יכול לזכור מה שהיה לפני כל כך הרבה שנים? אפשר כי טעיתי. אם אתה שיחקת, ודאי אתה זוכר יותר ממני.

ואם כי הוא עמד בחיוניותו ובעירנותו כמעט עד ימיו האחרונים, עשה הזמן את שלו והכריעו.

יהא זכרו ברוך.

פרשת האזכרה לבן־ציון כץ

מטעם אגודת הסופרים ואגודת העתונאים (4.3.1958)

חפותח דן פינס:

לפני שלושים יום הסתלק זקן העתונאים היומיים שלנו, רבי בן־ציון כ"ץ, האיש אשר תסס והתסיס במשך שני דורות לפחות, ואשר פעל כמכשיר צבורי, ער ומעורר. הוא היה, כשמו, כהן צדק של העתונות, של חופש העתונות, חופש הדעה וחופש המחשבה שלנו. אבל לא רק שלנו. היתה תקופה שעתונו „הזמן" — והוא עצמו כעורך העתון — היה קשור גם במדיניות הכללית, לא רק היהודית, של רוסיה הצרית, והוא נרדף גם בגלל זה.

הוא היה היחיד בין העורכים באותה תקופה שפרסם את הכרוז הויבורגי הידוע נגד המשטר הצרי, ועל כך גם נעצר, נכלא. היו זמנים, ביחוד בשנות 1905 ו־1906, שעתונו היה העתון העברי היחיד בעולם. והוא היה לוחם לחופש הדעה גם בארץ, בארץ ישראל ואחר כך במדינת ישראל. דעה שהיתה קצת יוצאת דופן, אפיקורסית, הוא לא נרתע מלהשמיע ועד הרגע האחרון ממש לא משה ידו מכתיבה,

מחקירה, ובפרט בחקר תולדות העתונות העברית. הוא היה היסטוריון של העתונות העברית, וסגולתו היתה בכך, שבמחקר הזה של העתונות העברית, במידה שעשה אותו, לא היה תלוש מן המציאות, מן החיים. כל פרק בתולדות העתונות היה בשבילו פרק בתולדות הצבוריות היהודית ובתולדות המדיניות הכללית.

ונדמה לי, שעוד חייבים גם ידידיו, גם העתונאים והסופרים בישראל, לחשוב איך להמשיך בעבודתו שהוא עשה, ואיך להחיות את הדפים ואת הזכרונות האלה, כדי שנלמד מהם גם בהווה וגם בעתיד.

זוכר אני, עוד בבית אבא וסבא היו אומרים: אם אתה רוצה לקרוא חכמה ולשון קודש — לך אל „עשרים וארבע", אבל אם אתה רוצה לקרוא מדיניות, לדעת את הוויות העולם — לך אצל „הזמן" ואל בן־ציון כץ. ודברים אלה נחרתו במוח, כמו שיכולים להחרת במוחו וזכרונו של הילד, ואני אחרי כן נוכחתי, כי אכן כך הוא הדבר.

מאיר גרוסמן:

עם מותו של בן־ציון כץ הלך לעולמו אחד מהאחרונים, מהעתונאים הבלתי תלויים והעצמאיים. ואנו רואים שדור שלם של אנשים מסוג זה הולך מאתנו. הוא היה עצמאי ובלתי תלוי בהרבה מובנים. הוא לא היה קשור עם שום מפלגה, הוא לא שרת שום מו"ל, הוא הקים בשבילו במה, אשר ממנה דבר לקהל.

הוא גם היה בעל מקצוע שקשה למצוא כיום כמוהו. היום עתונאי בוחר בשבילו איזה סוג של עבודה בעתון. אבל כץ היה שייך לעתונאים, בתקופה שאני מכיר היטב, אשר היו ביוזמתם ומרצם ואפילו בכספם מוציאים עתון, היו המו"לים, היו העורכים, כתבו את המאמרים הראשיים. הוא ידע את מקצועו מהתחלה עד הסוף, והיה יכול לכתוב — ועשה לפעמים את כל העתון מההתחלה עד הסוף.

הנוסח שלו היה קצת מעורפל, כתב מאמרים ארוכים. אבל גם הקהל שלו היה קהל לגמרי אחר מהקורא שאנו מכירים היום כאן בארץ ובחו"ל. הוא לא רק נתן לקהל שלו ידיעות בקצור נמרץ, או קצת סודות מן החדר או קצת רכילות, הוא היה מדריך, מורה, הוגה דעות, הוא היה הקשר בין הקהלה הקטנה והעולם הגדול.

עתון קראו מהתחלה עד הסוף. חפשו בו לומדות, השכלה, ובשביל הדור היה בן־ציון כץ האיש המתאים, כי הוא עצמו היה מלומד ועילוי, כתב ספרים ונתכוון להיות רב. הוא היה באמת וללא גוזמה אביר של האמת והצדק והיושר בחיינו. תמיד עמד במלחמה ובמאבק קשה עם השלטון והמשטר, אם זה היה השלטון הרוסי, או המשטר בהסתדרות הציונית ובאיזו קהלה. הוא לחם או בעד האיש הקטן או נגד עלילות. תמיד היה לו, כמו שאומרים באנגלית, איזה „קאמפיין".

ראיתי אותו במשפט ביילים בקיוב. כולנו ישבנו בתא העתונאים ורשמנו, ושמענו. היו ביניהם רפורטרים צעירים, היו גם גדולי הספרות הרוסית בזמן ההוא. אבל בן־ציון כץ לא ישב אתנו, הוא ישב יחד עם אנשי הצבור, בועדה, היה אוסף ספרים, הוא היה יועץ, עמד בקשר עם הפמליה של העורכים, הוא השיג ספרים חשובים כדי ללחום נגד הגלחים ונגד אלה אשר תמכו בעלילה.

אותו הדבר היה בזמן המשפט של סטבסקי ואחימאיר. הרבה אנשים כתבו מאמרים, אבל הוא לא כתב מאמר כמו שעתונאי כותב, הוא ניהל קמפניה. הוא חיפש חומר, הוא הוציא כרוזים. הוא היה עסקן, לא רק עתונאי. הוא גם היה איש של יזמה, ואם לא הצליח במקום אחד — הלך למקום שני.

פגשתי אותו בכל מקום של ריכוז צבוריות יהודית. כאשר היתה תקופת פטרבורג — היה בפטרבורג; כאשר היתה תקופת קיוב — מצאתי אותו בקיוב; כאשר כולם באו לברלין — היה שם. ואחר כך, כמובן, כמו הרוב מאתנו — הוא בא לישראל.

כמובן, השתתף בכל הקונגרסים, אבל לא בתור ציר, לא בחרו בו, הוא לא היה קשור לשום מפלגה, לא קבל שום הוראות מאיש, וכמובן משום מפלגה או מו"ל. הוא ישב ונתן עצות. ולמלה שלו ולעצה שלו שמעו.

הוא היה ציוני כללי במובן הקלסי והמקורי של הבטוי והמושג הזה. ציוני כללי, ז"א ציוני אשר כולל הכל, שאיננו מחלק את העולם הציוני רק בהגדרה של ימין ושמאל. הכל שלי. הוא אמר לי פעם אחת: כולם יקרים לי, אני שמח כאשר אני רואה אנשים צעירים, כשהם עומדים על הבמה ומנהלים את המאבק שלהם, אם הם שייכים לרוב או למעוט, אם לימין או לשמאל — העיקר שישנו דור חדש, ואני אתמוך בהם. וגם היה עושה זאת.

הוא כתב גם הסטוריה של הדור האחרון. יש לנו הרבה הסטוריונים צעירים, אבל רובם חוקרים, הם כותבים על יסוד חומר שהם מוצאים בספרים של אחרים, בארכיונים. אבל ההסטוריה שכתב כץ — וזאת רואים מהאבטוביאוגרפיה שלו — זו לא היתה הסטוריה רגילה, כי אם זו היתה הסטוריה שהיתה קשורה בו.

אם הוא כתב, נניח — ואני מכיר את התקופה הזאת היטב — על התקופה של „ועידת הרבנים בפטרבורג", שבה ישבו יחד הרבנים הגדולים שלנו, מר' חיים בריסקר והאדמו"ר מלובאוויץ או הרב מדבינסק והבארון גינצבורג וסליוזברג, ועסקנים ציונים מהצד השני, בן־ציון כץ היה שם ונתן עצות גם לרבנים וגם לאזרחים. כאשר כתב בזכרונות שלו על תקופה זו, לא כתב על יסוד חומר אשר הופיע בעתונות, הוא כתב על התקופה כאשר ראה אותה, על דברים ומעשים שבהם השתתף. בנקודה זו הביאוגרפיה שלו, שהופיעה בפרקים ב„טאג" ו„מאַרגען זשורנאל", יש לה חשיבות מיוחדת. שם אפשר למצוא חומר שאיננו בשום ספר הסטוריה ובשום מקום אחר. חבל שהזכרונות האלו לא הודפסו כאן. מישהו אמר כי זה משעמם, שזו תקופה מתה. זה לא נכון, זהו גם סיפור מענין. הוא מספר שם על הרבה אנשים, מהבארון גינצבורג עד ז'בוטינסקי ועד ויצמן. הוא הכיר אותם באופן אינטימי וכתב עליהם ונותן הערכה עליהם לא כאיש אשר ראה אותם רק מהבמה, אבל כאיש שמכיר אותם.

הוא היה קשור מצד אחד עם חוגים, שאז קראו להם ברוסיה „האריסטוקרטיה" היהודית, הפטרונים של הספרות שלנו, וביניהם היו הרבה אנשים מלומדים, כמו הבארון גינצבורג או פולאקוב או ויסוצקי. הוא היה מקובל עליהם, אולי היחיד מתוך הציונים, לא בגלל זה שהוא היה מתאים לגמרי לצורת החיים בחוגים האלה, אלא מפני שמצא חן בעיניהם, הוא הסביר להם, היתה לו סבלנות לשבת אתם. ובאותו הזמן היה גם מקובל ויועץ של הרב ריינס והחוגים של החסידים. בנקודה זו הוא מהווה טיפוס מיוחד במינו.

אין זה מקרה שכאן בארץ לא הצליח ולא מצא מקום קבוע בשבילו בשום עתון. כמובן, הדפיסו דבריו בעתון אם כתב על איזה ענין אקטואלי, אולי דברי אפיקורסות שעתון מנוגד הדפיס. אבל מקום תמידי לא מצא. מפני שכל החיים שלנו כאן הם חיים של פלגים, של מפלגות, של קבוצות לחץ, וצריך לשמור או על הקו או על הפקודה של מו"ל או של ה„בוס" של איזה עתון. וכץ לא היה האיש אשר קבל מרות של מו"לים או „בוסים" מפלגתיים. ולכן לא הצליח.

מענין גם היחס שלו למלחמת השפות אצלנו, כמו גם ל„קולטור קאמפף" אצלנו. הוא היה חובב עברית, מפיץ הלשון, אחד מאלה שלא רק דברו כחובבי עברית, אלא מאלה שעשו את המעשה, אבל עשה זאת בלי קנאות. הוא אהב עברית, אבל הוא גם אהב אידיש והיה קשור לאידיש ולספרות אידיש וכתב יפה אידיש. הרוסית שלו היתה חלשה מאד, אף על פי שכתב לפעמים ודיבר רוסית. אבל שלט באידיש ובעברית, וכתב בשתיהן.

עם כץ נגמרה תקופה מפוארת. וצר שאחד מאבירי האמת והיושר ולוחם נגד עוול הלך מאתנו.

ברוך קרוא:

המנוח הלך לעולמו בגיל שלמעלה מ־80, ובשנים האחרונות קצת כהתה עינו, אבל לא נס לחו. עד שבוע לפני מותו קרא כל העתונים שהיו ברשותו, התענין בכל פרט, אפילו בהצגת „הבימה" שעוררה פולמוס. הוא ממש נלקח מעל שולחן עבודתו, ממזבחו, ומפני זה לא נתרגלנו עדיין להעדרו. עדיין קשה למצוא סיכום מתאים, איזו הגדרה קצרה שתתן לנו מושג על האיש הזה שהיה איש רב פעלים.

בן־ציון כץ עשה הרבה דברים, לא היה בעל מלאכה אחת, יותר קל להגיד מה שלא היה. הוא היה עתונאי וסופר וחוקר, והסטוריון, ולוחם, בעל זכרונות ועורך, עסקן, שתדלן ועוד כמה דברים. והייתי רוצה למצוא מלה אחת אשר תגדיר את כל הדברים האלה, מפני שאצלו לא היו אלה מדורים מדורים, הוא לא היה אדם, שבבוקר עשה ענין אחד ואחרי הצהרים — דבר אחר. כל מה שעשה — עשה תמיד. בכל מה שעשה וכתב — אין לי מלה עברית לזאת — היה פובליציסט. בימינו כמעט אין פובליציסטים. יש עתונאים, יש עורכים, אבל אין פובליציסטים, אין אפילו דרישה לזאת. בן־ציון כץ היה אדם שלא קבל מרות משום איש, רק ממצפונו. זהו ניצוץ מן הנבואה. כך היו הנביאים, הדרשנים, המגידים, המוכיחים והפובליציסטים הראשונים שמפיהם אנו חיים עד היום. כך היה אידלסון, אף על פי שהיה עורך עתון מפלגה, כך היה אחד העם.

כץ בא מהתלמוד, היה אחד האחרונים שזכר את התלמוד ממש בעל פה. לכץ לא היתה ספריה, הוא לא צריך היה לספריה, ידע תמיד מה שדרוש לו. מה היה המאמר הראשון שלו? היה זה מאמר ב„הצפירה" של סלונימסקי, וכתב על כך שהרבנים מטריפים ללא צורך, מחמירים בעניני טריפות. הוא ידע מקורות, ידע שאלות ותשובות, היה פובליציסט גם בזה. את זאת כתב בעיירה שלו. אחר כך בא לפטרבורג, וכבר היו לו ספריות. הוא כתב על ראשית ההשכלה כפי שהיא משתקפת בשאלות ותשובות במאה ה־18, ה־17, גם זה מבחינה פובליציסטית.

אחר כך היה עורך העתון „הזמן". שם היה פובליציסט, עסקן. הוא דאג לפרסם את „משא נמירוב" של ביאליק, ההד הגדול מהפוגרום של קישינוב. לא התענין מן הצד השירי של השירה הזאת כי אם מן הצד הפובליציסטי. הוא נלחם עם הצנזור והצליח, והשירה הזאת פורסמה, והיא פרסמה את ביאליק והיתה לה השפעה עצומה.

„הזמן" היה העתון היומי העברי האחרון הגדול בגולה. ומי לא קרא את העתון הזה, מי לא התחנך על עתון זה? בן־גוריון, בן־צבי, ואני יכול למנות שורה שלמה של אנשים. המדינה נוסדה על פי העתון הזה. כמו שהקדוש ברוך הוא הסתכל לפי המדרש בתורה וברא את העולם, כך הסתכלו בעתון זה ויסדו את המדינה. כץ, אשר ישב ברחוב זאוואלנה בוילנה, יצר את המדינה. גדולי סופרי הדור השתתפו בעתונו. הוא גם הוציא עתון בעצם ימי הבולשביקים. אחר כך בא לברלין,

והוא היה הסופר אשר סיפר לאמריקה מה שנעשה ברוסיה. הוא נסע לרוסיה בשנות ה־20, רצה להוציא את הספריה של הבארון גינצבורג. אחר כך עלה לישראל.

חוץ מזה שכתב בעתונים וספרים באידיש, כתב בעברית הסטוריה של תקופת הבית השני, וזוהי שוב פובליציסטיקה. הוא לא יכול היה לסבול בטלנות בנוגע לסיבות המחלוקת של בית הלל ובית שמאי. הוא הוכיח שהיו אלו שתי מפלגות. גם במגלות הגנוזות עניין אותו הצד ההסטורי הפובליציסטי.

ועוד מלים אחדות לענין אחר השייך לבן־ציון כץ, וצריך היה להאריך בו, אבל לא אאריך. כץ היה יהודי רוסי. ברוסית היו אומרים: יהודי רוסי נכבד לדורותיו. הטיפוס היהודי הרוסי, טיפוס האינטלגנט הרוסי שאיננו כבר. ואין כאן ענין של התרברבות השבט הזה, זוהי עובדה הסטורית שמזלזלים בה, וחשוב לא לזלזל בה, שהגלות הגדולה הזאת, הגדולה בכל הגלויות, הארוכה מכל הגלויות, המענינת מכל הגלויות, היוצרת מכל הגלויות, אמנם לא יצרה את התלמוד כגלות בבל, אבל היא יצרה את המדינה. הציונות היא רוסית ב־90%, והספרות העברית היא רוסית ב־90%, מתוצרת יהודי רוסיה. אין יודעים שהשבט הגדול הזה הוא נושא היסטוריה החדשה, כמו שבט יהודה בימי קדם — כזאת היתה היהדות הרוסית, ואולי עוד תהיה. עדיין לא נגמרה הפרשה. היהדות הרוסית אולי עוד תהיה גולת הכותרת של המדינה. בסוף המאה ה־19 והתחלת המאה ה־20, עשרים שנה, מהופעת ביאליק ומהופעת הציונות הרוסית ועד המלחמה העולמית הראשונה, כל זמן שיהדות רוסיה יכלה לעשות משהו — עשתה נפלאות.

כץ היה מן המעטים שרצו לשים זכר לאותה היהדות, תולדות התקופה הגדולה הזאת, ויסד רבעון בשם „העבר", עליו לא פסק לדבר עד היום האחרון. כץ סימל את היהדות הגדולה הזאת, שצריך להוציא עליה ספרים. ואני מקוה שהחבורה הקטנה הזאת, בעזרת אנשים שיבינו הצורך הזה, ימשיכו בעבודה הגדולה הזאת להנצחת יהדות רוסיה, לפרסם את הזכרונות של כץ שעליהם דבר מר גרוסמן, שזהו ספר גדול של 30 גליונות דפוס, מילדותו עד תקומת המדינה, ועל ידי כך יסופר גם על היהדות הרוסית, שבן־ציון בן אברהם כץ היה ממיטב בניה.

א. רמבה:

לפני ימים אחדים פרסמה אגודת העתונאים חוק לאתיקה מקצועית. האגודה ישבה על מדוכה זו שבועות רבים ולמדה את הבעיה, כיצד צריך עתונאי לנהוג ולעבוד ומה הוא צריך להיות. אילו אפשר היה לכתוב את תולדות חייו ומפעליו של רבי בן־ציון כץ, ולתת אותו לקרוא לכל אדם הרוצה לעסוק בעתונאות והעוסק בעתונאות — אפשר היה לאמר לו: כזה ראה וקדש. אין צורך בחוקים, האיש הזה היה דוגמה חיה של מה צריך להיות עתונאי עברי.

הוא היה בן למעלה מ־80, ויש נטיה כנראה בכל הדורות, שהצעירים מסתכלים מלמעלה למטה על הזקנים, בני הדור שחלף, שאינם יכולים לתת עוד שום דבר לדור הזה. ההפך מזה היה בן־ציון כץ. הוא לימד את העתונאי הצעיר ביותר והוא יכול היה לשמש דוגמה גם לדורות הבאים של עתונאים, כיצד צריך עתונאי לעבוד.

היום מתיימרים עתונאים צעירים, והביאו את זאת מארצות המערב הגדולות, להביא חדשות וידיעות שעדיין לא הופיעו, מה שנקרא „סקופים". בן־ציון כץ היה איש הסקופים בדור, שהעולם כולו שקט על שמריו, שאיש לא היה זקוק לחדשות סנסציוניות בלתי רגילות. ושמעתם כבר מהיו"ר, ששום עתון רוסי גדול לא ידע

את אשר הוא הביא לעתונות. גם הקונסטיטוציה הרוסית ששמרו עליה בחדרי חדרים — הוא גילה אותה. גם כרוז המרד הרוסי — הוא היה הראשון שפרסם אותו. דורות רבים של עתונאים יוכלו ללמוד ממנו.

אני רואה בו שני צדדים של מטבע, שהם כביכול מנוגדים זה לזה, אבל הם משלימים את האיש: הוא היה צדיק במעשיו ובמנהגיו היום־יומיים, בכל הליכותיו, והיה מבית הלל. עצם העובדה שספרו הראשון היה ספר נגד החומרות של הרבנים והוא דרש להקל ולא להחמיר — הציג אותו מיד כאדם מבית הלל שחפש תמיד דברים לקו זכות. יחד עם זאת היה בכל פרקי חייו איש לוחם ללא סייג ופחד, שוחה נגד הזרם — היה מבית שמאי.

עוד יכתבו רבות על פרקי מלחמה זו שעשה כעתונאי עברי ויהודי. בימי משפט ביילים היו עו"ד גדולים לבייליס שהגנו עליו, אבל בתורה, בדעת העברית, במקורות העבריים היו עמי ארצות. בן־ציון כץ הפנה את הכוון של המלחמה למען ביליס על ידי עזרתו לעורכי הדין. צריך להזכיר תקופת מלחמתו השניה, גם כן בקשר עם עלילת דם — בקשר עם משפט שטייגר בפולין, שאשה העידה כי ראתה, ששטייגר, סטודנט יהודי, הטיל פצצה על הנשיא. ובן־ציון כץ מצא את הרוצח האמתי והוא הוציא את ההודיה מפיו והוא הפנה את כל חוד המשפט מן היהודי אל הרוצח האמיתי. ופרשת מלחמתו נגד הזרם במשפט סטבסקי ברצח ארלוזורוב עדיין ידועה לצבור בארץ ישראל.

והיו בו עוד שני דברים שהם כביכול מנוגדים: הוא היה איש הספר, הסטוריון. ומה מלאכתו של הסטוריון? הוא יושב רכון על ניירות עתיקים ומדיר את עצמו מהנאת העולם. לא כן היה בן־ציון כץ. אותו אדם שהיה הסטוריון גדול לא רק ליהודים, כי אם גם לגויים, היה חבר המשלחת הליטאית בועידת השלום אחרי מלחמת העולם השניה, כדי לעזור לליטאים להוכיח זכותם על שטחים גדולים שרצו לקחת אותם מהם.

אין אדם שני בעולם היהודי שהוציא וערך כל כך הרבה עתונים. עתון אחד נסגר — למחרת הקים עתון חדש. הוא לא יכול היה לחיות בלי אוירה תוססת, חיה ומגע ישיר עם האדם.

הוא נלחם למען המוסר הצבורי. הוא היה מוסד. הוא לבדו היה שורת מתנדבים במשך כל ימי חייו.

היו לו כל הסגולות הגדולות של עתונאי גדול, היה לו זכרון פנומנלי, היה בור סיד שאינו מאבד טיפה. כל מה שקרא פעם — זכר תמיד ויחד עם זאת הוסיף דעת ותורה. הוא היה למדן גדול, היתה לו ידיעה בכל שטחי המדע והחברה והתרבות והיה לו חוש עתונאי מפואר וכולנו שעוסקים במקצוע זה יכולים להתקנא בו. ויחד עם זאת לוחם לאמת, לוחם לצדק, שוחה נגד הזרם ללא חת וללא פחד, גם אם הדבר לא היה נוח.

אינני יודע אם יש טעם להשתמש בבטוי: נזכור אותו. בודאי רבים יזכרו אותו לאורך ימים. אבל כדאי שעתונאי ארץ־ישראל וכל עתונאי עברי ילמד ממידותיו של בן־ציון כץ בכל השטחים, וזו תהיה מצבה נצחית לזכרו של אדם גדול שהתהלך בתוכנו בפשטות בלתי רגילה. הוא היה פשוט בגדלותו וגדול בפשטותו.

אגרות בן־ציון כץ

לתולדות הפואימה „בעיר ההרגה" לח. נ. ביאליק

לאחר הפרעות בקישינוב בשנת 1903, נשלח לשם ביאליק מטעם „הועדה ההיסטורית", שבראשה עמד שמעון דובנוב, כדי לאסוף חומר מפי הנגועים ולכתוב על פיו את תולדות הפוגרום הזה. ביאליק ישב שם כששה שבועות וגבה עדויות מפי עשרות אנשים בהיקף של ארבע מאות דפים וכן אסף תעודות וצילומים רבים ועם כל החומר העצום הזה יצא לבית חותנו ביער גורובשצ'ינו כדי לכתוב שם את ההיסטוריה. ואולם במקום הספר הזה, בא שיר הזעם „בעיר ההריגה" (כל החומר העצום הזה שמור עד היום בארכיון ביאליק, חלק ממנו פורסם בחוברת ראשונה של „העבר"). ואת שירו זה שלח ביאליק לא אל „השלח" כדרכו, אלא אל רבעון „הזמן" הפטרבורגי, משום שקיווה כי בעל הרבעון, מר בן ציון כץ, יוכל להעביר את השיר הזה אצל הצנזור. ומלבד זה הבטיח ביאליק לכץ עוד בצאתו לקישינוב, כי יכתוב אל ה„זמן" על הפרעות בקישינוב ועל יסוד זה קיבל מפרעה בסכום של 25 רובל. כשנודע לכץ כי במקום הספור כותב ביאליק שיר גדול על הפוגרום הקישינובי עיכב את יציאת חוברת ה„זמן" וחיכה עד שיגיע השיר לידו. ביאליק היה מסופק אם הצנזור יתיר את הדפסת השיר אבל כץ קיבל על עצמו להשיג את הרשיון. ועל כך נאבק קשות עם הצנזור ישראל לנדוי, יהודי משונה, שהיה למדן גדול וגם מקובל וחסיד ואת דתו המיר כדי שתהיה לו זכות ישיבה בבירה והוא זהיר ומדקדק גם לאחר ההמרה במצווה קלה כבחמורה. ומובן שקיבל שוחד חדשי מידי העורכים העברים ואף מיד כץ קיבל עשרה רובל לחודש. לנדוי יעץ לקרוא לפואימה, ששמה היה תחילה „משא", בשם „משא נמירוב", לאמור: הפואימה מתארת את הטבח ביהודי נמירוב שמלפני שלוש מאות שנה. ואולם הצנזור המומר מצא פסול אחר בפואימה: ביאליק „מגדף" בה כביכול את אלוהי ישראל. ועל כן דרש למחוק מתוך הפואימה י"ג שורות, שיש בהן רמז „לגידוף" כזה. כץ הציע לו לעומת זה למחוק רק שלוש־ארבע שורות ובינתים ציווה לסדר בדפוס את הפואימה בהשמטת אותן השורות המעטות ולחכות להסכמתו של ביאליק. נחפז המגיה של ה„זמן" והודיע לביאליק כי כץ הרשה לעצמו „לחבל" בשירו של ביאליק. ביאליק נתמלא חימה ופנה במברק ובמכתב חריף אל כץ ובו אסר עליו להשמיט אף אות אחת מן השיר. לאחר הסברתו של כץ נתרכך ביאליק וביקש מאת כץ להתמקח עם הצנזור ואף פנה בעצמו במכתב אל לנדוי והסביר לו כי אין לדבר כאן על גידופים כלפי מעלה והביא לו ראיות לכך מתוך התלמוד והזוהר. אבל המומר התעקש, עד שנאלץ ביאליק להשלים עם הנעשה והסכים סוף סוף להשמטות אלה. ביאליק נעתר לבקשתו של כץ בהשפעת מכתבו המתפרסם בזה.

על מאבקו זה עם הצנזור עד שהתיר את הדפסת הפואימה מספר כץ במאמרו שנתפרסם ב„מאזנים" השבועי, כרך ד' גליון כ"ט. בנוסח אחר סיפר בה„דאר" ש. רוזנפלד — מזכיר רבעון „הזמן" — על קורות הפואימה הזאת. לפי דבריו עברה עליה גם הרפתקה קטנה: כץ שם את כתב היד בכיס בגדו ושכח ומכר את חליפתו שבכיסה נמצא השיר הזה לסוחר בגדים ישנים. והסוחר הישיר החזיר את כתב היד למערכת „הזמן". כץ אישר את הסיפור הזה, ואלה הם החרוזים אשר מחק הצנזור:

סלחו לי עלובי עולם, אלהיכם עני כמותכם
עני הוא בחייכם וקל וחומר במותכם
כי תבואו מחר על שכרכם ודפקתם על דלת,

אפתחה לכם, בואו וראו: ירדתי מנכסי
כי מצאתני בקלוני ותראני ביום אידי
ירימו נא אגרוף כנגדי
לבית הקברות קבצנים! וחפרתם עצמות ארותיכם
ועצמות אחיכם הקדושים ומלאתם תרמיליכם
ועמסתם אותם עליכם ויצאתם לדרך, עתידים
לעשות בהם סחורה בכל הירידים,
וראיתם לכם יד בראש דרכים, לעין רואים
ושטחתם אותם לשמש על סמרטוטיכם הצואים
ובגרון נחר שירה קבצנית עליהם תשוררו,
וקראתם לחסד לאומים והתפללתם לרחמי גוים
וכאשר פשטתם יד תפשוטו, וכאשר שנוררתם תשנוררו.

את כל ההשמטות האלה החזיר ביאליק במהדורת ספר שיריו משנת תרס"ח — לאחר שהותרו קצת כבלי הצנזורה.

המביא לבית הדפוס
מ. אונגרפלד

מכתבי כץ

I

סט פעטערבורג יום 22 לחדש אוגוסט שנת 1903
בית מערכת „הזמן" יעקאטערינינסקי 88
לה' ח. נ. ביאליק שלום!
ידידי היקר!

לפי השמועה נודע לי כי כועס אתה לי, והראיה כי לא שלחת לי עד היום את הפואימה שלך! לולא פרסמתי את הדבר כי תבוא „פואימתך" אז היה הדבר מוטל אצלי בספק אולי תתעצל ותאמר יש פנאי... אבל עתה הן לא תתאכזר עלי כל כך. זהו הטעם והנמוק של פרסומי, אחרי אשר לפי דבריך רק איזה ימים יעברו עד אשר תגמור, והנה חשבתי כי הימים יהיו לשבועות. ובכל אפן יהיה להמאסף השלישי ומה גדל תמהוני כי לא קבלתי עד היום! הפואימה שלך היא הראשונה בהמאסף והנחתי מקום פנוי עבורה, והמדפיסים מאיצים בי. ראה, ידידי היקר, לשלוח אותה בפוסטה הקודמת.

ספורי המקרא שלך כבר נתאשרו — והנה זה לא כבר קבלתי מבית מסחר הספרים של ה' י"ח רבניצקי שיריך. וכפי הנראה תחפצו כי יבוקרו פה — אך שום מכתב לא קבלתי עד היום. מה זאת?

והנני ידידך המחכה ל„פואימתך" ולתשובתך,

בן ציון כץ

II

(בלי תאריך)

ידידי היקר!

קבלתי היום חרפות וגדופים. יודע אני כי נפשך מרה לך ועל כן אסלח לך. אבל עלי להעירך כי יסוד ההאשמה אינו נכון. אתה אמרת כי במרמה באתי עליך, אתה כתבת לי כי לא תרשה לגעת בקוצו של יוד ולהשמטות על ידי הצנזור ואני ידעתי זאת מראש ובמרמה באתי.

אתה הבעת תלונתך ע"י אוועדבוך על אשר פרסמתי מראש, אבל לא רמז לי כלל כי יש פחד פן לא תהיה מותרת ע"י הצנזורים — דבריו היו בעיני כחידה סתומה, ואנכי כתבתי לך אז, כי פרסמתי בלי רשותך יען הבטחתני ועל יסוד הבטחתך עשיתי מה שעשיתי. בפעם הראשונה נודעתי בהיותי בווילנא ממכתבך אשר נשלח אלי.

ושם היה כתוב כדברים האלה:

„הפואימה אעתיק אל הנקי ואשלחנה לך. אבל דע לך שאין תקוה לה מן הצנזור. כך אומרים כל רואיה וקוראיה". יותר מזה אין במכתב ההוא אף רמז (המכתב תחת ידי). מאז נולד בקרבי רגש ספק ופחד, אבל הייתי בטוח כי ברחמים רבים ישונה גם הדין, וכאשר הודיעוני מפטרבורג כי נתקבלה הפואימה שלך, אך הצנזור אסרה לגמרי, אז כתבתי כי בכל זאת ימסרו אותה לסדר בשלמותה וכאשר אבוא, אז אבוא בדברים עם המבקר.

את המכתב אשר שלחת לה' ראזענפעלד יחד עם הפואימה לא קראתי (כאשר כתבתי לך במכתבי העבר). הפואימה היתה כבר סדורה לדפוס. הצנזור לא יחפוץ להתירה כלל, הוא צעק ככרוכיה, והגיד לי כי רעה אני מביא על נפשי ועל „הזמן", כי רוח הנקמה מדבר בה.

אולם אחרי תחבולות רבות הגיד לי, כי יתירה, אך ישמיט איזה שורות הפוגעות בכבוד אלהים. אנכי חשבתי כי סוף סוף יתיר גם אותן, כי חשבתי הדבר לצחוק שיהודי מומר מוכיח אותנו על גדוף השם... אולם עתה הנני רואה כי עשר שורות יחפוץ להשמיט, ואנכי עוד אקוה כי רק ארבע שורות ישמיט בהחלט:

„אלהיכם עני כמותכם"

עד — „ירדתי מנכסי..."

ואת השאר נחוץ יהיה לתקן מקלוני ועוד מלים שתים, וכמובן בלי רשותך לא עשיתי זאת. התחשוב אותי למשוגע? אנכי לא שלחתי לך עוד עלי ההגהה באשר עוד טרם נגמר הדבר אצל הצנזור, ואולי לא אהיה צריך לכך.

לוּ לא כתבת לי כלל גם אז לא הדפסתי טרם שלחתי לך עלי הגהה והסכמתך ע"י התלגרף.

הפואימה נדפסה במספרים רומיים ובראש המאסף בתור מבוא ומורה דרך...

לשוא באת עלי באיומים כמו הנני חפץ לרצחך נפש. בכלל אינני מבין אותך. ה' קאריילענקא, טשעכאוו, גארקי — מדפיסים דברים אשר הצינזור מחק מהם איזה שורות (ובחו"ל יודפסו בשלמותם) וגם ה' אבראמאוויטש, פרוג ידפיסו דבריהם בהשמטות במקום שאין ברירה, כי סוף סוף אי אפשר למשורר לדבר הכל כמו שיחפוץ הצינזור.

ומדוע החלטת אתה כי בשביל איזה שורות מוטב שלא תודפס הפואימה כלל מאשר תודפס?

אם תאמין לי אם לא תאמין לי, אומר לך, כי בעמל רב הותרה לבוא בקהל, ולא בכל יומא מתרחש ניסא, כן כל הקוראים הגידו, כי אין כל תקוה לה מן הצנזור, וכמובן לא עלה על דעתי כי בשביל כבוד שמים יחפץ למחות ארבע־חמש שורות. אולם כמובן, אתה אדון לפרי רוחך ולא אחר, והרשות בידך לעשות כחפצך.

עוד הפעם הנני מבקש סליחתך, כי צר לי מאד כי הדאבתי נפשך חנם. והנני מוחל לך על מבטאיך החריפים הבלתי צודקים כלל.

ברגשי כבוד וידידות,

בנציון כץ



תאריכים בחיי פרופ׳ פ. שניאורסון ז״ל

נולד ו׳ תמוז תרנ״ה (20.6.1895) בקאמינץ־פודולסק (אוקראינה).

בשנת 1920, לאחר שגמר למודי רפואה באוניברסיטת ברלין, נתמנה פרופ׳ באוניברסיטת קיוב.

בשנת 1921 יצא לפולין וניהל בורשה תחנה פסיכו־היגיינית לילדים.

בשנת 1922 יצא לברלין ויסד שם תחנה פסיכו־היגיינית לילדים יהודיים.

בשנת 1927 יצא לאמריקה ויסד גם שם תחנה פסיכו־היגיינית לילדים.

בשנת 1937 עלה לארץ להשתקע. יסד בתל־אביב תחנה פסיכו־היגיינית לילדים.

פרשת האזכרה לפרופ׳ פ. שניאורסון ליום השלושים למותו

בית הרופא — תל־אביב ו׳ בתמוז תשי״ח — 24.6.58

מדברי מר א. בויאר — סגן ראש העיריה

אנו מתכנסים הערב, במלואת שלושים לפטירתו של פרופ׳ פישל שניאורסון, כדי להספידו ולהעלות את זכרו, דבר שאי־אפשר היה לעשות ביום שליווינו אותו למנוחת עולמים בגלל אסרו חג של שבועות, ולהעלות את זכרו, להעביר נגד עינינו את דמותו הרוחנית ואם אפשר — לתת הערכה על האיש ועל פעלו עלי אדמות.

כשאנו באים להעריך את פרופ׳ פישל שניאורסון אפשר להגדירו כאדם שגרס בלשון המשנה „יתן ויתנו אחרים חסיד״. הוא ידע לקבל מלא חפניו ונתן מלא חפנים. ספג לתוכו תורה במלוא מובנה של המלה, הוסיף עליה את משנת חב״ד שהפכה לנשימת אפו, הציץ ולא נפגע, נכנס לפרדס החכמה ויצא ממנו בשלום. ונשאר עומד בשתי רגליו בתוך היהדות הנאמנה לקדשי ישראל. השפע שירד עליו מן השמים, הכשרונות הגדולים שנחן בהם, ירדו ביחד עם ההשראה וכוח היצירה. יותר ממה שקבל — נתן, צנור השפע שלו וממנו היה יותר רחב מאשר הצנור אליו. הוא קנה בדרך אחת או שתים והקנה בהרבה דרכים, בסיפורים, בפובליציסטיקה, בחקירה ומדע, בחינוך ורפואה, ובשיחת חולין שלו, שהיו צריכין לימוד. הוא היה מפזר על ימין ועל שמאל, ועליו נאמר „יש מפזר ונוסף עוד״. הוא שימש סמל ומופת לכל אלה שבאו במחיצתו למזיגה הנפלאה של תורה ומדע, מוסר וחסידות, מחקר והתלהבות. אכן, איש המדע היה, יוצר שיטה בחקירת נפש האדם, אולם הלחט החסידי שבו והדביקות העילאית שמשו לו רקע ויסוד לחקירתו. אפשר לאמור, כי הוא היה חסיד חבדי מכף רגלו ועד ראשו ומכאן יצא לד׳ רוחות שבעולם בענפי יצירתו, בבחינת: אילן עומד ברשות היחיד ונופו נוטה לרשות הרבים.

לפני ההלויה, בזמן שחכו בבית המורה, אמר לי אחד מידידיו הגדולים והמקורבים אליו ביותר, כי היתה שאלה בדבר מקום קבורתו, אם בין הסופרים או בין ה„נכדים״ באותה חלקה שהקצו בנחלת יצחק, והוא הידיד הכריע לנחלת יצחק, כי הוא היה, לפי דעתו, יותר „נכד״ מאשר סופר. דומני כי הוא השכיל מאד להגדירו נכון. מהו למעשה המושג „נכד״ אצלנו? ואינני יודע אם קיים מושג דומה אצל אומות העולם. אכן, היסוד הוא בדברי רבי יהודה הלוי בכוזרי, האומר, כי התורשה אינה עוברת דוקא במישרין, אלא בקפיצות של דורות ולמעשה לפי דבריו הנכד הראשון היה אברהם העברי, המתיחס לעבר בן־שם. פירוש „נכד״ לפי מושג זה ירושת כל הטוב של דורות עברו. הפרופ׳ שניאורסון היה במובן זה „נכד״. הוא אגר ואצר בתוכו את כל הטוב של אבותיו הגדולים, החל מיוצר תורת החב״ד, ואלה

שבאו אחריו, וכל הכשרונות הגדולים שבמשפחתו נאגרו בתוך הנכד הזה. והוא הוריש אותם לדורות הבאים בדרכים השונות. ומכאן הערך לאזכרה לנפטר, כי כל עוד שאדם חי ויוצר אי־אפשר לעמוד על טיבו ואפיו, וביחוד על השפעתו כי קשה לרדת לסוף דעתו, משום שאין סוף לדעה. כל זמן שהאדם חי, וביחוד תלמיד חכם, דעתו מתווספת.

עם פטירתו של אדם הגיעה ה„עת כנוס", לאסוף את כל הדעות והמחשבות והידיעות שהאדם פיזר בכל ימי חייו, וזה מה שנקרא בפי יודעי חן — ללקט את הניצוצות ולרדת לסוף דעתו, למצות את ערכו ולהעבירן לנצח. משום כך צדקו חכמינו באמרם: גדולים צדיקים במיתתן — יותר מבחייהן. במותם של צדיקים וחכמים נודעת גדולתם בחיים.

מדברי ד"ר יעקב ביקל (בשם הסתדרות הרופאים)

התאספנו כאן כדי לתת כבוד לחבר שהלך מאתנו. הפרופ' שניאורסון היה איש ההסתדרות הרפואית, שומר מצוות האתיקה הרפואית, מקפיד בשמירה זו לטובת הילדים האומללים שחסו בצלו, ועל שמירת הסודות האלה היה מוכן האיש — איש הפשרה, האיש הנוח — להלחם מלחמה קשה, כדי שהסוד הזה, הסוד של חניכיו, לא יתגלה לאנשים שאינם תלויים בכך, סוד הילדים וסוד האמהות וההורים האומללים. הוא נתן להם, לילדים, ישע, סעד, תקווה ובטחון, ובזה מילא את יעודו הרפואי, האנושי.

הוא שרת כמנהל תחנה פסיכו־היגינית באמונה, בכשרון רב ובהצלחה גדולה, את חוק למודיו גמר בברלין בשנת 1915, ומיד ב־1920 אנו רואים אותו כפרופסור לרפואה בקיוב, כמיסד תחנה פסיכו־היגינית מטעם אוניברסיטה זו. כבר אז הוא מחבר ספרים, בהם הוא מביע דרכו המיוחדת בחנוך הילד קשה־החנוך. הוא מתמסר לרעיון הזה כדי להפיץ אותו ולהגשימו, מחוץ למסגרת הצרה של סביבתו. הוא נוסע לורשה, נוסע לברלין, ב־1927 הוא בא גם לאמריקה, ובכל מקום היותו הוא מייסד תחנות פסיכו־היגיניות, ומנהל אותן בהצלחה. ותוך כדי עבודתו הנסיונית, אחרי שבישר את רעיונותיו וניסה אותם, למעשה, הוא מפרסם את חיבורו העיקרי „הדרך אל האדם" בשפה האנגלית, ועוד מעט וספר זה יתורגם לשפות שונות אחרות.

ב־1936 הוא מבקר בארץ, מוזמן על ידי הכינוס העולמי הרפואי הראשון. מרצה את הרצאתו וכאן הוא קושר את עצמו עם ארץ ישראל. עוד חוזר לזמן קצר לורשה, ובשנת 1937 הוא מתיישב ישיבת קבע בתל־אביב. עוד מעט והנה הוא מנהל של התחנה הפסיכו־היגינית בתל־אביב, בה הוא פועל כ־20 שנה, פועל בנאמנות, כמו שאמרתי — לטובת החניכים ולעידוד ההורים.

ונוסף לכל אלה היה המנוח איש עילאי, בעל ניצוץ קודש ובעל סגולות מיוחדות, ובערה בו אש קודש, היא פעמה בלבו. ודי היה בניצוץ, די היה בשיחה, שאש זו תתלקח בו ותבער, ותבעיר באש טובה את כל הסביבה.

ההסתדרות הרפואית תזכור את הרופא הדגול הזה.

מדברי מר בריוך קרוא (בשם אגודת הסופרים)

„אחד מבני החבורה שמת, תדאג החבורה כולה". מימרה תלמודית זו מתפרשת על פי רוב בשטחיות, כאילו כל בני החבורה שנשארו בחיים צריכים גם הם לדאוג

שמא ימותו. ברור, כל אדם יודע שימות. ואפשר להגיד באותו הגיון: מת אחד מבני הרחוב — ידאגו כל בני הרחוב שמא ימותו. לא זו כוונת המדרש. הכוונה היא זאת: אם מת אחד מהחבורה, הרי החבורה בתורת חבורה, שיש לה מטרה מסויימת ותכלית מסויימת, צריכה לדאוג למטרתה, היא צריכה לדאוג לצד המשתף אותה עם זה שמת, לרעיון המרכזי שלה. ומבחינה זו היה הפרופ׳ פישל שניאורסון אחד מכמה חבורות, וכל החבורות הללו צריכות לדאוג, כל אחת לפי דרכה.

הוא היה קודם כל חבר לחבורה של סופרים, אף על פי שלא היה סופר במובן המקובל בימינו, ביחוד בספרות העברית החדשה. הוא ידע את המציאות ואת החיים, אבל ברומנים שלו ובספורים שלו לא הלך באותה דרך, לא התענין בכל האינטריגות, בכל הדברים שבינו לבינה, בכל היצרים, כל מה שכותבים ברומנים הטובים והרעים. הוא ראה לפניו תפקיד אחר לגמרי בכל מה שכתב בצורת רומנים וסיפורים, הוא נתכוון לדבר אחד — להחיות, יותר נכון, להמשיך את החסידות. החסידות בשבילו לא היתה דבר שחלף, אלא דבר שקיים ויש לו עתיד.

לא צריך להסכים עם כל דבר שכתב. אם כתב, למשל, דברים קשים מאד על ההשכלה. מה שחשוב הם הדברים החיוניים מאד שכתב על החסידות, ובזה המשיך את הדרך של פרץ, של צויפל, של יהודה שטיינברג, של ברדיצ׳בסקי ואחרים. בצורה מקורית ביותר ידע את הדברים מהמעין ממש, מבאר חפרוה שרים, כרוה נדיבי עם. וזה יחסר בספרות העברית.

והיו עוד חבורות שהיה שייך להן. אמנה עוד שלש חבורות. קודם כל החבורה שהייתי קרוב לה ביותר, שעבדנו בה יחד כמעט יום יום במשך שנים אחדות — זו החבורה הקוראת לעצמה שם משונה מאד — אגודת „אלתירא״ — אגודה לתולדות יהודי רוסיה ואוקראינה. בעיניו ובעיני החבורה לא היה זה שם יבש. היהדות הרוסית, ומי שהכיר את היהדות הרוסית יודע שאין זו הגזמה, היתה הגולה המפוארת ביותר, שניה לבבל בתלמוד, שניה לספרד לספרות, ראשונה לכל הגלויות בגאולה, בציונות ובבנין המדינה — את כל זה חשב להוריש לדור הבא שידעו את זאת, שידעו שהם בני אותו השבט הגדול בישראל שעדיין לא עבר מהעולם. אותו החלק שהכרנו, אותן התקופות, שיש עוד אנשים שזוכרים אותן — כל זה רצה להוריש לדור הבא. כמו כל רעיון נכון — לא היו רבים שהבינו את זאת.

והיו עוד שני דברים שאני יודע אותם, שהוא לא זכה להגשים אותם אפילו לא בצורה הקטנה הזאת כלפי חוץ, כמו את „אלתירא״: הוא רחש פעם רעיון נשגב, רעיון „אֵל דמי״, אחרי השואה. במהירות שלא תיאמן עברו על השואה לסדר היום. הוא לא נח ולא שקט. לא שאף לנקמה, להפך, רק לפני חדשים אחדים יצא ספר שלו בשם „נקמה יהודית״. והוא אומר בו כי נקמה אינה מידה יהודית. קרה דבר שלא היה בהסטוריה, לא רק לגבי יהודים, אבל ביחוד לגבי יהודים, שעם שהיה תרבותי, פתאום נעשה לפרא. צריך לבדוק עד כמה עם זה עדיין הוא אירופאי, עד כמה עם זה איננו מסוכן לעתיד. יתר על כן, יש עמים אחרים שהולכים בדרכים אלה, ומי אומר שלא יכולה לקום שואה באירופה, באסיה? קרא לאומות העולם, לחכמת ישראל, לחקור את הענין, לערוך ויכוח בדרגה גבוהה בכל העולם, לעשות משהו. לא היתה לו אוזן שומעת. הוא פרסם קונטרס, שקראו אותו או לא קראו אותו, אבל לא קמה חברה בעיר גדולה זאת ובארץ זו, שיש בה כל כך הרבה חברות, לא נמצאה חברה קטנה שתשמע מה האדם רוצה, קולו היה ממש קול קורא במדבר.

והיה לו עוד רעיון שאפילו לא זכה לקונטרס, שאני יודע אותו משיחות שדברתי אתו — שיחתו של אדם זהו חלק חשוב מיצירתו, גם אצל סופרים, אולי

דוקא אצל סופרים. הרבה שיחות היו לי אתו בענין זה. הוא נתן סיסמה כל כך פשוטה לדבר עמוק מאד, הוא רצה להקים ליגה למען אהבת ישראל. לכאורה מי מאתנו איננו אוהב את ישראל, אבל הוא הוכיח שאין הדבר כך. הוא לא דיבר על ריב מפלגות, הוא דיבר על דברים יותר עמוקים, על רגש שבלב. הוא טען שאין פטריוטיות יהודית שיתגאו בה, אין גאווה ישראלית. אין עמים רבים כאלה בעולם, וצריך אדם להתגאות בעם כזה, כדי לקבל על עצמו חובות. והוא רצה להקים ליגה כזאת, אבל גם בדבר זה לא הצליח.

והמזכרת החשובה ביותר שאפשר וצריך לעשות למען המנוח — להמשיך באותן החבורות, עד כמה שאפשר. אי־אפשר להמשיך את היצירה שלו במדע ובספרות, אבל אפשר להמשיך את הרעיון שלו על הקניית דעת העבר, ביחוד העבר של המאה ה־19, שיהדות רוסיה עמדה במרכזו.

וחשוב לא לשכוח את הרעיון של „אל דמי", מוכרחים להתחיל בזה סוף סוף. אנו עוצמים את עינינו, וכל העולם עוצם את עיניו.

וצריך לייסד ליגה לאהבת ישראל, גם אהבה כמו שרצה ר' לוי יצחק וגם אהבה במובן הרחב — אהבת ישראל וגאוות ישראל. וזו תהיה המזכרת הגדולה לזכרו.

מדברי מר תלמי (בשם מרכז הסתדרות המורים)

צבור המורים מתאבל ומבכה את האבדה הגדולה הזאת, בהלקח משורותיו המורה הדגול, מורנו ורבנו פרופ' פישל שניאורסון.

אין אנו רואים יכולת וגם תקווה שמישהו יוכל בקרוב למלא את מקומו של האיש המשכיל, בר־אורין ומר אבהן. מי יוכל למלא מקום זה, את החלל הזה? האיש שכל ימיו, מערש ילדותו עד שנתבגר, טבל בזוהר התורה, החסידות בכלל והחסידות החב"דית בפרט. הרי הוא נכד, נכדו של הרבי מלאדי, בעל התניא, שנפטר לפני 145 שנה. ואת הירושה הזאת, הקדושה, המחממת, המאירה, המפזרת ניצוצות, את הירושה הזאת נשא אתו בכבוד, וידע לצקת אותה בדפוסים רצויים, מתקבלים על דעת הצבור הרחבה. הוא היה מורה למורים, והוא בחר מקצוע בהוראה, בחנוך ובהדרכה מקצועית, שהוא מעיד על נפש גדולה ועשיה — את הילד הפרובלמטי, את הילד החורג מהדרך המקובלת, הילד המעוצבן.

ואנו המורים יודעים ומרגישים שחסר לנו האדם הזה, שהיה תמיד עומד לצדנו, בזה שהוא יסד את התחנה הפסיכו־היגיינית, שכל מורה וכל מורה בישראל היו פונים אליו, לקבל ממנו עצה והדרכה. והוא היה נענה. והמורה הבלתי מנוסה וגם המורה המנוסה יכול היה לנצל את ההוראות וההדרכות האלה, כדי לתקן, כדי לסגל את עצמו לילדים הקשים, קשי החנוך. וביחוד אנו המורים מרגישים, שעם תגבורת העליה, שקלטה וספגה לתוכה את פליטי השואה בכלל, יהודים רדופים, פליטים, והם הביאו אתם ילדים מעוצבנים, היה צורך והיה הכרח שיעמוד אדם גדול ויעזור כיצד לרפא את הנפש הרצוצה הזאת, ולהצמיד אותה לשרות העובדים והבונים.

הנה אנו עכשיו, בחוגי המורים והמחנכים, וגם הורים, עומדים בפני שאלה נוקבת מאד — התודעה היהודית הישראלית. כיצד להנחיל אותה לדורות הבאים, את התודעה היהודית הישראלית? כיצד להצמיד אותה לשרשרת זהב שאיננה מנותקת ולא תנותק, מי ומי יוכל לכהן בהיכל זה. חסר לנו המעין הקדוש, הזך,

הפורץ, מעין החסידות, אשר ממנו אנו חייבים לדלות מלוא חופניים, לשם חנוך הדורות. מי מסוגל, מי מוכן לשרת אותנו? כאן דרוש אדם שיש בו גם מדע וגם אמנות וגם „נכד". וכל הצירופים הללו היו מאוחדים בנפש יפה זו.

גב' מינה חפץ

זכיתי להיות תלמידתו ועוזרתו במשך 20 שנה בעבודתו בתל־אביב. ורוצה אני להוסיף כמה קווים לדמותו הנעלה, לאור השופע, בלתי מוגבל של יצירה ופעולה, של הרופא הפסיכולוג מורי ורבי פרופ' פישל שניאורסון ז"ל.

מעולם לא היתה בו המידה של רופא פרופסיונלי שיודע גבולות יכולתו ויודע גם שלפעמים אי־אפשר לעזור. הוא לא הסתפק מעולם בהבחנה, בדיאגנוזה שזהו המצב, שאין אפשרות לעזור. לעולם לא היה מסתפק בזה, תמיד המריץ את כולנו לעזור ויהי מה. אם אי־אפשר לרפא — הרי אפשר לתקן במשהו, להקל במשהו. הוא הזדהה עם הפצינט, אשר היה בשבילו לא רק פצינט כי אם ידיד. כל סובל מצא בפרופ' שניאורסון נפש נענה, רגישה, מלאת אהבה, ושפע של יצירה ורצון לעזרה במסירות נפש בלי גבול.

הוא היה אומר: החברה התרבותית נמדדת לא בכוח השלטון על הטבע, לא בכבושים על הטבע, אלא עד כמה החברה יודעת ליצור, לתקן את החיים, עד כמה החברה יודעת לעזור לנכשלים, לדאוג לנפגעים, עד כמה החברה מסוגלת לתקן כל מה שנפגם על־ידי הטבע, על־ידי הכשלונות של החברה, על־ידי פצעים, שלפעמים המשפחה פוצעת את הילדים האומללים.

יוחנן טברסקי

לדעתו של פרויד, הוכה הנרקיסס האנושי שלוש מכות־מוות. קופרניקוס שם לאַל את הנרקיסס הקוסמולוגי. אין האדם מרכז ההווייה ואדון הבריאה. במאה ה־19 באה המכה השנייה, הביולוגית־„אין האדם שונה, או טוב יותר, מהחיות" (צ'ארלז דארווין). המכה השלישית והמכאיבה ביותר היא הפסיכולוגית. יותר מאחרים ביקש פרויד להוכיח, שהאדם הוא לא מלאך שירד מלמעלה למטה, אלא חיה, העולה ומתאנשת. ואף שהפסיכואנאליזה באה לחנך את האדם בדרך העלייה; ואף שגם היא מבחינה בין מטה ומעלה — אפשר שהיסבה בהפרזותיה, ככל תנועה חדשה, את האדם הבינוני שהועמד לפתע ערום מכל, לצד הניהיליזם. אם כל אדם חיה — הרי יש מקום או ליאוש או לניהיליזם ולבעיטה בתרבות כולה.

שונה היתה דרכו של שניאורסון בפסיכולוגיה. אמנם, הוא היה תלמידו של ולאַדימיר בכטרב, מיוצרי הרפלכסולוגיה. אולם עיקר יניקתו — מחב"ד.

במאה הי"ט סבורים היו, שאם האדם מקבל כך וכך חלבונים, כך וכך שומנים ופחמימות (היינו, סוכר, עמילן, תאית ועוד) — הרי זו תזונה מספקת. אולם קאזימיר פונק הוכיח שלא די בכל אבות־מזון אלו. דרושים גם מה שהוא כינה „ויטאַמינים" —

הם בחינת הניצוץ המוגש לחומר דליק אשר בלעדיו לא יתלקח; הם המזרזים את חילוף החמרים ואת פעולת האורגניזם כולו. ובמקום שאינם, באות מחלות רעות, כגון הצפדינה או „ברי־ברי". הפרופ׳ שניאורסון דיבר גם על פסיכו־ויטאמינים. ודאי חשוב מאד לבריאות הנפשית של האדם אם יש לו עבודה, משפחה, מעמד ציבורי. ואף־על־פי־כן, עם כל חשיבותם של גורמים אלו, חסר המתח הגבוה — הגוף מתרשל והדעה מטולטלת, ועתים באה ההתמוטטות. על יסוד חומר קליני רב בא שניאורסון לידי מסקנה, שבריאותו הנפשית של האדם תלויה במידה שיש בו מן היצירה. ילד שאינו משחק, אדם מבוגר שאין שום להט של יצירה בחייו, לא יצירה של הפרט ולא של הכלל — סופם שנפשם לוקה.

אולם לא רק על יסוד החומר הקליני הגיע שניאורסון לידי השקפותיו. האין הוא קושר את דבריו, מדעת ושלא מדעת, בדברי אבותיו, האין הוא ממשיך את תורתם? בקונטרסי חב״ד אנו מוצאים ביטויים נפלאים: „תרדמה של שטות", כלומר שינה שאין בה מן ההארה וההברקה (קולריג׳ חיבר כידוע, מאות חרוזים של „קובלה־חן" בשנתו, ובקומו העלם על הנייר); „התעוררות והתפעלות פנימיים(!) שבנפש", „לתת חיות במצווה", „גילוי חיות פנימית". החסידות ביקשה לא רק חיים, אלא חיות.

בימים אלו, ימים של אדישות הולכת ומתגברת, ימים של לא־איכפתיות, יש ערך־משנה למשנתו של שניאורסון. עלינו לחזור ולעורר בעם את ההתפעלות שבנפש, כי בלי התפעלות אין מפעלים, בלי שמחת יצירה אין בריאות הנפש — לא של היחיד ולא של הכלל.

ש. שגיב (גומלסקי)

פרופ׳ פ. שניאורסון כמספר

א

דורות האבות ודור הבנים — זוהי הבעיה המרכזית בכל יצירתו של המנוח בשטח הספרות היפה במשך מחצית יובל השנים האחרון. לא שאלת „האבות והבנים" במובן המקובל, אלא השאלה מבחינת הנצחיות: הדת כגורם קובע ומכריע, הצר את הצורה של העם היהודי וגורלו.

גישתו לבעיה זו ולפתרונה גובלת בקנאות ואידיאליזציה אפולוגטית, הפורצת גבולות ומסגרות. בקנאתו זו הוא מגיע לידי וידוי אמוציאנאלי גלוי כזה: „אהבה ודתיות אינן ניתנות להבנה בלתי אם לחוויה ממעמקים. הדתיות היא אחת מלהבות העולם הרוטט, הפורצת מעבר למוח ולהרגלים" („הנקמה היהודית").

לשיא הקנאות והאידיאליזציה הגיע בספרו „הרופא והפילוסוף": ההשכלה, שבאה כחתף על יהודי רוסיה, מביאה, אמנם, למה שהוא מכנה „חוסן השכל", אבל היא גם גורמת „הזנחה והחלשה מוסרית של האישיות עצמה". התוצאה היא — „מין שכל מושלם בנפש פגומה". בהשוותו את ההשכלה המערבית אל ערכי המוסר העליוני של היהדות, הוא משתמש בהקבלה מילולית, בחינת משחק מלים, בין

תורת המוסר „הקאנטיאנית" על „הצו המוחלט" שלה לבין „תורת המוסר הקאנטו־
ניסטית" בתקופת „החוטפים" שבימי הצאר ניקולאי הראשון ברוסיה. אין הוא
רואה הבדל בין „קסרקטין הצבא הקאנטוניסטי" לבין „קסרקטין ההשכלה הקאנ־
טיאנית": הללו והללו — חוטפי ילדים יהודיים הם, מי בגוף ומי בנפש.

בספרו זה הוא שם בפי הרופא האדוק והמאמין בקורת חריפה על „הפוסטולאטים" של קאנט. ההשכלה, כולל הפילוסופיה — וברא־ש וראשונה זו של קאנט — מעריצה את „התבונה" על חשבון הרגשות העליונים של אהבה ורחמים, שהם יסוד־היסודות של הדת היהודית ושלוחתה: החסידות, ופותחת פתח להתאכזרות בחיים עד כדי־כך „שסופה להמית שואה מוסרית על העולם". במלים אחרות: „במערב אירופא מקריב האדם המשכיל את האישיות לטובת השכלול של המחשבה, ואילו במזרח אירופא מקריב היהודי המשכיל את המחשבה ומזקקה לטובת שכלולה של האישיות. מכאן הוא בא לידי המסקנה: כפיית ההשכלה על ילדי מזרח אירופא דינה כגזירת הקאנטוניסטים בשעתה! לתיזה זו של פרימאט היהדות מוקדש ספרו המונומנטאלי, שהופיע לפני כעשרים שנה בתרגומו מאידית לעברית ע"י א. שלונסקי: „חיים גראביצר". התוכן הוא יהודי־אוניברסאלי: נפשו של הפרט, שהגיעה למדרגה של התעלות אחרי „נפילתה", עד לידי „יצתה נשמתי" בדביקותה אל אלוהים והאמונה. נפש יהודית זו מגלמת בתוכה בעיה אוניברסאלית: „נפילה" צורך „עליה". ההיאבקות העל־אנושית בין „נפילה טו־
טאלית" לבין עלית־נשמה מתמדת, הבעיה של „גלגולי נשמה שנחלשה במאבקה לחזור אל מקורה" — הבעיה הנצחית־אוניברסאלית של איוב ואלוהים, של פאיסט ומפיסתו. בעיה זו באה בספר זה על בטויה על־ידי תאור אמנותי־פסיכולוגי רב־
הרושם בחדירתו הפנימית ובצלילותו האמודאית למעמקי העילוף שבכסופים, לכלות־
הנפש של החסיד החב"די, המתלבט בין „נפילתו" לבין „התשובה". במהירות קאליידוסקופית ובעמקות של מדען־פסיכולוג־אמן מועברת לפני עינינו גלריה של טיפוסים מתוך אותם העולמות, המהווים את „האקלים" של הספר: חסידים סתם, חב"ד, מתנגדים תורניים, משכילים והמוני העם היהודי. עם כל ההבדלים בין השכבות הללו — חוט אחד מאחדן: חיים גראביצר החסיד החב"די „הנופל" וחיים גראייוור, המתנגד הקיצוני מישיבת וולוזין, שותפים לדבר אחד: האהבה ליהדות הדתית, המסורתית־תורנית. ההבדל הוא רק בניגון, בגוון, בדרגה, אך לא במהות, בעיקר־העיקרים. אם ר' חיים, הגאון מוולוזין, „עומד עד היום הזה ומחכה בין השמים והארץ, על הגבול של גן העדן, ומסרב להיכנס לתוכו „בלי כל היהודים" — הרי חיים גראביצר החב"די, בגילגולו השני, רואה בזה רשף של נשמה חסידית. ה„אין עוד מלבדו" של חיים גראביצר מדבר גם אל לבם של המתנגדים התורניים מישיבת וולוזין — אלא שזה „מתנגן" אצלם באופן אחר, בנעימה אחרת, בתהודה שונה. חיים גראביצר הוא „כבשן האש" החסידי־חב"די והנגון המפורסם שלו ל„אין עוד מלבדו" הוא „דליקה גדולה", המרתיחה את הנפש והגוף גם יחד. אבל ב„כבשן" זה ו„בדליקה" זו בוערת־דולקת גם אשה של היהדות התורנית. גם להם, למתנגדים, להט הכיסופים ולהב הפדות! האקסטזה שבניגון הלמדני־תורני של המתנגדים אינה נופלת מזו שבניגון התפילה של החב"די. השוני הוא רק בגילוי החיצוני, בהתגלות. וזהו מה שמאחד את שני העולמות האלה: חיים גראביצר החב"די מדגים את האפשרות של מיזוג הארמוני בין שניהם. הוא, החב"די „הנופל", ימצא את פדות „העליה" דוקא בישיבת וולוזין, ובאידך הוא ידביק את אברכי הישיבה המתנגדית בלהט החב"די שלו, בניגונו, בריקודיו, במזגו החסידי־חב"די. יחיאל

גראייוור, המתנגד הזועם והקפדני, יתעלה עד לידי בקשת סליחה מאת החסיד. מזיגה זו היא לא רק אפשרית, היא טבעית, הכרחית, כי לשני הצדדים המתמזגים ומתאחדים אותו המקור: התגלות האור הגנוז והטמיר, הבוקע ועולה ממעמקיה הנסתרים של הפשטות, של נשמת המוני העם אשר עליהם אמרו חז"ל: „אף־על־פי שאש יורדת מן השמיים, מצווה להביאה מן ההדיוט". כזוהי החסידות שלו. לא השתפכות נפש לירית של י. ל. פרץ, לא רומנטיקה של ש. אש אלא תפיסת עולם, פילוסופיה שלמה, המבוססת על המיזוג בין הרגש ובין המחשבה — זוהי החסידות החב"דית שלו.

נעימה זו עוברת כחוט השני גם בספרו השני של המנוח: „סיפורי התגלות חסידיים". נשמת חיים גראביצר, החב"די־„הנופל", תבוא על תיקונה דוקא על ידי הגשמה במציאות של תורת המוסר המעשי, כפי שהטיף לה המגיד המתנגד: אל העם ילך, אל ההמון ההדיוט, שתינוקותיו נחטפים בידי „החוטפים". הוא יתגייס בהתנדבות לצבא הצאר ניקולאי הראשון ויפדה ע"י כך את התינוקות, „הנחטפים" בתוקף פקודת הקאנטוניסטים.

בשני הספרים האלה — „חיים גראביצר" ו„הרופא והפילוסוף" — מהווה שואת „החוטפים" את נקודת המוקד ובשניהם מודגש לא הצד האנושי של הבעיה: חטיפת תינוקות וגיוסם לצבא לתקופה של 25 שנה — כי אם הצד היהודי: השמד מאונס, שבו היתה כרוכה טראגדיה זו. הרופא „הקדוש" יגיד לפילוסוף המשכיל, כי חטיפת הילדים מחיק אמותיהם „והשלכתם לאש השמד" יכולה לשמש גזירה שוה לצו של „מסירת הילדים היהודיים לבתי ספר ממשלתיים".

ב

אותה הכמיהה לדרך הגאולה והנהיה להזדככות נפשית מציינות גם את הספר „יוהאן קטנר". גם כאן עיקר העיקרים הוא בכיסופי ההתעלות ללא גבול, ללא סייג ותכלית, המוצאים את פתרונם בסינתיזה יותר מודרנית: „הפרשה הנפלאה של השפעת־קסמים הדדית שבין המערב המשכילי־אריסטוקראטי והמזרח החסידי־עממי". בכדי סומן הספר „כרומן". לפנינו אפותיאוזה של היהדות הדתית־חסידית־קבלית. אבל הרקע הוא אחר: לא יהודי מזרח אירופא, כי אם האינטליגנט היהודי המערב־אירופאי — הוא הגבור הראשי. בזה ייחודו של פ. שניאורסון המנוח. הוא — הראשון, שהעלה בספרות העברית את בעית האינטליגנט היהודי המערב־אירופי. קודמיו, ללא יוצא מן הכלל — ברנר, גנסין, שופמן, נומברג, ברשדשקי ואחרים — טיפלו בנפשו השסועה של האינטליגנט היהודי ממזרח־אירופא. האינטלגנט שלהם מתלבט בשאלות חברתיות־מדיניות־תרבותיות־מהפכניות, אינו חוסך מעצמו הלקאה־עצמית אינדיוידואליסטית עד לידי התחושה של „היות אדם מיותר" ועד לידי ההתנגשות הגורלית בין שתי התחושות: זו של „מי־שהיה־איש" וזו של „המיותר". אין כל אפשרות לגשר בין שתי התחושות הללו ולהשלים ביניהן. החיטוטים הנפשיים, ההססנות והכירסומים הפסיכולוגיסטיים של האינטליגנט היהודי המזרח־אירופאי המאוכזב רק מגבירים את מלחמתו לא על קיומו והשתזרותו בסביבתו כי אם נגדו, נגד עצמו, מביאים אותו להסתגרות אינדיוידואליסטית בעולם „האני" שלו. השקט הנפשי ו„המנוחה העילאית", שאליהם חותר ולהם מתגעגע האינטיליגנט הזה יסודם בהכרת ובתחושת הניגוד בין העבר וההווה, בהתגוששות החריפה בין „היהודי" ו„האדם". מכאן התנודות הנפשיות החולניות של הנפש הרצוצה בין „מכאן ולכאן" ובין „שכול וכשלון" של ברנר בארץ גופה. אחר

לגמרי הוא האינטליגנט היהודי המערב־אירופי: אותו מושך דוקא רז העבר הזה, הדוק המיסטי־דתי־תודעתי, ההרמוניה בין עולם ההווה שלו וסביבתו ובין עולם העבר של אבות אבותיו. נשמתו, „האני" שלו, משתקפים אצלו דוקא בחיפושיו האידיאליסתיים לעליה ע"י הרמוניה זו. הדרך של האינטל'גנט היהודי המערב־אירופי היא בכוון הפוך מזו של עמיתו המזרח־אירופי: לא „מן" המקור אלא „אל" המקור.

ביסודו מגולל לפנינו יוהאן קטנר את הפרשה, שהיינו עדים לה בשלהי המאה הי"ט ובהתחלת המאה העשרים, עם סוף מלחמת העולם הראשונה: הזרמים הרוחניים, ששררו בימים ההם בגרמניה היהודית, כשהדור הצעיר שלה מצד אחד עמד נבוך בפני הריקנות, שההשכלה חוללה בשורות האבות המתבוללים, הריפורמיסתים, הליבראליים, בני־דת משה, ומצד שני — עמד בפני החידה, שנגולה לפניו: יהדות מזרח־אירופא כחטיבה מיוחדת, שלמה, בעלת תוכן ופרצוף משלה! „גרענא־דירשטריאסטע" מול „קורפירסטנדאם"[1]. המגע הישיר הזה עם יהדות מזרח־אירופא, „זה העולם החדש, המוזר ואפוף־סוד", גילוי „הלחן־לחש החסידי", שיש בו „כדי להשיב את הנפש המעונה ולעודד את העפלתה העקשנית לקראת אותו „המשהו" הגואל המבוקש והנדרש" — חוללו מהפכה ומשבר נפשי בחוגי האינטליגנציה הזאת. מרטין בובר, מקס ברוד, פראנץ רוזנצווייג, קאפקה — רביעיה זו דיה, כדי לתת לנו תמונה מ„האקלים" הרוחני ההוא. בובר „התחפר" אז במיסתיקה היהודית־חסידית, ברוד מצא הרגעתו בתנועה הציונית, ד"ר רוזנצווייג התעמק בבעיות הפילוסופיות־דתיות של היהדות.

קאפקא בלבד לא התגבר על תלישותו בכמיהתו להרמוניה נפשית. רסיס קפקאי כזה חדר עמוק לנפשו של יוהאן קטנר בשלב לבטיו, שקדם להתעלותו, ועירגונו, שקדם להרגעתו. באופן תחושתי הרגיש, ששלושת הגדולים מתוך הרביעיה המבריקה הזו — בובר, ברוד, רוזנצווייג — סללו לו את הדרך לזו ההרמוניה המרגיעה. אבל בנתיב היסורים שלו הוא ממשיך להיות „תועה בדרכי החיים", בחינת מהדורה חדשה — אך בכוון הפוך — של נחמן הפיירברגי על שאלתו הנוקרת והיוקדת: „לאן?" לכאורה, קיימים כל הנתונים — האישיים והחברתיים־אוביקטיביים — שיוהאן קטנר זה יהיה מאושר בחייו: מחונן בכשרונות ססגוניים, מוסיקאלי, צייר מופר, בנו של בנקאי יהודי, הנמנה על העשירים האדירים במדינה ושאצילי גרמניה הנוצריים הם מבאי בית־הוריו. אך לאמיתו של דבר, יוהאן זה הוא אומלל שבאומללים: הוא כולו בוער בכבשנם של ההיאבקות והלבטים הפנימיים, בחיפושיו אחרי ה„משהו", שבלעדו אין הוא רואה כל תוכן בחייו. נשמתו המתגעגעת רצוצה, תוהה, משבר נפשי עמוק עובר עליו — וכל האירועים החיצוניים רק מוסיפים שמן למדורת הלהבה, האוכלת אותו ועושה בו שמות. אין הוא מחפש את ה„משהו" הבלתי־נודע" המטרלינקי, ולא את „הצפור הכחולה" שלו. לבטיו והתלבטויותיו הם הרבה יותר ריאליים: איך להגיע אל „מעיינות החכמה היהודית המקורית", שהיא ורק היא מסוגלת לתת לו מה שחסר לו, להעלותו „אל על, אל ארץ הפלאים של גאולה והתעלות"?

---

1) ה ר א ש ו ן — שכונה בעורק הראשי של ברלין, שבו התרכזו הפליטים והמהגרים היהודיים ממזרח־אירופא ושמרו על צביונם ההוויי המיוחד;

ה ש נ י — הרובע האריסטוקראטי של התושבים היהודיים בברלין, של „העלית" שלהם.

לפ. שניאורסון שימשה כאבטיפוס דמות חיה: אחד מתלמידיו המוכשרים ביותר של הפילוסוף היהודי הרמן כהן — הפרופיסור דוד קויגן. פרופיסור זה היה אחד הפעילים בחוג המצומצם של האינטליגנציה היהודית בשלהי העשור השני למאה ה־XX: קויגן היה חבר ב„מועדון הרליגיוזי־פילוסופי", שהיה קיים בקיוב, בשנים 1918—1919 ושעל חבריו נימנו גם הד"ר ב. גוטסמן, חיים גרינברג, פ. שניאורסון — כולם דרי עולם האמת עכשיו. אפשר מאד, שבתיאור הנתונים הביא־גרפיים והחיצוניים־אוביקטיביים לא דק המחבר במידת מה, אבל הוא הצליח לשחזר ולשקם את העולם הפנימי של ציבורו. הרקע הנפשי־טראגי הזה רבץ כצל על תקופתו של אבטיפוס זה. גם יוהאן קטנר ידע, שהוא בן לעם היהודי. אבל יהודי מהו? יהדות מהי? בעיה נוקבת זו הופכת אצלו למעין תסביך היהדות. לא בחינוכו הכללי, התרבותי־אריסטוקראטי, ימצא מנוחתו, את השקט הנפשי: „החינוך נותן לנו הרבה השכלה, אבל מעט מאוד שלוות הנפש ומעט מאוד אושר". סביבתו היא כעניבת־חנק בשבילו. הוא לא ימצא את התשובה בחוג היהדות הליבראלית הרופפת — חקאית, ללא שרשים עצמאיים־מקוריים. עוד פחות מזה ימצאנה ביהדות הריפור־מיסטית „התפאורתית־קרירה" — או „יהדות המטבח הכשר" והעקרון, שהיהדות היא כעין „לפתן לקינוח הסעודה" ומנת־הכזית ממנה מספיקה כדי להרדים את המצפון. להיפך, „יהדות" כזו בשקר יסודה והיא לא פחות מבחילה ומבהילה מהשקר הגדול, האיום, המונח בסדר העולם כזולו, שהסעיר כ"כ את קאפקה. „כעין־יהדות" כזו רק תשלהב עוד יותר את הסער הפנימי, תרחיב את הפער התהומי־טראגי שבינה לבין ההכרה הסמויה והאמונה הלוהטת „כי יש ויש בחיים משהו גדול וקדוש, שצריך לחפשו בנפש חפצה". הוא יחפשו בכל מקום: בקורפוראציות הסטודנטיות, במפלגות הציוניות, בפוליטיקה. אך בכל מקום הוא ייתקל באותה הרוח הקורפוראנ־טית, המנוונת את הנוער הגרמני והיהודי שם גם יחד, ללא כל תנופה, ללא מעללים, ללא מאבק גבורה וללא נכונות להקרבה ולהתגשמות עצמית. הוא ינגוס גם מעוגת הפוליטיקה, שעם כל הנחיצות שבה „אין בה כדי להביא פורקן מאי־השקט ומההתרוצצויות הנפשיות". נפשו שואפת לאותו ה„משהו" המהותי, התוכני, הגנוז ביהדות האמיתית. איה? מהי? יש ויש בו הרבה נאַיביות „יקאית"; אבל ביסודו, במהות־מהותו, יוהאן קטנר הוא אפופיאה של יהדות גרמניה ומערב־אירופה כולה מלפני השואה: הסטודנט היהודי משתי האירופות דאז, „האקלים" הקורפוראנטי שבאוניברסיטאות על החידקים ההיטלראיים הארסיים, שנפשו הרגישה והעדינה של יוהאן כבר הבחינה בהם, האווירה החברתית־תרבותית של יהדות גרמניה, המפוצלת לזרמים שונים ולשלוחות שונות והשוקעת בשאננות הפושעת שבגן־עדן של הכסילים, הנהיה והתוגה אשר „בשירת העצב הקוראת" של יוהאן קטנר וההוד העילאי אשר בתמונתו „שיירת הגמלים" — בזה ימצא לו יוהאן קטנר, אחרי מלחמת העולם הראשונה, את השלווה, שהוא כ"כ עורג לה. „שיירת הגמלים" מסמלת את הרגעת־הערגה הזאת: „הישימון הצחיח והרגיש, שלכאורה חדור הוא יגון־אין־מפלט ועם זאת מלא כיסופים טמירים שביעוד". תיקון הנפש של היוהאנים למיניהם, לפי תפיסתו של פ. שניאורסון באותה התקופה, יוכל לבוא עם החסידות, שהיא הגילוי העליוני של הדת היהודית. אם גם דרך זו היא איטית — הרי „שיירת הגמלים" תתן את התשובה: אין לדחוק את הקץ! הגמל, הצועד בישימון לאט־לאט, אינו מרכין ראשו. הוא יכרע ברך כדי שיעמיסו על דבשתו את המשא הכבד ביותר. אבל את ראשו הוא ירים מעלה־מעלה כסמל לאותה „הגאווה המסורתית של סבלנות אילמת המוכנה לשאת על כתפיה עומס תבל ומלואה". יוהאן הקפקאי מצא את

חוף המבטחים בשביל נפשו בהכרה זו. הרבה נאַאיביות בספר הזה ובפתרון המוצע על ידו. אבל בשלב זה של יצירתו הספרותית של המנוח לא „הפתרון" ולא הערך המציאותי שלו הם הקובעים. ערכה של יצירה זו היא בייחודה, המתבטא בעצם הצגת הבעיה של האינטליגנט היהודי המערב־אירופי ובביצוע האמנותי־ספרותי; שפע הריאליסם הדק והמעודן בתיאור הנפשות, האירועים והסביבה, שפע של פסיכולוגיה אמפיריסטית, שגם היא חידוש בספרותנו העברית.

ג

רמז לתזוזה מסויימת אנו מוצאים בספרו „הנקמה היהודית", זו שירת הברבור שלו, שפורסמה שבועות מספר לפני מיתתו החטופה. בשירת־ברבור זו נשמע צליל חדש, נדיר ביצירותיו הספרותיות הקודמות. צליל זה הוא, אמנם, דק וחלש, כאילו דרך אגב. אבל על תזוזה כזו אנו מצווים לברך. בספרו זה מדובר בפעם הראשונה על ציונות זו, „שעוררה לחיים את הארץ השוממה". אמנם, פ. שניאורסון נשאר גם כאן נאמן לעצמו, לשיטתו, לתפיסתו של תנועת התחיה הלאומית: הציונות, בתפיסתו, אין משמעותה תחיה מדינית־לאומית. גם כאן אין הוא מדבר על הציונות כעל פתרון, או על המדינה, שבה אין מקום לחטטנות אינדיבידואַליסטית תלושה והתלויה על בלימה. לא שאלת העם היהודי, הזקוק לנורמאליזאציה בסיסית, לגאולה ושיקום מדיני־חברתי, כי אם שכינתא בגלותא — זוהי הנעימה האופיינית בשבילו, העם כקיבוץ אתני־גופני — וייחד אתו גם הציונות — אינם אלא פונקציה של היהדות, מחוללה ונושאה כאחד.

תפיסה זו מצאה את בטויה המלא בספרו הנזכר „הרופא והפילוסוף". דוקא הרופא, יונה גיטליש, העמקן והוגה הדעות, הוא שיהפוך את הקערה הקאנטיאנית עם תורת „הפוסטולאטים" שלה על פיה: „התרבות הטהורה", המבוססת על תורת הצדק הנבואית ומוסרה, שאין לה כוח מדיני להישען עליו והעומדת כולה על כוחו הרוחני של העם, עולה בערכה — המעשי והפילוסופי גם יחד — על תרבות „התבונה" הקאנטיאנית והמערב־אירופאית כולה. תרבות נבואית זו מלמדת אותנו: „אך לאורם העליון של אהבה ורחמים עלולה התבונה לרומם את האדם למעלה ראש ולהביאו לדרך האמת והצדק. באפס אהבה ורחמים עלולה התבונה להוריד את האדם לתהום הרשעות והאבדון המוסרי".

שילוב האמונה והמדע הכרחי הוא, אבל תנאי קודם לדו־קיום זה: זכות העדיפות — ללב, לאמונה, למאור שבתורת ישראל ויתרונותיו על המגבלות של השכל, התבונה, הפילוסופיה. יהדות — פירושה כפול: דת בהקפה המלא והחובק־כל כלפי פנים, הומאניות כלפי חוץ. הציונות לא באה כי אם לאשר אמת מוסכמת זו: „מה תרבות יוון הקדומה החלה שוב, בתקופת הרינסנס, לנער דורות חיים בקדמת עזה של התרגשות" — כך גם הציונות לא באה אלא כדי להוכיח כי „תרבות עתיקה, שכביכול עברה ובטלה, מזדעזעת ומתנערת לפתע". עצם קיומו של העם היהודי, שהוא „עם אכסטרנים זר בין עמים תושבים גאים", לא בא אלא כדי להנחית לעולם העוין את ההלם של ההומאניות היהדותית".

בהבדל מספריו הקודמים, חפשי הספר הזה מלבטי החיפושים הנפשיים. תבערה של סבל איום, סבלו של נוער יהודי, שנפשו חשקה בלימודים ושחומת־הסין האויבת חסמה בפני האכסטרן הזה את הדרך להשכלה. אבל, נאמן לתימטיקה שלו, מקדיש המחבר לסבל זה רק את החלק הציורי שבו. הבעיה המציקה ותובעת פתרונה היא גם כאן — לא העם היהודי כי אם גילוי רוח היהדות, מוסרה העילאי"

הומאניטרי. יהדות זו, המסוגלת להתעלות במוסריותה עד לגבהי שחקים, מכירה רק ב„נקמה יהודית" אחת, זו המבוססת אַ־פריורי על מוסריותה. היהודי, הפרט והכלל, ימצא תיקונו ופתרונו ב„נקמה יהודית" של תגמול טובה תחת רעה, אהבה תחת שנאה, והיא — רק היא — תניח את דעתו של האכסטרן הנצחי, ששמו: העם היהודי! מכאן גם ההפי־אֶנד שבכל ספרי שניאורסון: ככה יאה לבעל מאמין אדוק, למטיף מוסר. החל באיוב, המתפייס עם אלוהיו, וסיים באכסטרן היהודי — כל אחד מגשים ויגשים את היעוד העילאי־אלהי של היהדות הדתית — חסידית־חבדית.

יצחק מאור

יהודי רוסיה בתקופת פלווה

היתה זאת תקופה קצרה מאוד, מבחינת הזמן; היא נמשכה רק שנתיים (1902—1904), אבל במובן ריבוי הסבל, הנגישות, הרדיפות והפורעניות נמנית היא עם התקופות הקשות ביותר במרטירולוגיה הארוכה של יהדות רוסיה.

1. אישיותו של פלווה

משנרצח מיניסטר־הפנים דמיטרי סיפיאגין ב־2 באפריל 1902[1] בידי חבר „האירגון הלוחם" של מפלגת הסוציאליסטים־ריבולוציונרים, הסטודנט סטיפאן בּאַלמאַשוֹב, מינה הצאר ניקולאי השני במקומו את ויאַצ'סלאַב פוֹן־פלווה. המינוי חל כעבור יומיים לאחר הרצח.

פלווה כיהן אז במישרת ה„סטאַטס־סקרטאַר" של „הנסיכות הגדולה פינלנד". בתור ראש המזכירות הממלכתית לעניני פינלנד היה פלווה, בתוקף תפקידו האחראי, בא במגע קרוב עם הקיסר ומרצה לפניו על העניינים השוטפים של חבל אבטונומי זה שבמסגרת האימפּריה הרוֹמאַנוֹבית. מינויו של פלווה לכהונת מיניסטר־הפנים במקומו של סיפיאַגין נתפרש אז כתשובה נמרצת מצד ניקולאי השני על מעשה־הרצח של המהפכנים, שהרי פלווה ידוע היה כריאַקציונר גדול יותר מקודמו. בהיותו ראש הדפרטמנט של המשטרה כבר בימי מלכותו של אלכסנדר השלישי לא היה פלווה פנים חדשות בחוגי השלטונות הריאַקציוניים ברוסיה הצארית, אלא שקודם לכן היה פועל בעיקר מאחורי הקלעים. יש רגלים לדבר, שהוא מילא תפקיד שלא מן האחרונים באירגון פרעות שנות ה־80. בימי מיניסטר־הפנים איוואן דוּרנוֹבו[2] הועמד פלווה בראש הועדה, שאלכסנדר השלישי הטיל עליה לעבד חוק אנטי־יהודי חדש, היא הצעת־החוק של דורנובו־פלווה, שמטרתה היתה להוסיף גזירות והגבלת זכויות על יהודי רוסיה, נוסף על חוקי איגנאטייב מ־3 במאי 1882. העבודה נעשתה בחשאי ובחדרי־חדרים של המשרד[3]. בשנת 1890 הופיעו ידיעות בעתונות היהודית־הרוסית וכן בעתונות שבארצות המערב על איזו „הצעת־חוק של 44 סעיפים", שעם ביצועם יהיו חיי היהודים ברוסיה לגמרי ללא נשוא. אולם בגלל סיבות מסויימות, שלא כאן המקום להעלותן, לא נתקבל החוק בכללותו, אלא שבחלקיו האחדים נתגשם למעשה בצורה של נגישות מקומיות וגירושים המוניים, שאחד מהם היה גירוש יהודי מוסקבה בשנת 1891.

פלווה היה ממשרתי האבטוקרטיה הפעילים ביותר כבר בימי אלכסנדר השלישי בתחום המלחמה בתנועה הקונסטיטוציונית והמהפכנית וכן היה מעורב באופן ישיר ברדיפת היהודים

---

1. תאריך זה ושאר התאריכים השייכים לרוסיה, במידה שיבואו להלן, הם לפי הלוח הישן, היוליאני.

2. נתמנה בשנת 1889 אחרי מותו של דמיטרי טולסטוי, ואין להחליפו בפיוסר דורנובו, שהיה מיניסטר־הפנים בשנת 1906 בימי הצאר ניקולאי השני ונתפרסם במעשי דיכוי אכזריים לגבי תנועת המהפכה.

3. ראה: הרב ר' יעקב הלוי ליפשיץ, „זכרון יעקב", חלק שלישי, קובנו 1930, ע"ע 119—120.

בקנה מידה ממלכתי. לפי עדותו של הגראף ויטה היה פלווה, בתור ראש הדפרטמנט של המשטרה, הרוח החיה והמחבר העיקרי של „התקנות לפי שעה" מ־3 במאי 1882 וכן גילה יזמה בשאר הגזירות והפקודות האדמיניסטרטיביות נגד היהודים בימי כהונתם של שלושה מיניסטרים בזה אחר זה: ניקולאי איגנאטייב, דמיטרי טולסטוי ואיוואן דורנובו[4]. על כך מעיד גם העסקן היהודי מחוגי הקד—טים (הקונסטיטוציונליסטים־הדמוקרטים הרוסים, כלומר, הליברלים) ג. ב. סליוזברג, שהכיר היטב את המנגנון הממשלתי של רוסיה בימי מלכותם של שני הצארים האחרונים — אלכסנדר השלישי וניקולאי השני. סליוזברג הגיע למסקנה, — שלדעתו היתה נעלה מכל ספק — כי פלווה היה בין המארגנים החשאיים העיקריים של „התפרצות זעם העם" ה„ספונטנית", כלומר, של הפוגרומים בשנות ה־80, שנחוצים היו לממשלה האבטוקרטית כאמצעי פוליטי במלחמתה בתנועת השחרור הרוסית[5].

בתקופת מלכותו של אלכסנדר השלישי פעל פלווה, כאמור, בחשאי, מאחורי הקלעים, אולם בימי ניקולאי השני הוא כבר מופיע בגלוי על הזירה הפוליטית כמיניסטר־הפנים הכול־יכול, כשרסן השלטון בידו.

כשמדובר על מיניסטריון־הפנים ברוסיה הצארית, יש לזכור, שחשיבותו בממלכה אבטוקרטית זו היתה רבה לאין ערוך יותר, מאשר במדינה חוקתית. מיניסטר־הפנים ברוסיה שעד מתן ה„קונסטיטוציה" ב„מניפסט" של ניקולאי השני מ־17 באוקטובר 1905 ועד תקופת ה„דומות" היה קובע למעשה את הפוליטיקה בתוך המדינה, ובעובדה היה הוא ממלא כל אותם התפקידים, שבמדינות אירופה המערבית היו בידי ה„פרמייר־מיניסטר", כלומר, ראש קבינט המיניסטרים. לעומת זאת ברוסיה שלפני מהפכת 1905 לא היה ליושב ראש מועצת המיניסטרים אלא ערך רפרזנטטיבי, ייצוגי בלבד, ללא שלטון של ממש בעל חשיבות. למשל, כשניקולאי החליט בסוף 1903 להדיח את מיניסטר־הפיננסים שלו ס. ויטה מכהונתו (על שהתנגד להסתבכות עם יפן, בעוד אשר הצאר עצמו היה נוטה לכך), הוא עשה זאת בצורה „נאה", על ידי שמינה אותו ליושב ראש הקבינט. וכאשר סטוליפין נתמנה ב־8 ביולי 1906, כחדשיים לאחר התכנסותה של ה„דומא" הראשונה, לפרמייר־מיניסטר, השאיר הוא בידו גם את התיק של מיניסטר־הפנים, שכבר החזיק בו זמן קצר לפני התמנותו כראש הקבינט.

אכן, ב־4 באפריל 1902 נתמנה פלווה כמיניסטר־הפנים ובזה נמסר בידו רסן השלטון ברוסיה האבטוקרטית. האנשים שבאו עמו במגע קרוב מעידים עליו, שהיה אדם פיקח ובעל מרץ ובשרתו את האבטוקרטיה ידע להפיק רצונו של הצאר ניקולאי. על השקפותיו ודעותיו הפוליטיות ועל רעיונותיו הציבוריים קשה לדבר, כי ספק רב, אם בכלל היתה אידיאולוגיה כלשהי נר לרגליו. אם ניתן לומר, למשל, על פוביידונוסצב, שהוא היה ריאקציונר מתוך אידיאה, הרי קשה לומר זאת לגבי פלווה, שכן קרוב לודאי, כי במרכז שאיפותיו לא עמד

---

4. Витте С. Ю. графъ, Воспоминанія. Томъ I, Берлинъ 1923, стр. 192—193, 262; Томъ II (1922), стр. 286.

5. Г. Б. Слiозбергъ, Дела минувшихъ дней, записки русскаго еврея. Томъ III, Парижъ 1934, стр. 48 сл., 53 сл.
מן הראוי לציין כאן, שחלק ניכר מן המהפכנים הרוסיים בשנות ה־80, במיוחד מחוגי „נארודנאיה וולייה", קידמו בעוורונם את הפרעות בברכה, שכן ראו בהן תנועה עממית רצויה והקדמה למהפכה סוציאלית. על כך עמדנו בפרוטרוט במאמרינו: הכרוז האנטישמי של „נארודנאיה וולייה", „ציון", שנה ט"ו, תש"י; המהפכנים הרוסיים בשנות ה־80 והתנועה האנטי־יהודית (בשלושה המשכים), „גיב הקבוצה", כרך א' — חוברת ד', ספטמבר 1952; כרך ב' — חוברת א' (5) דצמבר 1952; כרך ב' — חוברת ב'(6), מרץ 1953.

דבר מלבד הקריירה האישית שלו. מכל מקום, אנשים שהכירו את פלווה מקרוב מעידים, שהוא לא האמין אף ביסודות האבטוקרטיה, שלהגן עליהם נקרא על ידי הצאר ניקולאי. את זאת היה המיניסטר מבטא תכופות גם בשיחות אישיות באמרו, כי שלטון־היחיד למעשה כבר התנוון. ומכיוון שכך, לא היה פלווה מסוגל להמציא בפעולתו המדינית שום דבר אחר מלבד רדיפות ונגישות חדשות. הקו היסודי במדיניותו היה, איפוא, שמירה על שיטת־הממשל הקיימת, בלי שיגלה כשרון כלשהו ליצירה מקורית. בכל דבר ראה הוא קודם כל את הצד המסוכן והשלילי, על כן התנגד לכל חידוש, לכל ריפורמה. פלווה סבור היה, שאין כמעט אנשים נאמנים, שאפשר לסמוך עליהם. לכן ביקש הוא לשכנע את הצאר, שידחה לעת עתה כל תכניות של תיקונים, כל עוד נמשכות המהומות והתסיסה המהפכנית במדינה. אולם המהומות העמיקו והלכו, והאיבה אל הפוליטיקה של השלטון האבטוקרטי רבתה.

ערמומי וזריז, גם לא מחוסר כשרונות, ידע פלווה להסתגל ולהתאים את עצמו לצרכי האבטוקרטיה הצארית והשכיל לעלות לגדולה, אף כי לפי מוצאו לא היה מיוחס ביותר: בן בעל־אחוזה זעיר מן ה„שליאכטה" הפולנית הירודה בפלך גרודנו, חצי פולני וחצי גרמני.

האם היה פלווה אנטישמי, לפי השקפותיו והכרתו הפנימית? גם על שאלה זו קשה להשיב בחיוב או בשלילה. קרוב לודאי, שגם בתחום הפוליטיקה היהודית של הממשלה היה הוא פועל יותר מתוך מניעים של קריירה אישית, מאשר מטעמים רעיוניים ואידיאולוגיים של אנטישמי פרינציפיוני. ניתן לומר, איפוא, כי מאמר חז"ל — „כל המצר לישראל נעשה ראש", התאים ביותר לפלווה, שרו ועבדו של הצאר ניקולאי השני.

פלווה גדל בסביבה, שהיהודים היוו בה כמחצית האוכלוסיה, וכפי שהיה מעיד על עצמו, הכיר היטב אותם, את אופיים, את הווי חייהם ויצר לו תיאוריה מיוחדת על תכונותיהם של היהודים. סליוזברג מספר בזכרונותיו, כי בשיחה עם משלחת של נכבדים יהודים, שנתקבלה על ידי פלווה בראשית מלחמת רוסיה—יפן, התבטא המיניסטר, כי המהפכנים היהודים הם האויבים המסוכנים ביותר של המשטר הקיים. היהודים, אמנם, מדוכאים ונכנעים, אבל רק עד שלא יצאו מתחום סביבתם. בשאיפתם להשיג את האידיאל שלהם מסוגלים הם לגלות מסירות נפש ואומץ לב בלתי שכיחים, ובזאת, כמובן, מסוכנים היהודים ביותר. לחיזוק דעתו זו מסר פלווה לאנשי המשלחת תיאור פעולתם של כבאים יהודים, שהוא ראה פעם במו עיניו בשעת דליקה בעיר, בה הוא גדל. היהודים גילו גבורה עילאית, שלא רבים מסוגלים לכך. בסכנם את חייהם התפרצו הם אל תוך הלהבה בבית בוער, כדי להציל אדם מן האש.

ביהודים ראה, איפוא, פלווה את האויבים המסוכנים ביותר של המשטר, ולכן דאגתו הראשונה נתונה היתה למלחמה בהם, במיוחד בנוער היהודי. לא הפחיד אותו כל כך המהפכן הרוסי, הוא פחד מפני המהפכן היהודי. מכאן באה גם שאיפתו להניע את היהודים, על ידי נגישות, ליציאה המונית מרוסיה. דומה, שאלה היו המניעים העיקריים לפוליטיקה האנטי־יהודית של פלווה. לכן לא נראית לנו ביותר הדעה עליו, שהיתה מקובלת בקרב אנשי הציבור היהודים ברוסיה ושבה החזיק גם ההיסטוריון שמעון דובנוב, כלומר, שפלווה היה אנטישמי עקרוני, לפי השקפותיו האידיאולוגיות. על כך שפלווה לא היה אנטישמי מובהק, מבחינה אידיאולוגית, מעידים גם הפרופסור הרוסי הליברלי יאנז'ול, העסקן היהודי־האנגלי לוסיין וולף וכן הדוקטור תיאודור הרצל, שנפגשו עמו ושוחחו בשאלת היהודים. את הפוליטיקה האנטי־יהודית של הממשלה הסביר פלווה, וכמובן גם הצדיק, בנימוקים „מעשיים", שעליהם עוד נייחד את הדיבור להלן.

מתוך כל האמור לעיל מגיעים אנו להשערה, כי הקו האנטישמי של הממשלה הרוסית בשרשו נבע מן המקום הגבוה ביותר — מן הצאר ניקולאי השני בכבודו ובעצמו, והמיניסטר

שלו ויאצ'סלאב קונסטנטינוביץ פון־פלווה מצדו ביקש „להצר ליהודים", כדי „להעשות ראש"[6].

2. שיחתו של פלווה עם פרופסור ליברלי בשאלת היהודים

זמן קצר לאחר התמנותו של פלווה למשרתו החדשה, ביקר אצלו חכם הכלכלה הידוע, הפרופסור איוואן יאנז'ול ושוחח עמו, בין השאר, על שאלת היהודים ברוסיה. תוכן השיחה נודע בציבור רק כעבור שנים, לאחר שהדברים נתפרסמו (ב־1916) במאסף ההיסטורי היהודי בלשון הרוסית „ייברייסקאיה סטארינה"[7].

הפרופסור יאנז'ול נמנה עם המתונים שבחוגי הליברלים, ודעתו היתה, כי בדרך של דיפורמות הדרגתיות אפשר יהיה למנוע זעזועים מסוכנים מן המדינה. כבר בשנת 1902 חזה הוא מראש את הסערה המהפכנית הממשמשת ובאה. על כן חשב הוא לנכון לנסות דלשכנע את פלווה, שהממשלה הרוסית צריכה, למען שמירה על עצמה, לבצע תיקונים רחבים בממלכה, כדי להרגיע בזה את הבלתי־מרוצים, ובתוכם גם את היהודים. את עיקר הסיבות להתמרמרות, השוררת ברוסיה, ראה יאנז'ול בשלוש שאלות, שלא באו על פתרונן הנכון, ואלה הן: שאלת הפולנים, שאלת האוניברסיטאות ושאלת היהודים.

לגבי השאלה הראשונה דרש יאנז'ול זכות־השביתה־וההתאגדות באירגונים מקצועיים, „רק תוך הגבלות הכרחיות". לגבי הנוער האקדמאי התוסס המליץ הוא על בדיקה מחדש של כל שיטות ההשכלה הגבוהה ברוסיה. ולבסוף — „השאלה הממלכתית החשובה השלישית, שעליה צריך היה לתת את הדעת, נוכח המהומות הממשמשות ובאות, היא שאלת היהודים. זוהי השאלה על המצב הבלתי נורמלי והבלתי צודק של היהודים ברוסיה, אשר הופך, בלי משים, את העם המוכשר הזה לצוות אנשים, המוכן למהפכה. מצב היהודים משה את לבם של אנשים מוכשרים רבים מקרבם מלשרת את המולדת הכללית — רוסיה, בעוד שהם יכולים, בלא ספק, להביא לה תועלת בתחומים רבים של פעולה במדינה".

ההרהורים על גורלה של רוסיה ועתידותיה בשלוש נקודות הנ"ל הדריכו את מנוחתו של יאנז'ול. הואיל והוא הכיר את פלווה באופן אישי כבר שנים רבות, עוד מספסל הסטודנטים, בתור אדם נבון, שיודע גם ללכת לויתורים בשעת הצורך, החליט יאנז'ול לשתף אותו בדאגתו לאינטרסים של רוסיה. נוסף על כך ידע הוא, כי כוחו של פלווה כמיניסטר־הפנים גדול מאד, ושהוא יוכל לעשות רבות, אם רק ירצה בכך. והנה בראשית מאי 1902

---

6. יש מקורות רציניים ומוסמכים למדי, הסותרים את הדעה המקובלת, כי הצאר היה חלש־אופי ובמעשיו נתון היה לגמרי להשפעת יועציו. ראה:
С. С. Ольденбургъ, Царствованіе Императора Николая II, Белградъ 1939, стр. 39, 192—193; Ф. А. Головин, Записки. Красный Архив № 19, стр. 111, 125—126.
ואשר ליחסו של ניקולאי אל היהודים, הרי מימיו לא הסתיר ולא היסוה את שנאתו אליהם. ניתן לומר, איפוא, שהוא היה יודופוב בלבב שלם ובתור אימפרטור — האנטישמי הראשון במדינה. ראה:
В. Л. Бурцевъ, Протоколы Сіонскихъ мудрецовъ, Парижъ 1938, стр. 106—107; Из дневника Куропаткина, Красный Архив № 2, стр. 73.
ההשוה קטע מזכרונותיו של א. לופוחין (מי שהיה דירקטור הדפרטמנט של המשטרה):
ב. דינבורג, לקט מקורות בשביל התרגיל לתולדות ישראל, האוניברסיטה העברית ירושלים תשי"א, ע"ע 40—41.

7. Сношенія проф. Янжула съ Плеве по еврейскому вопросу (1902), Еврейская Старина 1916, Томъ IX, Петроградъ, стр. 326—329. Сообщилъ Х. Бейлинъ.

נתקבל יאנזול, לפי בקשתו, אצל פלווה בדירתו הפרטית והירצה לפניו את מחשבותיו בשאלות אלה בשיחה, שנמשכה שעה וחצי. את דבריו מסר הוא בעל פה, כי חשש שתזכיר לא ייסר למיניסטר. אבל כדי שלא לשכוח דבר מן הדברים, ערך לו יאנזול תמצית הרצאתו בכתב, והרשימות האלה נמצאו אח"כ, אחרי מותו, בין ניירותיו. להלן קטעים מהרצאתו בשאלת היהודים, כפי שנרשמו בתקציר.

הסיבה השלישית לאי־הסדרים ברוסיה ולסכנת המהפכה היא המצב הבלתי נורמלי של היהודים באימפריה. אין חובות בלי זכויות, — והכלל השיגרתי הזה אינו נשמר לחלוטין לגבי היהודים ברוסיה. „הם נושאים ביחס לממלכה כמעט(?) [סימן השאלה הוא במקור, משל המביא לדפוס — המעתיק] בכל אותן החובות והמעמסות, כמו כל שאר אזרחי רוסיה: הם משלמים, למשל, מסים, וביניהם את המס הכבד ביותר, הוא מס הדמים, כלומר, השירות בצבא; הם אחראים בפני החוק על כל מעשיהם ועבירותיהם, כמו הרוסים, ואף על פי כן זכויותיהם האישיות והאזרחיות, לא זו בלבד שמוגבלות הן במקרים רבים, אלא מבוטלות לגמרי, אף בהשוואה לשבטים הנמוכים ביותר מבחינת תרבותם ודתם, כגון, עובדי האלילים מימינים שונים ברוסיה וכו'".

יאנזול מתעכב במיוחד על בעית „תחום המושב", השולל מאת היהודים את הזכות האלמנטרית לתנועה חפשית ממקום למקום. איסור זה מאלץ אותם לעקוף את החוקים ומעורר בהם הרגשת קיפוח ורגשות קנאה ורוגז כלפי בני ארצם הרוסים וכלפי המדינה, שאין היא בשבילם מולדת־אם, אלא אם חורגת.

הפרופסור יאנזול יודע, אמנם, את הסיבות והנימוקים להגבלת זכויותיהם של היהודים, כגון: פעולתם הכלכלית המזיקה, ניצול העם העובד הרוסי בידי היהודים המוכשרים, המעשיים, הפקחים, בעלי רוח מסחרית, המגלים תכונות של אי־יושר, רמאות וכו'. וכאן מביע הוא דעתו, שהיתה נחלת רבים בקרב הליברלים הרוסים, כלומר, „שכל הטענות הללו נגד מתן שויון זכויות ליהודים אינן משוללות הצדקה כל עיקר". אף על פי כן סבור הוא, כי מצב זה אסור לו שיימשך לנצח, וצריך לשים לו קץ. הפרופסור הליברלי מבין, איפוא, לרוחם של האנטישמיים, ולא היהודים עצמם מעניינים אותו, אלא דאגתו נתונה לרוסיה, שעלולה לסבול ממצבם ה„בלתי נורמלי" של היהודים, הנהפכים בהכרח לחומר־נפץ מהפכני. על כן במקום לדכא את היהודים, הוא מציע לחזק את כוח תחרותם הכלכלית של הרוסים, ובמקום להגביל את היהודים בשאיפתם להשכלה (הנובעת אצלם, אמנם, בעיקר מחישובים פרקטיים), צריך לעורר את השאיפה הזאת בקרב האוכלוסיה הרוסית.

מדיניותה של הממשלה לגבי היהודים בתחום ההשכלה, סבור יאנזול, מזיקה קודם כל לרוסיה עצמה, כי „מכסת־האחוזים", המגבילה את זכויותיהם של היהודים, רק מרדימה, ואף ממיתה בקרב הרוסים את הצורך והרצון להתחרות ביהודים. נמצא, איפוא, כי הגבלת היהודים מהווה עיכוב ומכשול בדרך להפצת ההשכלה בין הרוסים. נוסף על כך מפסידה רוסיה מלומדים חשובים רבים מבני דת משה, שיכלו לשמש פרופסורים ועובדים מועילים במדינה גם בשאר תחומים.

„רבים מקרב תלמידי שמבני דת משה, — מוסיף הפרופסור — אשר יכלו להיות בחינת פאר אנשי המדע בכל אוניברסיטה שברוסיה, שהיא כה דלה כעת בכוחות רוחניים — תלמידים אלה מקשטים רק את משרדי הבנקים ועוסקים בכל מיני „גשפטים". והלא היהודים היו עד כה מסוכנים ביותר דוקא במקצועות, כגון אלה: מלווים בריבית, מקבלי משכונות, סרסורים וכד'. וכל המקצועות הללו הן נשארו בידי היהודים, ואילו דוקא שורה שלמה של התעסקויות בלתי מזיקות חסומות בפניהם לחלוטין".

בסוף הרצאת דבריו הציע יאנזול דרך זו לפתרון שאלת היהודים: הרחבה הדרגתית של זכויותיהם, עד לביטולם הגמור של כל חוקי ההגבלה וההפליה לגבי היהודים.

בשעת הרצאת טענותיו הבחין הפרופסור, שהמיניסטר העלה כמה פעמים בת־צחוק על שפתותיו, והוא שיער, כי היתה זו תגובתו של פלווה על תמימותה המסויימת או חולשתה של הנמקתו. אך מה רבה היתה שמחתו, — כך הוא אומר — כאשר עם תום דבריו השיב לו פלווה:

„אני מסכים בהחלט לרבים מדבריך, שהבעת בנוגע ליהודים. אולי יהיה הדבר תמוה בעיניך, כשאומר לך: הכול חושבים אותי, משום מה, ל„יודופוב", בעוד אשר נכון יותר לכנותי בשם „יודופיל". מכיר אני את היהודים משחר ילדותי, והנני רוחש להם כבוד על סגולותיהם הנכבדות הרבות. עת למדתי בילדותי בגימנסיון בוארשה, היו חברי הטובים ביותר דוקא מן היהודים, וזכרונות טובים שמורים בלבי עליהם. ואם בהיותי סגן־מיניסטר הפנים היה עלי בועדות אחדות לפעול כנגד היהודים, הרי לא צריך לשכוח, כי הייתי אז מבצע פקודותיהם של אחרים; נוסף על כך, אסור לו לחוקק, בדרך כלל, לשבור את החיים או להקדימם".

אכן, פלווה מעיד כאן על עצמו, בשיחה פרטית בהחלט, כי איננו אנטישמי, ואת פעולותיו נגד היהודים ביצע לפי פקודותיהם של אחרים (נזכור את הועדה דורנובו־פלווה). ואנו מצדנו יכולים עוד להוסיף: וקרוב לודאי, שגם לפי חישובים קרייריסטיים משל עצמו.

3. פלווה ופרעות קישיניוב

על תפקידו של פלווה בפרעות קישיניוב בפסח 1903 דובר ונכתב הרבה. אף כי המקורות הממשלתיים הכחישו באורח רשמי את שייכותו לפוגרום, הרי יש הוכחות מספיקות ומבוססות למדי, שידו היתה בענין בצורה זו או אחרת, באופן ישיר, או בלתי ישיר. דעה זו מתאשרת על ידי עדויות מאנשים, שהשתייכו לחוגים שונים, אף מנוגדים.

הגראף ויטה מספר בזכרונותיו, כי בשיחה עם המשלחת של נכבדים יהודים, שהוזמנה אל פלווה, התבטא הלה בזה הלשון: „הכריחו את אנשיכם להפסיק את המהפכה, ואז אפסיק אני את הפוגרומים"[8]. ובעתונו הליברלי של פיוטר סטרוּבה „אוֹסוֹבוז'דניה", שיצא בשטוטגארט שבגרמניה, מסופר, בין השאר, שפלווה עוד אמר למשלחת, כי היהודים „לא רק מהפכנים הם, אלא יתר על כן — מרצחים", בהתכוונו, כנראה, לגריגורי גרשוני, שנידון אז כמייסדו ומנהיגו של האירגון הטרוריסטי מטעם מפלגת הסוציאליסטים־ריבולוציונרים[9].

תחילה היה ויטה סבור, כי פלווה רק נתן „יד חפשית" לעורכי הפרעות בקישיניוב, אבל אחר כך הוא כבר אומר במפורש, שמיניסטר־הפנים אירגן את הפוגרום באופן ישיר.

אמנם, נוכח האסון הלאומי הגדול והמחריד, שבא על עם ישראל בראשית שנות הארבעים למאה הנוכחית, כשבימי מלחמת העולם השניה הושמד שליש מעמנו בידי היטלר ועושי־דברו, ומיהדות מזרח אירופה שנחרבה לא נשאר אלא חלק קטן לפליטה, — נראה אולי הפוגרום בקישיניוב, שהתחולל בראשית אפריל 1903, אך כאפיזודה אחת מני רבות בנתיב הענות הארוך והמפותל של המרטירולוגיה היהודית. אולם מבחינה היסטורית היה זה מאורע מכריע ורב־תוצאות לא רק בדברי ימיה של יהדות רוסיה, אלא של היהדות כולה על תפוצותיה ופזוריה.

המעיין במקורות ההיסטוריים שמימי קישיניוב, בכתבי זכרונות ותיאורים על הפוגרום, שנכתבו עד למלחמת העולם השניה, מוצא לרוב ביטויים, כגון: „טבח קישיניוב", „שחיטת קישיניוב", „הרג קישיניוב", „מרחץ הדמים" בקישיניוב, „ליל ברתולומיאוס" של קישיניוב

---

8. С. Ю. Витте, Воспоминанія I, стр. 192—193; II, стр. 286.

9. «Освобожденіе» № 19 (43) 1904, Совещаніе г. ф. — Плеве съ еврейскими нотаблями.

זכד'. ודי להזכר בביטוי־הזעזוע־והזעם של משוררנו הלאומי (משא נמירוב" או „בעיר ההריגה" לחיים נחמן ביאליק). ואמנם היו כל הביטויים הללו מותאמים אז לפרעות אלה, שכן עוד לא היו כמותן אף ברוסיה, זו הארץ ה„קלאסית" של הפוגרום בעת החדישה. קרוב לחמישים הרוגים, מאות רבות של פצועים, וביניהם פצועים קשה, שנשארו בעלי מומים לכל ימי חייהם, אלפי יהודים שנשארו ללא קורת־גג, קרוב ל־1500 בתי־מגורים ובתי־מסחר יהודיים הרוסים ושדודים — אלה הם „יבול־הדמים" של הפרעות. וכל זה מלווה היה מעשי־אכזריות בלתי אנושיים והתעללות בקרבנות, מעשים בדומה לאלה, כפי שמצינו בחיבורו של רבי נתן נטע הנובר „יוון־המצולה", בתיאוריו של מעשי־הדמים בימי בוגדאן חמלניצקי, ימי גזירות ת"ח ות"ט. והלא הפוגרום בקישיניוב התחולל בראשית המאה ה־20, בימי פריחת הדמוקרטיה והפרלמנטריזם במערב, בזמן עליית הרעיונות ההומאניים, שיגשוג המדע והציביליזציה באירופה ובאמריקה. על כן נחרדה כל כך היהדות כולה וגזדעזע העולם הנאור.

ההיסטוריונים היהודים מציינים את פרעות קישיניוב כפתיחה לתקופה חדשה של פוגרומים ברוסיה[10]. באותו הזמן, לאחר קפאות ממושך למדי, נתחדשה והתגברה התנועה המהפכנית ברוסיה, וטבעי הדבר, שהשתתפו בה גם יהודים, במספר ניכר ובפעילות רבה, כחלק המדוכא והמשועבד ביותר של האוכלוסיה באימפריה הרומאנובית. בחפשה אחרי אמצעים יעילים לדיכוי תנועת השחרור מצאה ממשלת הצאר, כי נוח לה להתיר דמם ורכושם של היהודים ולהפנות כלפיהם את המרירות, שנצטברה בקרב ההמונים. בזאת ביקשה האבטוקרטיה להשיג שלוש מטרות בבת אחת: להטות את התסיסה המהפכנית מהאפיק הפוליטי הכללי בכיוון שנאת ישראל, שמושרשת היא מדורות בקרב המוני העם הרוסי, ליצור אילוזיה, כי העם הרוסי נוקם ביהודים, בגלל המהפכה, שהיא לזרא לו ולמורת רוחו וכן להפחיד את היהודים ולהניעם להגר מרוסיה בהמוניהם לצמיתות.

בעוד אשר לגבי הפרעות בשנות ה־80 של המאה הי"ט בימי אלכסנדר השלישי לא היו הוכחות ישירות, כי הממשלה אירגנה אותן, הרי בנוגע לסידרת הפוגרומים, שהחלו ב־1903 עם פרעות קישיניוב ונמשכו, תוך הפסקות, שלוש שנים עד גמר המהפכה הרוסית הראשונה, אין עוד כל ספק, שבאירגונם ובפעולת ההסתה האנטישמית השיטתית לקראתם השתתפו באופן ישיר השלטונות המקומיים, ואף המרכזיים. על ידי הפרעות ביקשו השלטונות המרכזיים להניא את היהודים מהשתתף בתנועת המהפכה. היהודים כיסוד פעיל, תוסס ומפותח מבחינה שכלית ורוחנית נראו בעיני שלטונות האבטוקרטיה כמסוכנים ביותר בתנועת השחרור הרוסית הכללית, ועל כן צריך היה להפחידם וליטול מהם את החשק לתת ידם למהפכה. והפוגרום היה האמצעי היעיל והבדוק ביותר לכך. זאת ועוד: את המכה הניצחת צריך היה להנחית ליהודים דוקא העם הרוסי עצמו, אותו העם, אשר לו ולמענו היה חלק גדול של הנוער היהודי האידיאליסטי מוסר כוחו, מרצו, ואף נפשו. בזאת ביקשה הממשלה הרוסית לפגוע ביהודים לא רק בגופם, אלא לפצוע אותם עמוק בנפשם ולהנחיל למהפכנים היהודים אכזבה מרה, כשהעם הרוסי ישלם להם רעה תחת טובה, שהם רצו להעניק לו. נוסף על כך שאפה האבטוקרטיה להבאיש את ריחה של המהפכה בעיני העם הרוסי, בהציגה אותה כקנוניית היהודים, החותרים תחת קיומה של הממלכה הפראבוסלאבית. זאת היתה, בעצם, ה„אידיאולוגיה" של פרעות קישיניוב, אשר עברה אחר כך כחוט השני בפוליטיקה האנטי־יהודית של הצאר ניקולאי השני. ונראה, שאנשי השלטונות המקומיים חדרו

10. С. Дубновъ, Погромные эпохи; Г. Красный-Адмони, Старый режимъ и погромы. Материалы для истории антиеврейских погромовъ въ Россіи. Томъ I, Петроградъ 1919, стр. IX—XV; XVI—XXXII.

לרוחה של אידיאולוגיה זו, הבינו היטב לכוונתו של השלטון המרכזי וירדו לסוף דעתו. דבר זה הוכח בעליל בהתנהגותם בשלושת ימי הפוגרום (6—8 באפריל 1903), ואף בוטא במפורש בתעודות רשמיות, שנתגלו אחרי מהפכת 1917. להלן תכנה של אחת מתעודות אלה.

אלוף הז'נדרמריה בקישיניוב ה„פולקובניק" צ'ארטולוסקי כותב שלושה שבועות אחר הפוגרום בדו"ח הסודי שלו מ־27 באפריל 1903, מס. 1965 אל דירקטור הדפרטמנט של המשטרה שעל יד מיניסטריון הפנים, בין השאר, את הדברים האלה:

„הפוגרום היהודי הזה בא באופן פתאומי לגמרי על החוגים המהפכניים המקומיים, שתשע עשיריות מהם מהווים יהודים. הוא הנחית מכה ניכרת מאד לתחבולותיהם המהפכניות של החוגים האלה, וספק אם יתאוששו ממנה בקרוב. החוגים האלה נוהגים, כרגיל, לעשות תעמולתם המהפכנית ע"י הפצת כרוזים ממרידים והשמעת דברי־הסתה בהתכנסויות חשאיות, שבהן נקרא ההמון לערוך מהומות־רחוב ולפעול בצוותא. בזאת השחיתו המהפכנים באופן שיטתי את מידותיהם של האוכלוסיה הפועלית הנוצרית ולימדו אותם להתארגן באירגונים פושעים. והנה החוגים המהפכניים הנ"ל, בראותם לפתע פתאום את ההמון המושחת על ידיהם מכוון את נשקם הם לא כלפי הממשלה והסדר הקיים, כפי שהם ביקשו להשיג, אלא כלפי היהודים, — נדהמו מאד ונפל רוחם. ומתוך יאוש נקטו הם דרכם המקובלת — הפצת כרוזים פושעים, שבהם מעיזים הם בחוצפתם הרגילה להאשים את הממשלה, המשטרה והז'נדרמריה בהטילם עליהם את האחריות למאורעות"[11].

אכן, תעודה זו מראה בעליל, מי היה מעונין בפוגרום הזה ומדוע. הרוח החיה של פרעות קישיניוב היה, בידוע, פקיד־המכס פאולאקי קרושיוואן, שהיה מוציא שני עתונים: „בייסאראבץ" בקישיניוב ו„זנאמיה" בפטרבורג. קרושיוואן זה לא הסתפק רק בהסתה אנטי־שמית, הוא גם העלה „תכנית" משלו לפתרון שאלת היהודים ברוסיה[12]. בעתונו השני „זנאמיה" הוא הציע, שהממשלה תציג לפני כל האוכלוסיה היהודית „אולטימטום": להתנצר או לעזוב את רוסיה לצמיתות. אם יתנצרו היהודים, — יעניקו להם כל הזכויות בשוה עם כל שאר האוכלוסיה של רוסיה הגדולה, „אף את הזכות להחליף את שמותיהם לשמות רוסיים". האינטליגנציה היהודית תוכנס גם באופן יחסי לתוך מעמד האצילים ותוכל לקבל תארים ואותות הצטיינות, כמו שאר בני המעמד הזה. וכך מסיים קרושיוואן את הצעתו ה„מקורית": „לא יאוחר מאשר כעבור שנה תיעלם אז השאלה היהודית הארורה, ובמקום שבעה מיליונים אויבים, יהיו לנו שבעה מיליונים אחים לפי כריסטוס".

על כך שהפוגרום בקישיניוב אורגן על ידי השלטונות ובוצע בהדרכתם נודע כבר אז, מיד לאחר הפרעות. המשרד להגנת זכויות היהודים, שהוקם עוד בשנת 1901 בפטרבורג, ע"י העסקנים הציבוריים ועורכי הדין וינאבר וסליוזברג, החליט לערוך חקירה יסודית על סיבות הפוגרום וגורמיו. לשם כך נשלחו לקישיניוב שני עורכי דין רוסיים סוקולוב וזארודני, כנציגי היהודים הניזוקים, שסבלו מהפרעות (הראשון הופיע אח"כ בקבוצת הסניגורים של אסירי ההגנה העצמית היהודית בעת הפוגרום בהומל, שהתחולל ב־1 בספטמבר 1903, והשני נתפרסם כאחד הסניגורים של מנדל בייליס במשפט עלילת הדם בסתיו 1913). זארודני אסף במקום חומר רב, שהוכיח בעליל את אשמתם הישירה של השלטונות באירגון הפוגרום[13]. הדבר נודע לפלווה, והוא נתן עד מהרה פקודה, לגרש את זארודני מקישיניוב, שנאלץ לעזוב

---

11. Материалы для истории антиеврейских погромовъ въ Россіи I, стр. 149.

12. С. С. Ольденбургъ, Царствованіе Императора Николая II, стр. 202—203.

13. Г. Б. Сліозбергъ, Дела минувшихъ дней, записки русскаго еврея. Томъ III, стр. 61.

את העיר, אבל יצא משם כשחומר רב בידו. הוכח, ללא צל של ספק, כי האיש המרכזי בעריכת הפוגרום היה הברון לוונדאל, ראש הז'נדרמריה וה„אוכראנה" (המשטרה הפוליטית) בקישיניוב, אשר מונה למשרתו זו ע"י מיניסטריון הפנים זמן קצר מאד לפני הפרעות. עזרו על ידו ושיתפו עמו פעולה המנהיגים המקומיים של האנטישמיים, הקבלן פרונין, סגן־הגוברנטור אוסטרוגוב ובן־חסותו וידידו קרושיוואן. הברון לוונדאל, שלפי תפקידו עמד תחת פיקודו הישיר של דפרטמנט המשטרה, היה למעשה סוכנו של פלווה.

כך נפתחה סידרת הפוגרומים הפוליטיים בימי מלכותו של ניקולאי השני. נוסף על האופי הרשמי הבולט של אירגון הפרעות, היה בפוגרום קישיניוב עוד קו חדש אחד, שלא היה ניכר בכלל בפוגרומים הקודמים: השתתפו בו אנשים מחוגי האינטליגנציה, שעד כה לא היו מופיעים בין הפורעים, כגון: גימנזיסטים, מורים, ואף נוטריון אחד, פיסאַרז'בסקי שמו, שאח"כ שלח יד בנפשו, כי לפי ההוכחות שהיו נגדו, לא יכול היה להמלט עוד מעונש משפטי. ואילו לוונדל, ראש הז'נדרמריה והמארגן העיקרי של הפרעות, נעלם מקישיניוב מיד לאחר הפוגרום, ועקבותיו לא נודעו.

ברצותו לטשטש את הרושם, שיד השלטונות המרכזיים היתה במעל, הדיח פלווה, מיד אחרי הפוגרום, את שר הפלך פון־רַאבן ומינה במקומו את הנסיך אורוסוב, אדם ליברלי ואיש ישר־לב, שהיה משוחרר מיחס איבה ושנאה אל היהודים. בבואו לקישיניוב הספיק הגוברנטור החדש בזמן קצר ללמוד ולהכיר את הענינים ולעמוד על המצב בעיר ובפלך. כעבור שנים מספר הופיע ספרו של אורוסוב „רשימותיו של גוברנטור", ושם הוא דן בפרוטרוט גם בפרעות קישיניוב ובסיבות התפרצותן[14].

אורוסוב מציין בזכרונותיו, כי מדיניות הפוגרומים התנהלה מלמעלה למטה, ולא להפך. הוא מעיר, כי בציבור מושרשת היתה הדעה, שהפוגרומים רצויים לשלטונות, מבחינת צרכי המדינה. כך סבור היה גם ראש המשטרה בקישיניוב. שנה אחרי הפוגרום, בפסח 1904, שוב הורגשה מתיחות באוירה, והיה מקום לחששות רציניים, שיפרוץ פוגרום חדש. ראש המשטרה נתון היה במבוכה, כשהגוברנטור דרש ממנו לנקוט אמצעים נמרצים, למניעת התפרצות כלשהי נגד האוכלוסיה היהודית. אבל כשאורוסוב הראה לו מברק מאת פלווה, המטיל את כל האחריות על השלטונות המקומיים, אם הפעם יפרוץ פוגרום, — אורו פניו של האיש, כי עתה כבר ידע, מה עליו לעשות, ובטון של החלטיות ענה ואמר: „תנוח דעתו של כבוד הנסיך, מהומות בקישיניוב לא תהיינה".

על כך שפלווה עמד בקשר קרוב מאד לאירגון הפוגרום מראה גם העובדה, שהוא נתן לקרושיוואן תמיכה כספית בסך של 25.000 רובל לעתונו האנטישמי „בייסאראבץ", שיצא בקישיניוב וניהל הסתה מתמדת, רצופה ושיטתית לקראת הפרעות. יתר על כן, בו בזמן שהיה קשה כל־כך להשיג רשיון להוצאת עתון, קיבל קרושיוואן מאת פלווה רשות להוציא עתון שני „זנאמיה" (בפטרבורג). וכאשר קרושיוואן ביקש מאת פלווה תמיכה נוספת, אך שר האוצר ס. ויטה לא אישר אותה, — דאג לו פלווה, שיקבל אשראי גדול, תמורת שטר בלי ערבות, באחד הבנקים, שעמדו לרשות הממשלה[15].

---

14. С. Д. Урусов, Записки губернатора. Москва 1907, стр. 111, 164—168.

מן הראוי לציין כאן, שאורוסוב הליברל כתב את דבריו באופן זהיר הרבה יותר, מאשר ויטה המונרכיסט. אבל עם זאת צריך לזכור, כי ספרו של אורוסוב הופיע ברוסיה בשנת 1907, כלומר, בימי הריאקציה, לאחר הדיכוי הגמור של מהפכת 1905; ואילו הגראף ויטה כתב את זכרונותיו בחשאי והחזיק את הכתבים ב„סייף" בחו"ל. ספריו הופיעו רק כשבע־שמונה שנים אחרי מותו (1922—1923) בברלין, כבר לאחר המהפכה הרוסית משנת 1917.

15. Die Judenpogrome in Russland, 1910, II, 23.

נשאלת, איפוא, השאלה, מה ראה פלווה פתאום באביב 1904 להורות לשר הפלך החדש בקישיגיוב, הנסיך אורוסוב, שידכא כל נסיון של מהומות אנטי־יהודיות? הלא פקודה כזאת עמדה בניגוד גמור לקו הפוליטי הכללי, שנקט עד כה. כלום שינה הוא את הקו? — אכן, לא היה כאן משום שינוי, אלא שבשנת 1904 לא היה פלווה מעונין עוד בפוגרומים נוספים: הם עלולים היו רק להזיק לתכניותיו, כי היה זה בימי מלחמת רוסיה—יפן. פלווה נוכח לדעת, כי על ידי פרעות קישיניוב לא השיג את מבוקשו — להנחית מכה ניצחת לתנועה המהפכנית, והוא תלה תקוות במובן זה במלחמה עם יפן, ועל כך מצינו עדות מפורשת במקורות. בשיחה עם שר הבטחון דאז קורופאטקין התבטא פלווה בזה הלשון: „כדי לעצור בעד המהפכה, זקוקים אנחנו למלחמה קטנה עטורת נצחון"[16]. אולם שמלחמה זו לא תהיה „קטנה" כל עיקר, ושרוסיה תנחל בה תבוסה מחפירה, ושהוא עצמו ישלם בעד הפוליטיקה שלו בחייו, — את זאת לא חזה פלווה מראש.

הבענו לעיל השערה, כי הפוליטיקה האנטי־יהודית של פלווה נבעה יותר מחישובים של קריירה אישית, מאשר מאידיאולוגיה אנטישמית. בהכירו היטב את הלך־הרוח בחצר ואת הרצון המלכותי כיוון הוא את מדיניותו באפיק המתאים לכך. מה היה, איפוא, יחסו של הצאר ניקולאי השני אל היהודים בכלל ואל פרעות קישיניוב בפרט?

ממשלת ניקולאי לא נזדקקה עוד לנימוק ה„אכספלואטציה" של העם הרוסי בידי היהודים, כדי להצדיק את הפוגרומים, כפי שהיה במלכותו של אביו, אלכסנדר השלישי. גם לא היה לו צורך באגודה אנטישמית חשאית, דוגמת „החבורה הקדושה" („סוויאשצ'נאיה דרוז'ינה") שבימי הצאר הקודם. אם בימי קישיניוב היה הענין (בדבר יחסו של הצאר) עדיין מוסווה במידה מסויימת, הרי כעבור שנתיים כבר נעשה הכול בגלוי, עד כדי ציניות, למען הגנת המשטר האבטוקרטי והעריצות. ניקולי התקשר אז עם תנועת „המאות השחורות", האירגון החשוך „סוּיוז רוסקאוּ נארודא" („אגודת העם הרוסי"), שעם מנהיגו, יושב ראש האירגון, הדוקטור דוּברובין, עמד הקיסר בקשרים אישיים. הצאר ניקולאי גם קרא בגלוי לכל שריו ועבדיו, להתייצב תחת דגלה של מפלגה זו, שאף ויטה לא ראה בה אלא כנופיית מושחתים, שרוב מנהיגיה הם „בני בליעל ונבלים"[17].

הציוני הותיק ברנשטיין־כהן, מראשי הציבור היהודי בקישיניוב, מספר בזכרונותיו, כי לאחר הפוגרום השתדל הוא, שהאשמים בפרעות יועמדו למשפט ויבואו על עונשם. לשם כך הוא בא במגע עם אחד מראשי המונרכיסטים, הנסיך משצ'רסקי, עורך העתון הריאקציוני „גראז'דאנין", בידעו כי הלה מקורב למלכות, ויוכל להשפיע על ניקולאי, שיתן דעתו על מאורעות קישיניוב (דבר זה רק מוכיח, עד כמה תמימים היו אז עדיין אנשי הציבור היהודי בחשבם, שניקולאי השני לא היה מעורב בענין).

כאשר ברנשטיין־כהן סיפר, דרך אגב, למשצ'רסקי, כי הוא כבר ביקר בענין זה אצל

Ю. Витте, Воспоминанія I, стр. 262; И. В. Гессенъ, Въ двухъ векахъ, жизненный отчетъ, Берлинъ - Парижъ 1937, стр. 175; Ив. Ил. Петрункевичъ, Изъ записокъ общественнаго деятеля, Архивъ русской революціи, Томъ 21-ый, Берлинъ 1934, стр. 342—343, 375; Красный Архивъ № 2, стр. 94; № 18 стр. 201.

17. С. Ю. Витте, Воспоминанія I, стр. 245, 316.

דרך אגב, עם „נכבדי" הארגון הזה נמנה גם גיראסים רומאַנענקו, מי שהיה בשעתו חבר הועד הפועל למפלגת „נארודנאיה וולייה" (שאנשיה רצחו את הצאר אלכסנדר השני) ומחבר הכרוז האנטישמי המחפיר, שהוצא בשם מפלגה מהפכנית זו ב־30 באבגוסט 1881. ראה מאמרנו „הכרוז האנטישמי של 'נארודנאיה וולייה'", רבעון „ציון" שנה ט"ו, תש"י. והשוה: И. В. Гессенъ, Въ двухъ векахъ, стр. 43.

פלווה, אמר הנסיך: „לשוא, לשוא! הרי פלווה מוכן לבלוע אתכם כולכם חיים, להטביעכם בדם המהפכה"[18].

עדות מוסמכת על שייכותו הישירה של פלווה לפרעות קישיניוב ועל יחסו החיובי והאוהד לפוגרום מצד ניקולאי עצמו אנו מוצאים ביומנו של קורופאטקין, שרשם ב־14 באפריל 1903, כלומר, שבוע ימים אחרי פרעות קישיניוב, את הדברים האלה:

„פלווה ישב אצלי כשעה. — — — כשם ששמעתי כבר קודם לכן מפי הקיסר, כן שמעתי גם מפי פלווה (בדבר פרעות קישיניוב — המעתיק), שאת היהודים צריך היה ללמד לקח, כי הם מתנשאים, ובתנועה המהפכנית הולכים הם בראש" (ההטעמה שלנו — המעתיק)[19].

ההיסטוריון הרוסי־הסוביאטי מ. פוקרובסקי מעיר על כך בהקדמתו ליומנו של קורופאטקין: „האם יש עוד מקום, אחרי כל אלה, להטיל ספק בדבר, שהפוגרום בקישיניוב אורגן ע"י פלווה בידיעתו ובהסכמתו של ניקולאי?"[20]

אכן, אם אמרנו לעיל, כי קשה להכריע, ההיה פלווה ריאקציונר ואנטישמי מתוך הכרה, או סתם קרייריסט, הרי דבר אחד ברור: האבטוקרטיה והריאקציה לא יכלו למצוא להן משרת ועושה דברן טוב יותר ממנו. כל האמצעים כשרים היו בעיניו, לשם דיכוי התנועה האופוזיציונית ברוסיה. בכך לא ידע הוא כל סייג וגבול.

פלווה זקוק היה לפוגרומים, כדי להלחם במגמות המהפכניות, והעיר קישיניוב מתאימה היתה לכך ביותר. לא היה פלך אחר ברוסיה ששם היו יהודים בעלי קרקעות וחוכרים במספר כה רב, כמו ביסאראביה. האוכלוסיה הכללית שם מעורבת היתה: רומנים, מולדאוואנים, יוונים, בולגרים ורוסים במיעוט. מספר היהודים בפלך הגיע ל־400.000 מתוך אוכלוסיה כללית של 3.5 מיליונים[21]. השלטונות המקומיים, במיוחד סגן־שר־הפלך אוסטרוגוב, הציקו מאד ליהודים, שהיו מוגבלים בזכויותיהם בלאו הכי. למשל, היה אסור עליהם למכור יין־ענבים, אף מכרמיהם שלהם. נוסף על כך השתמשו השלטונות ב„יד רחבה" בחוק האוסר על היהודים לשבת באזור הגבול בעומק של 50 „ויורסט" (כ־53 קילומטר), והגירושים היו תכופים. בקישיניוב העיר ישבו רבים מבני הנעורים היהודים, שמפאת „מכסת־האחוזים" לא יכלו להכנס לבתי־ספר תיכוניים, והם היו לומדים כ„אכסטרנים". לתעמולה המהפכנית־סוציאליסטית היה שם, איפוא, שדה פעולה רחב למדי וקרקע פורה בין הנוער היהודי.

התסיסה הפוליטית ברוסיה בכלל, ובדרומה בפרט, גברה אז מאד. בקישיניוב היה הנוער היהודי מגלה פעילות רבה בחוגים המהפכניים הכלליים, וגם ה„בונד" היה שם פעיל מאד. על כן נבחרה קישיניוב למקום המתאים ביותר לפוגרום, כדי „ללמד לקח ליהודים המתנשאים וההולכים בתנועה המהפכנית בראש", כפי ביטויים של פלווה והצאר ניקולאי עצמו בשיחתם עם קורופאטקין (השוה לעיל).

4. פרשת המברק הכוזב של פלווה לשר הפלך בקישיניוב

ב„טיימס" הלונדוני מ־18 במאי 1903 נתפרסם מברק סודי, שנשלח לשר הפלך של ביסאראביה פון־ראָבן בחתימתו של פלווה כשבועיים ימים לפני פרוץ הפוגרום בקישיניוב[22]. בזמנו עורר ענין זה תשומת לב מרובה בכל העולם. פירסום המברק עורר תגובות רבות

---

18. ספר ברנשטיין־כהן, תל־אביב תש"ו, ע' 133.

19. Изъ дневника Куропаткина, Красный Архивъ № 2, стр. 43.

20. שם ע' 6.

21. Г. Б. Слiозбергъ Дела минувшихъ дней, III, стр. 61.

22. Материалы для истории антиеврейскихъ погромовъ въ России, I, стр. 219—224.

וכן הכחשה רשמית מטעם מיניסטריון הפנים. להלן הטכסט המלא של התעודה הסודית, כפי שנתפרסמה ב„טיימס".

מיניסטריון הפנים
לשכת השר

לשר הפלך ביסאראביה.

הגיעו אלי ידיעות, שבפלך הנתון להנהגתך מתכוננות מהומות במידה רחבה מאד נגד היהודים, שהם המנצלים בעיקר את האוכלוסיה המקומית. הואיל ובקרב האוכלוסיה של הערים שורר כעת הלך־רוח כללי של אי־שקט המחפש לו מוצא, ושלא רצוי לעורר, על ידי נקיטת אמצעים חמורים למדי, רגשות איבה כלפי הממשלה בקרב האוכלוסיה, שעדיין לא נתפסה לתעמולה מהפכנית, לא יסרב הוד מעלתו לסייע מיד להפסקת המהומות, העלולות להתחולל, על ידי שישתמש בשידולים, ולא יזדקק כלל לעזרת הנשק.

פון פלווה

מס. 341, 25 במרס 1903.

עד כאן טכסט המיסמך הסודי. אכן, פלווה מודיע כאן לגוברנטור, כי בקישיניוב עומד להתחולל פוגרום אנטי־יהודי ושעליו לסייע בהפסקת המהומות, בלי להשתמש בכוח הנשק נגד האוכלוסיה, הרוחשת איבה ליהודים, כדי שלא להרגיז את ההמון ולא לעורר את התמרמרות כלפי הממשלה.

פירסום המברק הגיע את האנגלי ארנולד וייט להתערב בדבר. מי היה וייט זה? הוא ביקר בשעתו (1891—1892) ברוסיה בשליחותו של הברון הירש, שהטיל עליו לחקור את מצב היהודים, שנרדפו אז במיוחד ושניתחו עליהם גזירות רבות וקשות, כגון, גירוש מוסקבה ושאר פורענויות. אולם סוכן זה של הברון, במקום לעזור ליהודי רוסיה, כפי רצונו וכוונתו של שולחו, החל, להפך, מקטרג עליהם, מאחר שבא במגע עם פלווה, ששימש אז סגן־מיניסטר־הפנים, וארנולד וייט נעשה למעשה בעל בריתו. הברון הירש, כנראה, לא הכיר את הצד הזה של נאמנו ובא־כוחו, שהיה, בודאי, גם קודם לכן נגוע בנטיות אנטי־שמיות.

יומיים לאחר הופעת המברק ב„טיימס", ב־20 במאי 1903, הריץ אותו וייט מכתב „פרטי וסודי" אל פלווה בצרפו למכתב קטע מהעתון, שהכיל את הטכסט של התעודה, הוא הציע לו את עזרתו בהבטיחו „לספר לבני ארצו" את האמת על מצב היהודים ברוסיה, שכן הוא חושב את יחסה של ממשלת רוסיה לשאלת היהודים „להגיונית, ומנקודת ההשקפה הרוסית, לפטריוטית". הוא, אמנם, מוכן מיד לומר לבני ארצו, כי המברק אינו אלא בדותא וזיוף, ויכול הוא לעשות זאת באורח פרטי על ידי העתונות ובזאת להשיג מפנה בדעת־הקהל האנגלית לטובת רוסיה; אך חושש הוא, כי בדרך זו לא תושג המטרה במלואה: הלורד־מאר (ראש העיר) הנוכחי בלונדון יהודי הוא, וכן גם מספר גדול מאד של עתונים באנגליה שייכים ליהודים בחזקת קנין פרטי, כשם שהעתונות על הקונטיננט נמצאת בעיקר בידי היהודים. על כן מייעץ הוא לפלווה, שישלח הכחשה רשמית, והוא, וייט, כבר ידאג לפירסומה בלונדון.

ואמנם נשלחה מיד תשובה רשמית לארנולד וייט. את המכתב בשם פלווה כתב דירקטור הדפרטמנט של המשטרה לופוחין, שהכחיש נמרצות את אמיתותה של התעודה הסודית, שנתפרסמה ב„טיימס" וציין אותה כבדותא גמורה.

לופוחין נתמנה ראש הדפרטמנט של המשטרה זמן קצר לפני פרעות קישיניוב. סליוזברג מעיד עליו, שהוא היה ידוע בציבוריות הרוסית כאדם הגון, ישר־לב, איש שומר

חוק ומתנגד לשרירות האדמיניסטרציה. לכן איש לא היה מעלה על דעתו ולבו להטיל חשד כלשהו בלופוחין, שידו היתה באירגון הפרעות, אף לא באופן בלתי ישיר. ואם ראש הז׳נדרמריה בקישיניוב לוונדאל אירגן את הפוגרום, הרי הוא פעל לפי הוראות, שבשום פנים ואופן לא יצאו מלופוחין. מינויו של לופוחין על ידי פלווה עורר, איפוא, תמהון כללי בציבור הרוסי. קרוב לודאי, שלופוחין נחוץ היה לפלווה כשלט, ושמו הטוב עשוי היה לשמש למיניסטר־הפנים מעין „אליבי", להסיר מעצמו כל חשד באשמת מעשים בלתי חוקיים. ואמנם לופוחין לא נשאר זמן רב במשרתו זו, כי לא ראה אפשרות להיות שותף ולוּ סביל, לפוליטיקה הפרובוקטיבית של פלווה, ובראשית ימי מלחמת יפן התפטר מכהונתו[23].

כדי להכחיש את הידיעות, שנפוצו בציבור, על אשמת השלטונות בפוגרום, שלח פלווה את לופוחין לקישיניוב מיד אחרי הפרעות והטיל עליו לחקור את סיבות המהומות ולהגיש לו דו״ח על כך. כעבור זמן מה נתפרסם רשמית הדו״ח של לופוחין, שהכחיש את כל ההאשמות נגד השלטונות וציין, כי הפרעות פרצו כתוצאה טבעית מהפעולה המהפכנית של הנוער היהודי, מתפקידם הכלכלי של היהודים וכו׳. האנשים, שהכירו את לופוחין, לא יכלו להשלים עם המחשבה, שממנו עלול היה לצאת מסמך, שהוא כל כך סותר את האמת ומסתיר בכוונה תחילה את המציאות, כפי שהיתה לאמיתה[24].

ואמנם, אחר כך, כשלופוחין כבר לא היה קשור עוד על ידי שרותו במשרה ממשלתית, אישר הוא לא אחת, שהדו״ח המקורי שלו היה אחר לגמרי, מכפי שהופיע, אלא שפלווה זייף אותו ופירסם בשמו של לופוחין דברים, שהוא לא כתבם כלל. גם בשבתו בפריז, לאחר המהפכה הבולשביסטית, כאמיגרנט פוליטי, חזר הוא על כך בשיחתו עם סליוזברג. לופוחין אף מוכן היה בשעתו להעיד בפני הסינאט ב־1904, כשנידונה שם התביעה האזרחית, שהוגשה על ידי וינאבר וסליוזברג בשם יהודי קישיניוב נגד שר הפלך לשעבר פון־ראבן, בדבר פיצויים בעד הנזקים, שנגרמו להם בעת הפוגרום. אולם הסינאט דחה את דרישתם של התובעים להזמנת עדים ולא הסכים לשמוע שום עדויות.

לאחר מהפכת 1917, כשהגישה אל הארכיונים הסודיים של דפרטמנט המשטרה נעשתה אפשרית, נבדק כל החומר, שנמצא שם בדבר פרעות קישיניוב ופורסם ע״י הבול־שביקים. אולם לא הדו״ח המקורי של לופוחין ולא המברק של פלווה אל הגוברנטור הקישיניובי פון־ראבן לא נמצאו שם. שני המיסמכים הוצאו, כפי הנראה, בשעתם מן הארכיון בכוונה תחילה, כדי לטשטש את עקבות הפשע של פלווה. מברקו הסודי אל פון־ראבן היה, איפוא, עובדה קיימת, למרות ההכחשה הרשמית. גם התנהגותו של הגוברנטור בקישיניוב בימי הפרעות התאימה בהחלט להוראות שניתנו לו מאת פלווה בתעודה הסודית הנ״ל[25].

ההוראה החשאית הזאת, שניתנה לשר הפלך מטעם מיניסטר־הפנים, לא היתה ידועה, כפי הנראה, לאנשי הפרוקורטורה, הקשורים במיניסטריון המשפטים, על כן לא הבינו אלה

---

23. בידוע, מילא אחר כך לופוחין בימי כהונתו של סטוליפין תפקיד חשוב בגילוי הפרובוקציה של אזף, ועל כך נתבע לדין והוגלה לסיביר, ורק בעת מלחמת העולם הראשונה הוחזר ונכנס לעבודה פרטית כמנהל בנק במוסקבה.

24. Г. Б. Слiозбергъ, Дела минувшихъ дней, III, стр. 65.

25. שם, שם. הנה כי כן מגיעים אנחנו למסקנות אחרות מאלה, שהעלה ישראל ברמן במאמרו „מאזן של ׳יובל׳ ב„העבר" חוברת ב׳. אמנם, מסכימים אנו לדעתו, שאין לנקות מהאשמה את ההמונים הנוצרים, שכן אילולא איבתם המסורתית אל היהודים, לא היו נגררים אחרי ההסתה. אבל מאידך גיסא, בלי ההסתה והאירגון המכוון, לא היו עושים את הפוגרום. ואשר להסתמכותו של י. ב. על דעתו של אורוסוב, שאילו היה קיים המברק הסודי, היה פון־ראבן מגלה את הדבר, כדי להתנקם בפלווה, על שהדיח אותו ממשרתו, — אין דעה זו נראית לנו מהטעם דלקמן: פון־ראבן לא יכול היה לגלות את הפשע, שהוא עצמו היה שותף לו. אילו עשה זאת, היה נתבע לדין ונענש.

את סיבת אי־ההשתמשות בנשק. כבר במברקו הראשון של גורימיקין, הפרוקורור של בית־הדין המחוזי („אוקרוז'נוי סוד") בקישיניוב, אל מיניסטר־המשפטים בדבר הפרעות מובע תמהון על כך, שהשלטונות המקומיים לא השתמשו בנשק לדיכוי המהומות. גורימיקין מודיע: „היום היה שוד והריסה של בתי יהודים וחנויותיהם בחלק התחתי של העיר. הגוברנטור דרש צבא. בנשק לא השתמשו. נאספו 60 איש. המהומות נפסקו. פרטים — בדואר"[26].

תמהון רב עוד יותר מביע על כך הפרוקורור של לשכת המשפט הגלילי („סודבנאיה פאלאטה") באודיסה פולאן במברקו אל מיניסטר־המשפטים מ־10 באפריל 1903. הוא מאשים את השלטונות המקומיים בהזנחה ובאי־נקיטת אמצעים נמרצים לדיכוי המהומות. הוא מוצא לנחוץ לציין במיוחד, כי „בנשק לא השתמשו"[27].

אופיינית ומאלפת במובן זה היא הטלגרמה של שר הפלך פון־ראבן אל פלווה מ־7 באפריל 1903, שהוא היום השני לפוגרום. הוא מודיע למיניסטר־הפנים על הפרעות ומציין, כי נגד הפורעים לא השתמשו בנשק. עם זאת הוא מוסיף: „קיבלתי ידיעות, כי בשעה 2 אחר הצהריים עומדת להערך הפגנה פוליטית בממדים רחבים. ננקטו כל האמצעים לדיכוי מידי. במקרה של צורך לא ארתע מלהשתמש בנשק"[28].

מכאן אנחנו למדים שהגוברנטור בציינו, כי נגד הפורעים לא השתמשו בנשק, איננו מביע בזאת את תמהונו, כמו הפרוקורורים במברקיהם אל מיניסטר־המשפטים, אלא, להפך, הוא מוסר פשוט אינפורמציה למיניסטר־הפנים, כי נהג לפי הוראותיו; שכן תוך כדי דיבור הוא גם מודיע, כי נגד המהפכנים לא יירתע מלהשתמש בנשק במקרה של צורך. מגין, איפוא, נובע ההבדל הזה ביחסם של השלטונות המקומיים אל הפורעים ואל המהפכנים: הלא מבחינת השמירה על הסדר הממלכתי היו צריכים השלטונות לגלות, לפחות, יחס שוה לשתי התופעות האלה, יתר על כן — מבחינת החשש לשפיכת דמים, הרי הפגנה פוליטית מסוכנת פחות מפוגרום! התשובה לשאלה זו נמצאת, כנראה, במברק הידוע של פלווה אל שר הפלך ביסאראביה פון־ראבן, שכן האיסור להשתמש בנשק כוחו יפה רק לגבי אלה, שיעשו פרעות ביהודים, אבל הוא איננו חל על אלה, שינסו אולי להגן על היהודים המותקפים, ונגדם מותר, איפוא, להשתמש גם בנשק[29].

5. שיחתו של פלווה עם לוסיין וולף בשאלת היהודים

בחודש אוקטובר 1903, זמן קצר לאחר הפוגרום בהומל, השני במספר אחרי קישיניוב בימי כהונתו של פלווה (בלי להביא בחשבון את הפוגרום בצ'נסטוחוב שבפולין, אשר פרץ ב־19 באבגוסט 1902 ודוכא בו בערב ע"י הצבא), ביקר ברוסיה העסקן היהודי־האנגלי המפורסם והפובליציסטן (סופר ה„טיימס") לוסיין וולף. הוא נתקבל לראיון אצל פלווה ושוחח עמו בשאלת היהודים. המיניסטר הירצה בפני האורח את השקפותיו בשאלה זו ובקש, ככל האפשר, לרכך את הרושם הקשה מן המאורעות האחרונים ועם זאת גם להצדיק את מדיניותו האנטי־יהודית. על מאורעות קישיניוב והומל עבר הוא לגמרי בשתיקה.

לוסיין וולף רשם את שיחתו של פלווה וכעבור זמן מה שלח לו מלונדון את רשימתו לבדיקה. פלווה החזיר מיד לוולף את הרשימה עם מכתב־לואי מיום 13 בדצמבר 1903. שם הוא ציין, כי מחשבותיו נמסרו באופן מדוייק למדי; הוא רק תיקן פה ושם ושינה כמה

---

26. Материалы для Истории антиеврейскихъ погромовъ въ Россіи, I, стр. 130.

27. שם ע' 132.

28. שם ע' 131.

29. השוה שם ע' XX.

ביטויים לשם דיוק יתר. הטכסט של השיחה הוא, איפוא, אוטנטי, מעריכתו העצמית של פלווה, ונוסף על כך „במהדורה מתוקנת".

השיחה, שמיועדת היתה לפירסום, לא התפרסמה, משום מה, בשעתה בעתונות האנגלית, והמיסמך הגיע מלונדון לארכיון ההיסטורי־אתנוגרפי היהודי ברוסיה בשנת 1916 ופורסם בה בשנה במאסף „ייברייסקאיה סטארינה"[30]. לוסיין וולף כותב:

„בשעת הראיון אצל מר פון־פלווה ב־23 באוקטובר 1903 אמר לי הוד מעלתו, שהוא מעריך בהחלט את רצינותה של שאלת היהודים. עוד הוא אמר, כי הוציאו עליו דיבה, שהוא שונא ישראל אכזרי, אבל אין זו אמת. את ימי נעוריו בילה הוא בוארשה, עיר שהיא בחציה יהודית, והוא מכיר את היהודים, ואף מעריך את מעלותיה הטובות של אומה אינטליגנטית זו (השוה לעיל שיחתו של פלווה עם הפרופסור יאנזול — המעתיק). אבל שותף הוא לדעתם של אלה, הסבורים, שקשה לאפשר ליהודים כניסה חפשית לפנים רוסיה; שכן האיכר הרוסי עני הוא מאד, ואם היהודים יתיישבו שם, הריהו ייאלץ להתחלק ברכושו הדל עם המתיישבים החדשים, שהם ברובם שייכים למעמד הבלתי־פרודוקטיבי".

אשר לדרכו במדיניות, הסביר פלווה, שהוא מצרף עצמו אל האסכולה של הגראף טולסטוי, אותו איש־מדינה שמרני, שאת זכויותיו עדיין לא העריכו כראוי; זכותו היא של הגראף טולסטוי, שהוא הפסיק את תנועת הפרעות האנטי־יהודיות בשנת 1881.

הבה נבדוק, מהי מידת האמת בדברי פלווה אלה, ומה סותר את העובדות ההיסטוריות, כוונתו היתה לגראף דמיטרי טולסטוי, אשר מונה מיניסטר־הפנים במקום איגנאטייב ב־30 במאי 1882. דמיטרי טולסטוי היה, בעצם, ריאקציונר גדול יותר מאיגנטייב, אלא שהוא התנגד לפרעות, כי ראה בהן סכנה לסדר במדינה. הוא גם חיסל את האירגון הריאקציוני החשאי „סוויאשצ'נאיה דרוזינה" („החבורה הקדושה") מייסודם של וורונצוב־דאשקוב והגראף שובאלוב[31]. אולם על דמיטרי טולסטוי ניתן לומר, כי במקום הפוגרום החם, הנהיג הוא את הפוגרום ה„קר" של גזירות אדמיניסטרטיביות וצימצום יתר של זכויות היהודים, המוגבלות ומצומצמות בלאו הכי. אמנם היו עוד כמה פוגרומים גם בימי כהונתו של טולסטוי; אבל הם כבר נשאו אופי ארעי, ולא היו תוצאות של שיטה מאורגנת, כמו בימי המיניסטר איגנאטייב. פלווה המשיך להיות דירקטור הדפרטמנט של המשטרה גם בימי דמיטרי טולסטוי וכנראה מיד התאים את עצמו לדרכו ושיטתו של השליט החדש. עד כאן, איפוא, הכול אתי שפיר. אבל דברי פלווה, שהוא מחזיק בקו האסכולה השמרנית של טולסטוי, במובן ההתנגדות לפוגרומים, כדרך בפוליטיקה האנטי־יהודית, אינם מתאימים לאמת, שכן דוקא בימי כהונתו כמיניסטר־הפנים נפתחה סידרה חדשה של פוגרומים פוליטיים, שהראשון היה בקישיניוב, והשני — בהומל; ועל כך עבר פלווה בשתיקה גמורה בשיחתו עם לוסיין וולף.

„מר פון־פלווה — ממשיך לוסיין וולף — הוא בתור מיניסטר אינו ליברל ואינו שמרן, הוא רק מבצע נאמן של פקודות הוד מלכותו ושומר בטחון הממלכה (וניתן להוסיף, שגם את עניני הקריירה האישית שלו — המעתיק). ואם מדיניותו נראית חמורה, הרי רק משום כך, שבמדינה נמצאים אלמנטים, שנגדם צריך לפעול במהירות ובחומרה. הוא טען, למשל, שהנוער היהודי נתון ראשו ורובו בו[illegible] המהפכנית, ובאסרו מלחמה על מגמות מעציבות אלה הוא, פלווה, רק מילא חובתו".

בהמשך הרצאת דברי פלווה כותב לוסיין וולף, כי המיניסטר נותן דעתו על מצוקתם

---

30. А. Браудо, Беседа В. К. Плеве съ Л. Вольфомъ (1903). Еврейская Старина, Петроградъ 1916, Томъ IX, стр. 121—123.

31. ראה מאמרנו — 70 שנה ל„סופות בנגב". „ניב הקבוצה", כרך א' — חוברת ג', יוני 1952.

של יהודי רוסיה, והוא רוצה להקל עליהם. קודם כל יש ברצונו לעשות הכול מה שאפשר, כדי „להקל את התבוללותם של היהודים התרבותיים", כלומר, את מיזוגן של השכבות העליונות של העם הזה עם שאר האזרחים והפטריוטים הרוסים. מטרה זו לא קשה להשיג, אבל בזאת לא תיפתר השאלה. קשה הרבה יותר הוא לפתור את שאלתם של המוני היהודים, השייכים למעמדות הנמוכים, הבלתי משכילים והעניים, שאינם נתונים לחינוך רוסי. לעזור להם — הוא התפקיד הדחוף ביותר. לשם כך צריך קודם כל לדאוג, שתהיה להם אפשרות להרויח פת לחמם. ואמנם יש בתכניתו של פלווה להרחיב את אזור יישובם באותם החבלים, שהיהודים יושבים בהם. למטרה זו כבר ניתנה פקודה, המתירה ישיבת יהודים בכמה ישובים שקודם לכן היתה ישיבתם בהם אסורה; וכן עומדת להופיע פקודה חדשה, שתרחיב עוד יותר את תחום המושב[32].

הממשלה גם מוכנה, הוסיף פלווה, להקל על היהודים את הגירתם מרוסיה. כשממשלת הצאר אישרה ב־1892 את תקנון יק"א, היא ביטלה את כל הגבלות ההגירה כלפי היהודים, זאף הטילה על מייסדה של החברה, הברון הירש, להוציא מרוסיה 3 מיליונים יהודים בפרק זמן של 25 שנים[33]. „ואשר להגירה — ממשיך וולף — אמר לי פון־פלווה, כי הממשלה הרוסית מרוצה היתה, אילו הממשלה העותומנית הירשתה ליהודים את הכניסה לפלשתינה. אין מר פלווה מתנגד לציונות הצרופה, אבל מתעוררים בו חששות, כי הציונות המדינית תתגלה לבסוף כהזיה. אף על פי כן לא ימנע הוא בעד הפצת הרעיון הציוני, ובלבד שיסייע להגירתם של היהודים. נוסף על כך עשויים גם הרעיונות הציוניים בתוך רוסיה להתחרות בהצלחה ברעיונות הסוציאליזם".

הנני רואים, איפוא, כי במידה שהציונות עשויה היתה להניע את יהודי רוסיה להגירה המונית ועם זאת עוד להחליש את השפעתה של התנועה הסוציאליסטית בקרב היהודים, היה פלווה מוכן להתיר את התנועה הציונית, ואף לתמוך בה[34]. אבל פעולתה של הציונית, ובפרט של הציונות הסוציאליסטית, ברוסיה למען התארגנותם של היהודים, עמידתם על נפשם נגד הפורעים (ההגנה העצמית) ומלחמתם על זכויותיהם האזרחיות והלאומיות, עוררו בפלווה התנגדות נמרצת לציונות ולתנועה היהודית הלאומית בכלל, שעל כך הודיע בחוזר חשאי מיוחד לשרי הפלכים, כפי שנראה להלן.

שיחתו של פלווה עם לוסיין וולף נתקיימה כבר לאחר הוצאת החוזר ולאחר ביקורו

---

32. הכוונה כאן, כנראה, ל„מתנת פלווה" — 101 ישובים, שקודם לכן הוצאו מתחום המושב, ואחר כך הורשו היהודים שוב לשבת שם על פי פקודה מ־10 במאי 1903, שהורחבה עוד בדצמבר אותה שנה. אכן, את מעשה „הוצאת העז" — וגם זה לא במלואו — הציג פלווה בפני לוסיין וולף כמעשה־חסד מצדו להקלת מצבם של יהודי רוסיה.

33. אגב, את ה„טובה" הזאת מוכן היה לעשות ליהודים גם המיניסטר איגנאטייב בשעתו, כשהירשה לפרסם את דבריו שאמר למשלחת היהודית, שהתייצבה לפניו ביאנואר 1882, כי „הגבול המערבי פתוח בשביל היהודים". על הדברים האלה חזר גם הפרוקורור סטרלניקוב בישיבת בית־המשפט שדן במקרים של פרעות. בימינו, כמובן, היה מתן רשות יציאה ליהודים מרוסיה מתקבל בברכה, אבל הכרזה כזאת מצד הממשלה בימים ההם לא היתה אלא לעג לאומללים והתעללות בהם.

34. רבי בן־ציון כ"ץ, זכרונו לברכה, סבור היה, כי פרעות קישיניוב נועדו להמריץ את היהודים ליציאה מרוסיה, ולא כפי שמקובל לומר, כדי להפחיד את היהודים מלהשתתף בתנועה המהפכנית (ראה מאמרו „יהדות רוסיה לפני 50 שנה", „העבר" חוברת א', תשי־כ"ג). אבל דברי פלווה בשיחה זו וכן עדויות ממקורות אחרים, שכבר הבאנו לעיל ועוד נביא להלן, מראים בעליל, כי אין סתירה בין דעתו זו של ר' בן־ציון כ"ץ ז"ל לבין הדעה המקובלת, שכן הפוליטיקה האנטי־יהודית של ניקולאי השני ושל פלווה מכוונת היתה לשתי מטרות הללו כאחת.

של הרצל אצלו, שהשכיל לשכנע את המיניסטר, שירכך במידת מה את חומרת החוזר בהוצאתו אל הפועל.

6. החוזר של פלווה על הציונות ועל התנועה היהודית הלאומית וביקורו של הרצל אצלו

כעבור חדשיים וחצי אחרי פרעות קישיניוב, בסוף יוני 1903, שלח פלווה חוזר לכל שרי הפלכים, מושלי הערים וראשי המשטרה, בו ניתנו להם הוראות מפורטות, כיצד עליהם להלחם בציונות ובתנועה הלאומית היהודית בכלל[35]. החוזר היה „סודי בהחלט", כפי שצויין על גבי המיסמך. אבל האירגונים הציבוריים היהודיים עלה בידיהם להשיגו, והם הפיצוהו בהעתקים הקטוגרפיים. את החוזר כתב ושלח פלווה בהשפעת התנקשותו של פנחס דאשבסקי בחיי קרושיוואן. דאשבסקי השתייך, בידוע, לחוגי הציונים־סוציאליסטים. על כן הסיק פלווה מכאן את המסקנה, שהציונים חורגים מן המסגרת של הפעולה למען הגירת היהודים לארץ ישראל ושהם מסוכנים לסדרי המשטר האבטוקרטי ברוסיה, לא פחות מכל אנרגון ציבורי אחר, בעל אופי מהפכני.

על גבי החוזר מסומן התאריך 24 ביוני 1903 והמספר 6142. תכנו מעיד על כך, שמיניסטר־הפנים היה בקו העניינים וברשותו היו ידיעות מפורטות על כל שטחי פעולתן של האגודות הציוניות ברוסיה, אשר שאפו לחנך את היהודים, ובמיוחד את הנוער היהודי, על יסודות הרעיון הלאומי ולעצור בעד תהליך הטמיעה בקרב המשכילים היהודים. והלא דוקא שאיפתה זו של הציונות מנוגדת היתה למגמתו הפוליטית של פלווה, כפי שהראינו לעיל[36].

בחוזר שלו מדגיש פלווה במקום הראשון את סכנת הפעולה החינוכית הלאומית של הציונים, וכה פותח הוא את דבריו:

„לפי הידיעות הנמצאות ברשותו של דפרטמנט המשטרה בדבר האגודות המתקראות ציוניות, הציבו להן אלה לכתחילה למטרה, לסייע להגירת היהודים לפלשתינה, כדי ליצור שם מדינה יהודית עצמאית. אולם כעת דחו הן את הגשמת מחשבתן זו לתחום העתיד הרחוק ומכוונות את פעולתן להתפתחות הרעיון הלאומי היהודי ולחיזוקו בהטיפן לליכודם של היהודים באירגונים סגורים במקומות ישיבתם הנוכחית. כיוון זה, העוירן את התבוללות היהודים ומיזוגם עם שאר האומות והמרבה מחלוקת לאומית בין היהודים לבין אומות אלה, — נוגד את עקרי היסוד של האידיאה הממלכתית הרוסית, ועל כן אינו יכול להיות נסבל"[37].

לשם קביעת פתרון מתאים בדבר קיומם של האירגונים הציוניים, מבקש פלווה מאת שרי הפלכים ושאר הממונים על המחוזות והערים, שימסרו לו, ללא דיחוי, ידיעות מפורטות ושיחוו דעתם על פעולתם של אירגונים אלה באזוריהם, מבחינה ממלכתית ולאומית. אולם הואיל ושאלה זו אינה סובלת דיחוי, עד אשר ייעצא פתרון סופי, נותן פלווה לע"ע, לשם בלימת פעולתם המזיקה של הציונים, את ההוראות דלקמן:

1) לאסור מיד כל תעמולה ציונית במקומות פומביים ובאספות בעלות אופי ציבורי, במיוחד יש למנוע פעולתם של התועמלנים המיוחדים, המתקראים „מגידים" (כך כתוב במפורש ברוסית) הנוסעים ממקום למקום בערים ובעיירות ודורשים בבתי־

---

35. Циркуляръ о сіонизме и еврейскомъ національномъ движеніи. Еврейская Старина, Томъ VIII, Петроградъ 1915, стр. 412—414.

36. אגב, במובן השאיפה להטמיע ולבולל את היהודים בקרב האוכלוסיה הרוסית לא היה הבדל רב, מבחינה עקרונית, בין דעתו של פלווה לבין זו של הליברלים והסוציאל־דמוקרטים הרוסים (לא כן הסוציאליסטים־ריבולוציונרים, שגילו יחס חיובי ללאומיות היהודית); אלא שהם התנגדו לרדיפות ולנגישות ודרשו לבצע זאת במקל נועם.

37. אכן, במובן זה לא חידשה דבר רוסיה החדשה של ימינו.

כנסיות ובאספות פומביות, כדי למשוך את שומעיהם, במיוחד מתוך פשוטי העם, לשורות מצדדיה של התנועה הציונית.

2) לסגור את הארגונים הציוניים אשר כבר קיימים, שנפרשו ברשת שלמה על פני רוסיה כולה, כולל גם סיביר, הפלכים של „מלכות פולין", קאווקז והשטחים הרוסיים שבאסיה התיכונה, במידה שאירגונים אלה מגלים פעולה פומבית באספות, ועידות ושאר התכנסויות.

3) לא להרשות לנציגי הארגונים הציוניים ופעיליהם ברוסיה שום יציאה לחוץ לארץ לשם מטרות התנועה הציונית.

4) להפסיק מיד כל הפצת מניות או תעודות זמניות של הבנק הקולוניאלי היהודי אשר בלונדון וכן מגביות כלשהן לטובת הקרן הקיימת לישראל, שנוסדה אף היא בלונדון. לחייב בחתימה את האנשים, העומדים בראש הארגונים הציוניים הללו, שיסתלקו מהדרכת התנועה ויפסיקו כל גביית כספים. הסכומים, הנמצאים כבר ברשותם ושנאספו שלא בהיתר הממשלה, יש למסור למוסדות־צדקה יהודיים (למשל, „הועד האודיסאי" לעזרת עובדי אדמה ובעלי מלאכה יהודיים בסוריה ובפלשתינה).

מניות ותעודות זמניות של הבנק היהודי הקולוניאלי, וכן קבלות על תרומות לקרן הקיימת יש להחרים; ואילו את האנשים, העוסקים בהפצת המיסמכים הנ"ל, לחייב בחתימה, להסתלק מפעולה כזאת להבא. פעולה זו מזיקה היא ביותר, שכן המשלמים לקופות הציוניות הם לרוב ובעיקר המעמדות חסרי היכולת שבקרב היהדות.

5) יש לשים עין על בתי־הספר החדשים, המוקמים על ידי הציונים והמוחזקים כבר על ידיהם („חדרים" — נאמר בסוגריים, והכוונה, כמובן, ל„חדרים מתוקנים" — המעתיק), ספריות ואולמי־קריאה, בתי־ספר־של־שבת למבוגרים, לשם לימוד הלשון העברית, הרצאות פומביות בדברי ימי ישראל וכד'. בתי־הספר היהודיים, שפתיחתם הותרה על ידי הממשלה, למען סיפוק הצרכים הדתיים של האוכלוסיה היהודית באימפריה, לא צריכים להתפך בהדרכתם של העסקנים הציוניים, למוסדות המפתחות את הבדלנות הלאומית של יהדות רוסיה.

6) בהצגת מועמדים נבחרים למישרות שבקהילות, ובמיוחד של רבנים, לאישור המוסדות המרכזיים של מיניסטריון הפנים, יש להוסיף ידיעות על מידת שייכותם של המועמדים המוצעים לאירגונים הציוניים.

על התחום: מיניסטר־הפנים פלוה,

אכן, רוח החוזר ומגמתו ברורות למדי: לאסור ולהפסיק כל פעולה ציונית, במידה שאין היא מכוונת ליציאת היהודים מיד ולאלתר, אלא עוסקת בפיתוח הרעיון הלאומי היהודי ובחיזוקו בקרב היהודים כחלק מהאוכלוסיה של האימפריה הרוסית. על כן גם מסכים פלווה שהכספים מן הקופות הציוניות יימסרו לידי „הועד האודיסאי", התומך במהגרים היהודים שבארץ־ישראל. פלווה גם יודע היטב, שהתורמים לקרנות הציוניות באים לרוב ובעיקר מתוך שכבות מחוסרות יכולת כלכלית. ומובן שלא מצבם הירוד של אלה מדאיג אותו, אלא חושש הוא, כנראה, שהפחתת אמצעיהם על ידי התרומות עלולה לגרום לאי־שביעות רצון נוספת ממצבם ברוסיה, והם הופכים „חומר־נפץ" מהפכני במלכה; והלא התורם לקרנות, כרגיל, איננו מועמד מידי להגירה. וכן בתי־הספר הציוניים, „החדרים המתוקנים" או שעורי־ערב לעברית ולדברי ימי ישראל למבוגרים מרבים רק את מספר היהודים בעלי תודעה יהודית־לאומית, בלי לזרז ולהחיש את הגירתם לפלשתינה. אין ספק, שפלווה גם הכיר את סיסמתו של הרצל — „כיבוש הקהילות", ועל כן דורש הוא מאת השלטונות המקומיים, שבהגשת מועמדים לאישור למישרות ציבוריות יהודיות בקהילות, יוסיפו ידיעות מפורטות על מידת שייכותם של המועמדים, ובמיוחד של רבנים, לתנועה הציונית.

בחוזר זה התכוון פלווה לשתק לחלוטין את הפעולה הציונית, שאף קודם לכן לא היתה חוקית במלוא מובן המלה, אלא שנסבלת היתה על ידי הממשלה, מתוך תקוה, שתסייע

בעד יציאתם של היהודים מרוסיה. אבל, כאמור לעיל, עלה בידי הרצל, בשעת ביקורו אצל פלווה, לרכך במידה מסויימת את חומרת ביצועו של החוזר לגבי הפעולה הציונית ה„צרופה", המכוונת להקמת הישוב בא"י ובנייתו.

ארבעה חדשים לאחר פרעות קישיניוב בא הרצל לרוסיה, וב־8 באבגוסט 1903 ביקר אצל פלווה[38]. ביקורו זה אצל האיש, שהכול ראו בו את מחוללה של שפיכת דם יהודי קישיניוב, עורר בשעתו התרגשות רבה, ואף סערה גדולה, בחוגים שונים של הציבוריות היהודית. לא רק האנטי־ציונים, אלא גם ציוני רוסיה רגזו על הדבר, כי הם ראו בכך פגיעה בכבודו הלאומי של העם ובכבודה של הציונות. אולם תהיה זאת איוולת לחשוב, שהרצל זילזל ברגשות אלה, או שהם היו זרים לרוחו, כפי שטענו אז שונאי־ציון למיניהם מקרב הציבור היהודי וכפי שקיטרגו עליו מתנגדיו בתנועה הציונית עצמה. כמדינאי יהודי, במובן החדיש של המלה, לא ראה הרצל אפשרות ורשות לעצמו להסתלק משליחות קשה זו, שהיתה לזרא לו, ומבחינה אישית היה לו, בודאי, נוח יותר שלא לבוא במגע עם פלווה. אבל הרצל הקדים, כידוע, את דורו ואת זמנו במובנים הרבה, ועל כן רבים מבני דורו לא הבינו לרוחו[39].

גם בשיחתו עם הרצל, כמו בשיחותיו עם הפרופ. יאגזו'ל ועם לוסיין וולף, חזר פלווה בקביעות ובעקיבות על דבר התבוללות השכבות העליונות ועל הגירת ההמונים כעל הדרך העיקרית לפתרון שאלת היהודים ברוסיה. ב־13 באבגוסט נפגש הרצל עם פלווה שנית. בשיחה זו חזר פלווה שוב על סיפורו מימי נעוריו, כמעט באותה הצורה, כפי שכבר תיארנו לעיל משיחותיו עם יאגזו'ל ועם וולף, בדבר קשרי הידידות שלו עם יהודים וכו'. אין זה כי ביקש הוא, משום מה, לשכנע, שאיננו אנטישמי כל עיקר, ויתכן, כי אף אמר את האמת. יש, איפוא, יסוד להשערה, כי הפוליטיקה האנטי־יהודית שלו נבעה יותר מתוך חישובים קרייריסטיים, שכן היה זה הכיוון הרשמי של החצר ושל כסא המלוכה.

7. מותו של פלווה

בהתגברותה של התסיסה המהפכנית ברוסיה בשנים 1903—1904 נוכח פלווה לדעת, כי לא ישכיל „להטביע את המהפכה בדם יהודים". על כן תלה הוא, כאמור, תקוות במלחמת רוסיה—יפן, שתעזור לו להתגבר על „המהומה הקונסטיטוציונית". בימי המלחמה הוא אף ניסה לפייס את היהודים המוכים (לאחר קישיניוב והומל) על ידי מתן פירורים של זכויות. על כך כותב ס. ויטה למצביא קורופאטקין (מי שהיה קודם לכן שר הבטחון), שנמצא אז בחזית המזרח הרחוק:

„הצלנו הכול כפי שהיה, המצב סתום. אולם דבר אחד ניכר — הרצון למשוך אהדתם של המקופחים. היית, בוודאי, מאד משתאה, אילו שמעת בועד המיניסטרים שורת הצעות להקלת מצבם של היהודים; והיית, בודאי, נפגע מאד בטינתך אל הידידים. ומי, איפוא, בעל הצעות האלה? — מר פלווה. המצב, כנראה, הוא רע מאד"[40].

---

38. על ביקורו זה מוצאים אנו תיאור מפורט בספרי־הימים של הרצל, וראה: מבחר כתבי הרצל כרך י"ב, ספרי הימים כרך שישי, מתורגמים בידי ר' בנימין ואשר ברש. מהדורה שניה, הוצאת „מצפה", תל־אביב תרצ"ד, ע"ע 158—161, 170—172.

39. אף בתקופתנו אנו (המו"מ של חיים ארלוזורוב ז"ל עם ממשלת היטלר בענין ה„טרנספר") ובימינו אלה (פרשת השילומים מגרמניה), לאחר יובל שנים מביקורו של הרצל אצל פלווה, עוררו צעדים מדיניים דומים לזה של הרצל התנגדות לא מועטה בקרב הציבור היהודי. אלא שתוצאות המו"מ על ה„טרנספר" ועל ה„שילומים" היו ממשיות, ואילו שיחתו של הרצל עם פלווה, כמו כל שאר פעולותיו המדיניות, לא היתה אז עשויה להביא לידי תוצאות חיוביות, הנראות לעין.

40. Красный Архивъ № 19, стр. 69.

ב־15 ביולי 1904 נהרג פלווה בפצצה, שהוטלה בידי חבר „האירגון הלוחם" של מפלגת הס—רים ייגור סאזונוב. הרצח עורר רושם חזק מאד. אולם אופייני הדבר, שלא נמצאו רבים, אף לא בחוגי הימין, שהצטערו ביותר על כך. אשר לתגובתו של ניקולאי השני קיימות עדויות סותרות. לפי מקור אחד, כתב הקיסר, בהיוודע לו על רצח המיניסטר, את הדברים האלה: „קשה פוקד אותנו אלהים בזעמו"[41]. ואילו לפי מקור אחר התיחס הצאר לענין כאילו בקרירות[42]. בקרב האינטליגנציה הרוסית היתה השמחה כללית, אלא שחוגי האופוזיציה שתקו, באשר הדברים שהם רצו לומר לא התאימו לצנזורה. העתון הריאקציוני „מוסקובסקיה ויידומוסטי" כתב: „הליברלים והמתונים היו, ללא ספק, בדעה אחת עם „אנשי הדינמיט" בשנאתם השיטתית אל פלווה וכן באהדתם, אם לא לאירגון השואה, הרי לתוצאותיה"[43].

ואמנם לא הפריז העתון הריאקציוני בהערכתו זו, כפי שמעיד על כך מקור ליברלי מהימן[44]. העסקנית הליברלית מאותם הימים, ואחר כך חברת הועד המרכזי למפלגת הקדטים, מרת א. טירקובה, מספרת בזכרונותיה, כי פלווה בפוליטיקה שלו הוציא משיווי משקלם אף את מנהיגי הליברלים, שהתנגדו, בידוע, מבחינה פרינציפיונית, לדרך של טרור פוליטי. עוד בשנת 1903, פחות משנה לפני הרצחו, קרא פלווה אליו לשיחה את הנסיך דמיטרי שאחובסקוי, אחד מן המנהיגים המוכרים של הליברלים ועסקן פעיל ומפורסם של ה„זמסטבו" (המוסדות של ההנהלה העצמית המקומית, שהוגהגו משנת 1864, לפי הריפורמות של אלכסנדר השני. במוסדות אלה נתרכזה בעיקר האופוזיציה הליברלית). המיניסטר דיבר אתו קשות, גער בו בגסות ואיים עליו בעונשים חמורים, אם לא יפסיק את פעולתו הציבורית האופוזיציונית. שאחובסקוי יצא מהפגישה הזאת מלא חימה והתמרמרות, ובמסרו אחר כך על כל זה למרת טירקובה חזר הוא במשך שיחה קצרה שלוש פעמים על הקריאה: „את פלווה צריך להרוג!" בהביאה את הדברים האלה מעירה בעלת הזכרונות: „היה בכך משום נבואה. לא עברה שנה, ופלווה נרצח בידי הס—רים". וכן מספרת היא על תגובתו של מנהיג הליברלים הידוע, פיוטר סטרובה (אגב, הוא סטה אח"כ מדרכו והלך ימינה), שישב אז כאמיגרנט פוליטי בשטוטגארט שבגרמניה והוציא שם את העתון האופוזיציוני „אוסווובוז'דניה" („השחרור"). ב־15 ביולי 1904 הודיע לו מישהו בטלפון מברלין, שפלווה נרצח. הידיעה עוררה בבית העורך של „אוסווובוז'דניה" תרועת שמחה כזו, כאילו היתה זאת ידיעה בדבר נצחון על האויב. „קריאותיו הנרגשות, הקצרות של סטרובה, בהיוודע לו על מות פלווה, הזכירו לי את הופעתו של שאחובסקוי, כשהיה אחוז התמרמרות. באזני שוב צילצלה קריאתו הנבואית: „את פלווה צריך להרוג!"[45].

אולם גם בחוגי הימין נשמעו פתאום קולות של התכחשות אל המיניסטר שניספה. הנסיך משצ'רסקי, בעל העתון הריאקציוני „גראז'דאנין", היה הראשון, שהעז לצאת בביקורת גלויה על מדיניותו של פלווה. ה וא כתב, כי באישיותו של המיניסטר הנרצח מקופלת היתה „הרוח ה ממיתה של הביורוקרטיה הפטרבורגית, שהיתה הורסת את חופש היזמה והפעולה העצמית בעודן באיבן"[46]. וכן כתב העתון הריאקציוני

---

41. С. С. Ольденбургъ. Царствованіе Императора Николая II, стр. 243.
42. Дневникъ Л. Тихомирова, Красный Архивъ № 38, стр. 59.
43. ראה אולדנבורג לפי הערה 41.
44. А. Тыркова - Вильямсъ, На пути къ свободе' издательство имени Чехова. Нью-Йоркъ 1952, стр. 166—167.
45. שם ע' 176.
46 ראה אולדנבורג לפי הערה 41.

והאנטישמי של סובורין „נוביה ורמיה": „תחלוף שנה, ואת פלווה כעסקן יזכרו בודאי, אך מועטים"[47].

ס. ויטה, שהיו לו גם חשבונות אישיים כלפי פלווה, אף אינו מסתיר את שמחתו לאיד במסרו את רשמיו על רצח המיניסטר במכתבו אל קורופאטקין לחזית־יפן מ־19 באבגוסט 1904: — „למר פון־פלווה קרה זה, מה שצריך היה לקרות. אולם דבר אחד נורא הוא: הפשע הזה לא עורר השתתפות בצער בשום מקום. רק אנחה של הקלה וקללות לזכרו נשמעו, וכשם שקורה תמיד במקרים כגון אלה, אחרי מותו הותרו הלשונות של מקורביו, של חבריך בעבודה — אנשים, שעסקו בבירור ניירותיו. ואלהים הוא היודע מה נתברר! משך שנתיים ימים היו מוגשים כתבי־שיטנה־זדיבה השפלים והכוזבים ביותר. אולם מה שיעניין אותך במיוחד, הריהו זה, שנתברר, כי מר פון־פלווה היה הרוח החיה של כנופיית בזובראזוב, שהביאה את רוסיה למלחמה אומללה זו (כבר העירונו לעיל, שויטה התנגד למלחמה עם יפן — המעתיק). — — — בימים אלה יבוא מינוי של מיניסטר־פנים חדש. ימונה מי שימונה, על כל פנים, נבלות כאלה, כפי שעשה פלווה, הוא לא יעשה, שהרי למזלה של האנושות, בני אדם מסוג זה נולדים רק באופן יוצא מן הכלל"[48].

דברים חמורים מאד על פלווה, אחרי הרצחו, רשם ביומנו ל. טיכומירוב. ברישום מ־9 באבגוסט 1904 נאמר, בין השאר:

„מותו, למרות כל הטרגיות שבו, לא ניכר רישומו כל עיקר. — — — הבשורה על רצח פלווה הדהימה, כמובן, את הכול. את הרוצחים — גידפו. אולם על פלווה עצמו לא שמעתי אף מלה אחת של השתתפות בצער. — — — המסכן, חבל לי עליו, ובמיוחד, בעצם, על כך, שהוא ניספה, עת כל רוסיה מתייחסת אליו בקרירות כזאת. אף לאחד הוא לא עשה טובה. על הכול נמאס. אומרים, שגם הקיסר כאילו התייחס בקרירות. אדם מוזר היה. — — — אנשים רבים חיכו ממנו הרבה, אנשים רבים, המסורים לקיסר, לרוסיה ולמשטר, הציעו לו את כוחותיהם, את כל העזרה. ואילו הוא לכולם הקשיב, לכולם, אם לומר בפשטות, שיקר, את הכול רימה והוליך שולל, והעמיד פנים, כאילו הוא חושב על דבר מה... את כל האנשים הישרים הרחיק הוא בהדרגה, והוא עצמו רק חנק ותו לא. אמנם, אין לחלוק על כך, שאת המהפכנים צריך היה, כמובן, לרסן. אולם הלא רוסיה איננה מהפכנית, והיא באמת זקוקה לתיקונים יסודיים בחייה. ואילו הוא לא רצה לעשות דבר. ומדוע? — בודאי פשוט משום כך, שכל המיניסטרים אינם חפצים: אין ברצונם לצמצם שלטונם. — — — פלווה היה ביורוקראט מובהק, עד לשד עצמותיו. הוא נשא בנפשו ובלבו אותו הרע הגדול ביותר, שבגללו הולכת רוסיה לאבדון"[49].

מן הראוי לציין כאן, כי ליאב טיכומירוב, מי שהיה בראשית שנות ה־80 למאה שעברה חבר הועד הפועל („איספולניטלני קומיטט") למפלגת המהפכנים „נארודנאיה וולייה" (שאנשיה

---

47. שם שם.

48. Красный Архив 19, стр. 71.

בזובראזוב, שאותו מזכיר ויטה במכתבו, היה ראש חבורת הרפתקנים ורודפי בצע מאנשי החצר, שריכזו בידיהם את ניצול מפעלי היערות במנצ'וריה ובקוריאה. ה„קאמרהר" בזובראזוב לא מילא שום תפקיד רשמי בממלכה, אבל היה ממקורביו של ניקולי השני וייצג למעשה גם את האינטרסים הכספיים הפרטיים של בית רומאנוב ושל ניקולאי עצמו בזכיונות על מפעלי היערות שעל נהר יאלו. בעסקיו, שלא תמיד היו טהורים, לא בחל האיש בשום אמצעי, ויהא המכוער ביותר (אגב, כשמו כן הוא: השם בזובראזוב משמעותו ברוסית — איש הכיעור). הוא היה מתקשר תכופות עם ה„חונחוזים", כנופיות שודדים ורוצחים סיניים, שהיו מתארגנות מפושעים שנמלטו ומעריקי־צבא. ראה:

Из дневника Куропаткина, Красный Архивъ № 2.

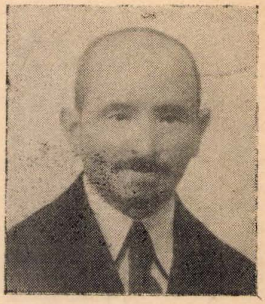
49. Из дневника Л. Тихомирова, Красный Архивъ № 38, стр. 59.

רצחו את הצאר אלכסנדר השני) ועבר אח"כ בסוף שנות ה־80 למחנה המונרכיסטים הקיצוניים והריאקציונרים, לא רחש לפלווה שום איבה אישית; וכל מה שהוא כותב עליו אינו אלא הערכה עובדתית־ענינית.

אכן, אם כזה היה ההספד של ידידים, כביכול, נקל להבין, מה התרחש בלבם של המשנאים, של כל חוגי האופוזיציה, על זרמיה השונים, ובמיוחד בקרב האוכלוסיה היהודית, בהתפוצץ הפצצה של ייגור סאזונוב.

ישראל לוינסקי

ווילנה בסוף המאה התשע עשרה



כבן ט"ו הייתי כשעזבתי את ישיבת לומזה (בקרבת כפר מולדתי ק.) לאחר שעשיתי בה שנים אחדות, והחילותי לנדוד בעיירות ליטא — ללמוד ולהשתלם ב„קיבוצים" של תופשי התורה. אולם בעיירות ליטה הצצתי ונפגעתי. הגיעו לאזנינו — חובשי בית המדרש — כמה שמועות על ההשכלה בת השמים, ואחת החלטתי: להפליג לווילנה, לירושלים דליטא, עיר מלאה חכמים וסופרים, אשר בה פתוחים לרווחה שערי התורה והחכמה, מעיני המדע וההשכלה — לכל שוחר. אך רצה הגורל שאקלע שם דווקא לא בין חוגי ההשכלה העברית וחובבי ציון, אלא לבתי המדרש של חברות עמלים ושם להתארח לחברה עם „בחורים עניים" שנתפשו להשכלה עצמית ולרעיון הסוציאליסטי. תחילתם בשפת האינטליגנציה והסוציאליסטים — בשפה הרוסית וסופם באידיש, או כפי שקראוה „זשארגון", שפת ההמונים. וככה נתגלגלו הדברים ונמצאתי עומד ליד עריסת ה„זשארגאנישע קאמיטעטן" — ארגוני הפועלים היהודים, שמהם צמחה מפלגת הפועלים „בונד".

בסתיו של שנת 1889 הגעתי לווילנה עם צרור חפצי הדלים והמרופטים ובכיסי רק שני רובלים. בלילה הראשון לנתי במרתף אפל, בית מלונה, לא רחוק מתחנת הרכבת. משנודע לבעלת המלון שבאתי לווילנה ללמוד בישיבה — לא רצתה לקבל ממני שכר לינה ועוד הגישה לי ארוחת ערב וארוחת בוקר בלי כל תשלום. לפי עצתה — פניתי לרחוב הקצבים, ל„קלויז של מנקי הארובות (קוימענקערערס או בקיצור קו"ק[1]), שם מצאתי גג לראשי וסיכויים לקבל גם לחם חוקי להחיות את נפשי. ואמנם, נשאתי חן בעיני הגבאים והם הרשו לי להתאכסן בבית מדרשם וגם הבטיחו לתור בעדי „ימים" אצל המתפללים. משהובטחה לי שאלת המחייה והדיור התחלתי לחתור לקראת המטרה שבגללה גליתי לעיר גדולה זו. ניגשתי לישיבת ר' מיילס, שהיתה ברחוב צר ומרופש, בקרבת בית הכנסת הגדול — על מנת להבחן ולהתקבל שם. אולם לצערי היתה שם רמת הלימודים נמוכה מאוד. התלמידים, צעירים ממני לימים, ידיעתם בתלמוד היתה דלה כלפי ידיעותיו של בוגר ישיבת לומזה הגדולה, שהמשיך עוד בשנתיים ללמוד בבתי המדרש של כמה עיירות ולקנות בקיאות באילו מסכתות ובמפרשי הש"ס. לא היה לי כל חשבון „לרדת" וללמוד בישיבה קטנה זו. אולם ישיבות יותר גבוהות לא היו אז בווילנה. החלטתי איפוא

1) שם גם למד, לפי המסופר, כמה שנים לפני, מרן אברהם יצחק הכהן קוק ומכאן שם משפחתו קו"ק.

להמשיך ללמוד בפני עצמי בבית מדרשם של מנקי הארובות, כאשר עשיתי כשנתיים ימים בבתי מדרש אחרים, ובעת ועונה אחת לתור ולהשיג את מבוקשי — ללמוד רוסית ולקנות לי ידיעות כלליות.

בעת ההיא קמה תסיסה ברחוב היהודים. תנועת המרי והמאבק של הפועלים והעמלים לתנאי עבודה טובים יותר חדרו לאט לאט גם אל שורות העובד והפועל היהודי, אף כי רישומו בתעשיה וחרושת לא היה כמעט ניכר ומשקלו בהן היה כמעט אפסי. הפועלים היהודים היו עסוקים רק בחרושת הזעירה ובסדנאות של בעלי מלאכה. מפני שהממשלה הרוסית עמדה כולה לצד המעבידים והתנגדה לכל מחאה אפילו צנועה שבצנועות מצד הפועלים, הזדהה המאבק של העובדים והפועלים לשיפור מצבם ותנאי עבודה יותר נוחים עם המלחמה לחופש פוליטי ומיגור הצאר. בערי רוסיה הגדולות, במרכזי התעשיה הכבדה ובתי החרושת הגדולה, התנהלה תעמולת מחתרת בין הפועלים לארגן אותם כנגד לוחציהם־מעבידיהם וכנגד הרשות הצארית. את התעמולה החשאית ניהלו ביחוד האינטליגנציה הרוסית והנוער המתלמד — תלמידי הגמנסיות והאוניברסיטאות. האינטליגנציה והנוער היהודי המתבולל, שהיו רחוקים מההמון היהודי הפשוט, ושפת דיבורם היתה רוסית, וכל התפתחותם, שיחם והגיגם היתה בתרבות הרוסית — לא יסדו חטיבה יהודית מיוחדת, אלא נכללו בארגון הרוסי הכללי וגם את התעמולה ברחוב היהודי ניהלו בשפה הרוסית. וכל מי שרצה להתקבל אל החברה החשאית היה צריך קודם כל ללמוד רוסית. גם בווילנה קמו תאים חשאיים כאלה, ותלמידי המחלקות הגבוהות של הגמנסיות, הסטודנטים והאכסטרנים, היו אוספים קבוצות של חובשי בתי המדרש והישיבות ופועלים, מלמדים אותם רוסית ומנהלים ביניהם תעמולה פוליטית, כדי להכשירם ולהכינם למטרתם. לחוגי הנוער המתלמד בגימנסיות היו שייכים בני עשירים ידועים, בני פקידים ממשלתיים, בני מפקדים בצבא הרוסי וגם בני אצילים פולניים. לחוג הזה היתה ספריה גדולה ומלבד הקלאסיקונים הרוסים, נמצאו בה גם ספרים שהצנזורה הרוסית פסלה אותם ואסרה את הקריאה בהם, וכמה חוברות תעמולה.

בתי החרושת של סיגריות, תעשיית הבורסקאות ובתי מלאכה לגרבים בווילנה היו שייכים ליהודים, והפועלים והפועלות רובם ככולם יהודים היו וביניהם התנהלה תעמולה חשאית ברוסית. חוג הנוער היה מספק להם מורים ללא תשלום, סידר הרצאות על נושאים פוליטיים, תרבותיים וכלכליים — הכל על טהרת השפה הרוסית. אבל כאשר התקדמו בהשכלה רוסית העדיפו להמשיך בלימודיהם למקצוע אינטליגנטי יותר: פועלות עזבו מקום עבודה ונתקבלו לקורסים של חובשות, מיילדות, מורות ורופאות שיניים, פועלים שקדו על למודיהם כדי להיבחן כאכסטרנים ע"י הגמנסיות.

פעם נתוודעתי לחיים יעקב הילפאנט, שיצא טבעו אח"כ בשם „אברהם ליטוואק". הוא היה אחד המעטים מבין העסקנים, שיצא מבית המדרש ותלמודו בידו. התקשר אלי, כי מצא בי אדם כרוחו, שיכול לדבר אתו גם על נושאים אחרים. הוא חזר עתה לווילנה מישוב אחד, שהיה שם ב„קונדיציה" — מלמד לילדי בעל האחוזה. אלינו הצטרפו עוד שני חברים: אחד אכסטרן בשם בוברוב, בנו של בעל בית עשיר מעיר לוצין. והשני ב. קליאצקין, בנו של סוחר יערות עשיר בווילנה, שבמקצת היה עוזר לאביו במסחרו, ובמקצת היה „לוגם" לטיניית. ארבעתנו נתיידדנו מאד, ידענו, שמשהו מתרחש באוויר. איזה סוד כמוס מתרקם בין הפועלים ובין הנוער האינטליגנטי, אבל דבר ברור לא היה ידוע לנו וכידוע — „לחם סתרים

ינעם". חתרנו להיכנס בסוד התעלומה הזאת. כל אחד חושד בחברו כי אותו „הכניסו" כבר, אלא שאסור לו לגלות את הדבר. מי הוא המכניס ולאן מכניסים זו היתה התעלומה המתוקה והנוראה. היו לי ולהילפאנט כמה מכירים מבין הפועלים, קרובי משפחה ושכנים. כולם היו אנשים פשוטים, בעלי תרבות נמוכה מאד, אבל אחדים מהם למדו „גראמוטה" — קריאה וכתיבה רוסית. ובהתנהגותם, בחיוכם המיוחד במינו ובמבטים שהם מטיחים איש ברעהו, הכרנו, כי להם ידוע הסוד — ולבנו נמשך אל הפועלים הללו כאל אנשי סגולה ומבקשים להתקרב אליהם. כולנו, ארבעת החברים רחשנו חיבה רבה לספרים באידיש או כפי שנקראו אז ב„ז'ארגון". ביחוד הילפאנט ואני. לי היו ספרים אחדים באידיש ולליטוואק, כפי שנקראנו מכאן ולהבא, היו כעשרה ספרים של „מנדלי", ספקטור ואחרים. הקובצים הראשונים של „הויז פריינד" (ידיד הבית) ו„יודישע פאלקס ביבליאטעק" (ספריה עממית יהודית). פועלים מכירים היו שואלים לפעמים ספר באידיש ליום השבת. אוהבים היינו לקרוא לפניהם איזה סיפור או „מי קונה עולם הבא" של יהל"ל[2] באידיש, שהיה ערב מאד לאוזן.

נולד אצלנו רעיון כי צריך לפתוח ספריה מיוחדת בשביל הפועלים שאינם יודעים לא עברית ולא רוסית, אבל משתוקקים לקריאת ספרים בלשונם המדוברת, בז'ארגון, כפי שאמרו בימים ההם.

בווילנה נמצאו כמה ספריות עבריות: אצל המורה והסופר העברי ניסן גולומב, אצל ניסן גרקנזון הסומא. זה האחרון היה סוכנם של עתונים עבריים, מעונו היה כעין בית־ועד, שבו היו מתכנסים מורי שפת־עבר, אנשים שפירסמו פעם איזה מאמר או מכתב ב„המליץ" או ב„הצפירה" וסתם אברכי משי, שהיו מעיינים בעתון, משוחחים על פלשתינה של הבארון רוטשילד ועל ארגנטינה של הבארון הירש. אחר כך התחיל גרקנזון להשאיל גם ספרים באידיש לשם פרנסה, והחברה נעשתה חברת חולין יותר. תמיד הייתי מתפלא, שגרקנזון העיוור ידע למצוא בדיוק, בלי כל טורח, את הספר שנדרש על ידי הקורא. היה ניגש אל מדפי הספרים, מעביר אצבעותיו על גבי הספרים וממציא לקורא את הספר שביקש, וכשהיו מחזירים לו ספר ידע להעמידו במקומו הראוי. עוד יותר גדל תמהוני, שאותו גרקנזון העיוור היה מתקן שעונים, בתוכם שעוני־כיס קטנים, היה מפרקם לחלקיהם ולגלגליהם וחוזר ומצרפם, דבר־דבר על מקומו — והשעון מתוקן ומסודר כהלכתו להנאת בעליו.

היתה עוד ספריה של מתתיהו שטראשון[3] שהיתה פתוחה רק ליחידי סגולה לעיון ולעבודות מחקר. יחידי סגולה היו משיגים ספרים עבריים גם כן אצל חיים לייב מרקון, חברו הצעיר של שמואל יוסף פין[4] וחברו לעריכת „הכרמל" בשעתו. ספרים באידיש־ז'רגון־לקריאה — אפשר היה לשאול מאת רוכלי הספרים שכל ה„ליטראטורה" שלהם נצטמצמה בשק אחד, שהיו נושאים אותו על שכמם והיו

---

2) יהל"ל — יהודה ליב לוין (1845—1925), משורר עברי מפורסם, הראשון שהכניס את הנימה הסוציאלית לתוך השירה העברית, מתומכיו הנלהבים של ליברמן ומעוזרי „האמת". לאחר הפרעות ב־1880 עבר מאידיש לעברית.

3) מתתיהו שטראשון (1817—1885), משכיל ועסקן ציבורי אמיד בווילנה, הקים ספריה גדולה שהיתה ידועה לשם עד ימי השואה של יהדות פולין. ספרנה הראשי היה כל הזמן חיים חייקל לונסקי, יהודי ווילנאי נחמד ואהוב.

4) שמואל יוסף פין (1820—1890), ממשכילי ווילנה מחבר הספר „קריה נאמנה" — תולדות הקהלה הווילנאית.

דועים בשם „סבלי ספרים" („פאקן טרעגער") ובבתי המסחר של יצחק פונק, קצנלבויגן ונפתלין. אצל פונק, בחנותו ברחוב ז'מודסקי, הקרוב לרחוב האטליזים, היו מתכנסים ביום ו' אחר הצהריים אנשים רבים, פועלים, משרתות־בית, בעלות בית, זבנים בחנויות לקבל ספר לקריאה. לקבלת ספר היו צריכים להפקיד ערבון מחצי רובל — עד שלם. פעמים שימש ערבון חומש או מחזור. דמי קריאה — 5 קופיקות הספר. אם הספר היה בעל חלקים אחדים היו משלמים בעד כל חלק לחוד. תוך כדי עמידה בחנות היו האנשים מכירים זה את זה, נכנסים בשיחה, חוקרים ודורשים אם כדאי לקחת את הספר, שהלה החזיר, אם הוא מעניין, מחליפים רשמים, שואלים את פונק אולי יש לו דבר חדש משל שמ"ר[5] ובלושטיין[6], הסופרים החביבים ביותר על הקהל. היו קוראים גם את הרומנים האמריקנים מרובי הכרכים כגון „הקבצן האלם" ו„יהלומים שחורים" מאת טננבוים. ביחוד היו הכל להוטים אחר רומן אמריקני אחד בן שמונה־עשר חלקים, לשבתות של מחצית השנה, כמורגל בפיו של פונק. כל אחד נחפז היה לגמור את חלקו במשך השבוע, שהרי ידע, כי כבר מחכים לו.

כשעלה על דעתנו לפתוח ספריה ז'ארגונית, נתכוונו בעיקר להציל את הקורא מידי סוג הסופרים כשמ"ר, שיצאו עליו כבר עוררים, אם כי בעצמנו היינו קוראים אותו בחשק גדול. ארבעתנו הבאנו את הספרים שברשותנו, כעשרים וחמשה טפסים. אספנו אצל מכרים 15 רובל וקנינו מאת פונק עשרות אחדות ספרים משומשים והספריה היתה שרירה וקיימת. לא בקלות אספנו את הכסף כי התביישנו לגלות את מטרתנו שעוררה תמהון אצל כל אחד: „ספריה ז'ארגונית" והאנשים היו מלגלגים לנו. ועל כן היינו אומרים: הכסף דרוש לפיקוח נפש, להציל חולה...

את הספריה איחסנו אצל עלמה מכירה אחת בשם לונדון, ברחוב סטפן הגדול, ששם החזיק אביה חנות־מכולת. לביתה היו סרים צעירים, מורים ואכסטרנים זסתם מועמדים להתחתן. היינו משאילים ספרים פעמיים בשבוע, בימים שלישי וששי. עוסקים היו בכך חליפות אחד מארבעת חברינו ועזרו לנו העלמה לונדון ומכר טוב שלה, טאבנקין. הקוראים היו: נגרים, זוג עושה מעטפות, פזמקניות אחדות, אחד חייט ואחד גלף, בס"ה כ־12—15 איש. כמעט כולם היו לומדים גם רוסית, בצנעא. מקבלים היו ספרים ברוסית ממקור ידוע, אבל היו מתקשים עוד בקריאה והיינו מתחלפים אתם ולוקחים את הספרים ברוסית לעצמנו. נגר אחד היה לוקח אצלנו שלושה ספרים בבת־אחת „לא לעצמו" — היה אומר. „אני כבר קורא ומבין רוסית, אבל בסדנא שלנו ישנם כאלה שאינם יודעים רוסית עדיין ובשבילם הוא לוקח ספרים בז'ארגון. פעם הצעתי לאחת מעושות המעטפות, שתקח גם היא כמה ספרים בשביל חברותיה שבבית החרושת, והיא ענתה: „אצלנו אין בשביל מי לקחת. הנערות היותר טובות כבר קוראות רוסית, והשאר אינן יודעות גם לקרוא ז'ארגון — חוץ מזה אין להן גם פנאי — הן לומדות ריקודים".

החומר לקריאה בספריתנו בזמן הראשון היה זעום מאד ובכלל היתה אז הספרות באידיש בראשית יצירתה ועוד לא יצאה מחיתוליה.

בוורשה הופיעה בימים ההם ספריתו העברית של בן אביגדור לספרות יפה

---

5) שמ"ר — שייקביץ נחום מאיר — (1850—1905), מחבר רומנים סנסציוניים בז'ארגון. כתב לא פחות מ־200 רומנים וכ־60 מחזות. על כתיבה קלוקלת זו הותקף ב־חריפות על ידי שלום עליכם ודובנוב.

6) בלושטיין עוזר (1840—1898), מורה וכותב רומנים מסוגו של שמ"ר, חיבר 70.

עברית — „ספרי אגורה", חוברות קטנות באותיות זעירות במחיר 5 קופיקות החוברת. בפגישה הראשונה, כאשר חברי א. ליטוואק נתוודע לגוידה, נזדרז לספר לו מיד, כי בספריתו של בן־אביגדור נדפס סיפורו בשני חלקים בשם „הנגר הנאור" בחתימת י. ג—א. בסיפור הזה הוא מתאר בחור ישיבה עילוי שהשליך אחר גוו את התלמוד ולמד את מלאכת הנגרות, עתה הוא מתקיים מעבודתו ומבקש להפיץ השכלה בין חבריו הנגרים הפשוטים. הרעיון הזה היה נפוץ בין בחורי ישיבה שנתפסו להשכלה. גוידה סיפר, כי לגיבור סיפורו בחר במכירנו המשותף, אברהם וואלט, שהתפרסם אחר כך כמשורר א. ליסין (שלזכרו הקימה הסתדרות העובדים בית למטרות תרבותיות בתל־אביב) — בחור עמלני, המתהלך בין הפועלים ומתכונן להיות פועל בעצמו. גוידה גילה גם כן בסוד כי ישנם מורים, סטודנטים וסתם אינטליגנטים המבקשים להכיר צעירים היודעים ז׳ארגון. כשמזדמן להם בחור כזה, הקרוי בפיהם חצי אינטליגנט, הרי הם מקרבים אותו, נותנים לו ספרים לקריאה, משוחחים אתו ומציעים נושאים לחיבורים. ועוד גילה גוידה, כי הוא בעצמו הוגה רעיון ליצור בז׳ארגון ספריה של ספורים, בחמש קופיקות החוברת, כמתכונת הספריה של בן אביגדור בעברית, וכבר מצא גם מו״ל — הוא יוסף שריפטזצר, מנהל הדפוס היהודי של רוזנקראנץ ושריפטזצר.

ספרות זו באידיש, אף כי נתקבלה ברצון ונקראה בהתלהבות — היתה מעין „ספרות שלא לשמה" בחוגי הפועלים. כי „ספרות לשמה" היו חוברות התעמולה והכרוזים באידיש שמטרתן לעורר את הפועל היהודי למהפכנות ולפריקת עול הבורז׳ואזיה. השפה הנכספת שאליה צריך להגיע פועל יהודי בר דעת ובן תרבות היא רוסית. רק קומץ קטן מבין מנהיגי הפועלים היהודים של אותם הימים ובראשם א. ליטוואק היו קנאים לאידיש, כשפה שיש לה כל הסגולות של לשון ספרותית עממית. היחס לאידיש גרם כמעט להתפלגות בין חוגי הפועלים, חלוצי ה„בונד". חסידי ההשכלה להמוני העם ברוסית, אשר „אידיש" או „ז׳ארגון" היא רק אמצעי ולשון עזר לזה מהעבר האחד, וחובבי אידיש כ„מאמע לשון" של היהודים מאידך.

חובבי אידיש אלה הוכרחו לא פעם להילחם בהשפעת הספרות הרוסית וגם לראות בספרות העברית — שהחלה מתפשטת וכובשת לבבות, בימי חיבת ציון — צרה ועויינת. חוגים אלה של חובבי אידיש — הם שהיוו לאחר שנתיים־שלוש את ה„זשארגאנישע קאמיטעטן" שנתוועדו ביזמתו של הסופר הצעיר דוד פינסקי, שבא לווילנה ולמינסק בשליחותו של י. ל. פרץ לעשות נפשות למען הספרות הז׳ארגונית וגם למצוא לה גואלים, קוראים ומצנטים. ה„זשארגאנישע קאמיטעטן" עברו לאחר זמן קצר לפעולה מהפכנית־מדינית והיו לחיל החלוץ של ה„בונד", שהחל מכה שרשים בין המוני הפועלים.

יוחנן פוגרבינסקי

טפוסים מעולים מעיר מולדתי נמירוב

האישים הללו שאת ראשי הפרקים מתולדותיהם ופעולותיהם אני מעלה פה היו אלה שבפעולותיהם הצילו את העיר נמירוב, שסבלה כה קשות בימי מרד חלמניצקי, כעבור שלוש מאות פחות שלושים שנה מאותו הגורל שהשמיד את הקהילה בימים ההם. היתה הצלת עירנו מידי הצוררים כרוכה בפעולות ראשי הקהילה שמהם הצטיינו בקשריהם ובהבנתם ה"ה רפאל פינקלשטיין וד"ר אברהם צ'רקסקי. ראויים הם לציון מיוחד — ואת זה אני עושה ברשימותי הבאות להלן.

א. רפאל בן משה פינקלשטיין

I

אחד הטפוסים המופלאים בעיר מולדתי — נמירוב — שאיחד בתוכו חכמה, תורה ועושר היה רפאל בן משה פינקלשטיין. רפאל פינקלשטיין היה יליד חשצ'וואטה שליד בלטה. אביו היה עשיר ובעל בית חרושת לשמן. גם אביו היה תלמיד חכם ומשכיל כאחד, ואין פלא שנתן חנוך יהודי־לאומי וכללי לבנו יחידו רפאל, שעוד מילדותו הראה כשרונות יוצאים מן הכלל. אחד ממוריו לעברית היה התיאורטיקון של „הפועל הצעיר" א. ד. גורדון ז"ל, וכשהלה עלה לא"י היה תלמידו של ר' ברוך שוואַרץ מבלטה (אביו של הסופר והעתונאי הידוע שלום שוואַרץ) וב„חדר המתוקן" של ר' ברוך שוואַרץ למד יחד עם אשתו של יעקב פיכמן — בת־שבע ז"ל. כשנמלאו לרפאל י"ג שנה עברה המשפחה לעירנו — נמירוב — ולשם העבירו גם את המכונות של בית החרושת. אביו קנה שטח אדמה בקצה העיר, ועל השטח הנ"ל הקימו את הבניינים בשביל בית החרושת וגם הקימו לעצמם שם בית מגורים.

בהיותו כבן י"ז מת עליו אביו, והבן בגיל צעיר היה מוכרח לקבל על עצמו את הנהלת בית החרושת, מה שהפריע לא מעט ללמודיו.

בבואו לנמירוב התחיל להשתלם בידיעות כלליות, ובכל שנה היה נבחן כאקסטרן בגימנסיה הנמירובאית הממשלתית, שיצא לה שם־טוב בכל החבל הדרום־מערבי.

כשהתבגר התחיל להשתתף בחיים הצבוריים של עירנו. בתור ציוני היה תמיד ער לכל דבר צבורי, ועד מהרה תפס מקום חשוב בשורה הראשונה של העסקנים המקומיים.

כשמת עלינו רב העדה, שמו בני העיר את עינם בו, שהוא יעמוד בראש העדה. ובאמת קשה היה למצוא מועמד אחר יותר מתאים ממנו: הוא היה בעל השכלה תיכונית (גם למד שנה באוניברסיטה הפטרבורגית) ידע עברית על בוריה, בעל שכל ישר, בקי בכל השאלות הצבוריות המקומיות, אהוב ומקובל על כל השכבות, ואם כי היה ציוני מפלגתי, היה בכל זאת מקובל גם על החוגים הסוציאליסטיים בעירנו.

II

בשנת 1912 נבחר פה אחד לרב מטעם ובתפקידו זה הצטיין בכל הליכותיו. הוא ניהל את רבנותו בשכל ובתבונה, וכשעברו שלוש השנים הראשונות וצריך היה שוב לעמוד על הבחירה, נמלכו בני העיר והגישו כתב כתוב וחתום, שבוחרים בו לרב העדה בפעם השנית בלי בחירות והשלטונות לא התנגדו גם הפעם לבחירה זו, ואישרו אותו כרב העדה לשלוש שנים נוספות.

בימי רבנותו הפך את התלמוד־תורה שלנו לבית ספר עברי לאומי. לשם כך הזמין מורים מומחים, ובשנות המלחמה, כשנתגלגל לעירנו יעקב פיכמן עם רעיתו בת־שבע, נתמנתה היא לאחת המורות בתלמוד־תורה זה.

כשפרצה המהפכה בשנת 1917 נשא ברמה את דגל הציונות, וכשהתארגנה הקהילה הדימוקרטית היה מובן מאליו שהוא יהיה ראש הקהילה הדימוקרטית. ההצעה לכך נתמכה ע״י ה„בונד״ וב״כ הסוציאלדימוקרטים, וככה נבחר לראש הקהילה הנמירובאית כמעט פה אחד.

III

ביחוד עמד על הגובה, כשפרצה מלחמת האזרחים. רפאל פינקלשטיין היה האדם היחידי שעמד בפרץ בשעת חלופי שלטון. הוא היה אהוב ומקובל על כל השלטונות, וגם האטמנים השונים למיניהם ששרצו אצלינו במשך שלוש שנים כיבדו אותו. לפי יזמתו נוסד בעירנו כעין אגוד אזרחי בין־לאומי, שתפקידו היה להגן על העיר מפני כל שלטון שיבוא. בראש הארגון הזה עמדו שלושה־ארבעה אנשים: מצד הרוסים עמד הכומר קוויצקי, מצד האוקראינים מי שהיה הסטרוסטה בעיר הייסין — ליסובולוק, ומצד היהודים — רפאל פינקלשטיין ומצד הפולנים הרופא הפולני ד״ר בילינסקי. והיה אם בא שלטון רוסי, כלומר דיניקיני — עמד בפרץ הכומר הנ״ל, ולא נתן לפגוע ביהודים, אם בא שלטון אוקראיני עמד בפרץ ליסובולוק, ואם פולנים — עמד בפרץ הד״ר בילינסקי ואם באו הבולשביקים עמד בפרץ ראש הקהילה פינקלשטיין, שהיה בעל השפעה כבירה גם על הקומוניסטים היהודים.

לו הייתי רוצה לספר על כל פעולותיו של מר פינקלשטיין בשעת חלופי השלטונות צריך הייתי לכתוב לכל הפחות פי שלושה מאשר אני כותב פה. בקיצור סיפרתי על פעולותיו בכרך השלישי מ„רשומות״, בעריכתם של א. דרוינוב, ח. נ. ביאליק וי״ח רבניצקי. כאן יכול אני לציין שאם העיר ניצלה במשך שלוש שנים של מלחמת אזרחים ובחלופי שמונה־עשר שלטונות, ולא קרו אצלנו כל אקסצסים, אפילו בצורה מצומצמת ביותר (מעשי שוד מועטים היו גם אז) הרי זה הודות למאמציו הבלתי פוסקים של רפאל פינקלשטיין. אמנם הוא לא היה יחידי: הוא היה זקוק לעוזרים והם היו לו. עמדו על ידו הד״ר אברהם צ׳רקסקי, כותב הטורים האלה ועוד שורה של עסקנים מסורים, אבל הוא הוא בהשפעתו הכבירה ובטקט ושכל הציל את נמירוב מחורבן, מגורל כל ערי הסביבה שלנו (ברצ׳לב, טולצ׳ין, פיצ׳רה, רייגורוד, הייסין וכו׳ וכו׳). הוא ולא אחר. רק פעם אחת היה בסכנה גדולה, כשחדר לעירנו האטמן וולינין, איש בעל יצרים אפלים ופורע לתיאבון. הוא תפס אותו ועוד כמה מעסקני הקהילה (בתוכם היה גם כותב הטורים הללו) וניסה להינקם בו בעד האיחור בהמצאת הקונטריבוציה בפרודוקטים שדרש. אבל הודות להתערבותו של ליסובולוק ניצל מר פינקלשטיין ממוות בטוח.

VI

הוא היה יהודי גא, ולא יכול היה לעבור בשתיקה על מעללי האטמנים. ופעם אחת בסוף 1920 כשבעירנו נתכנסו כל האטמנים האוקראינים שפעלו בשטח הצפוני של פודוליה ודרשו שהקהילה תסדר להם בנקט יצא מגדרו כפי שנמסר להלן. ביחוד עמד על כך האטמן המחוזי — סימוסנקו, הידוע לשמצה, זה שפרע ושחט בפרוסקורוב כאלפים יהודים. באין ברירה הוכרחנו לסדר את הבנקט, ובבנקט הזה ראינו את כל גדולתו ועוז רוחו של רפאל פינקלשטיין. אחרי נאומי כמה אטמנים וביניהם האטמן סימוסנקו, שסיפר את גירסתו הוא על פרעות פרוסקורוב. לא יכול מר פינקלשטיין להתאפק, וענה בנאום המובא כאן לפי מה שפרסמתי בשעתו ב„דואר היום" גליון 138 מט"ו אדר ראשון תרפ"ט. הוא אמר:

„סומוסינקו סיפר לנו את תולדות הפוגרום הפרוסקורובאי. הוא מאשים את היהודים בחטא, שאולי אשמים בו לא רק יהודים. האטמן סימוסנקו יודע בעצמו, כי בפרוסקורוב עשו את ה„מעשה"[1] רק נערים ממפלגות השמאל שלנו, והן זו עובדה, כי רוב מנינם ורוב בנינם של יהודי פרוסקורוב לא ידעו אפילו מהנעשה אצל ה„קומיסיה" (לגיוס צבא אוקראיני), אבל שונאינו כבר רגילים, מאז יצאנו בגולה, לגולל על כלל ישראל חטא יחידים. כך היה וכך יהיה גם להבא, אם לא נצליח לכונן לנו מולדת. בטוח אני, כי המנהיגים האוקראינים האחראיים מתחרטים על ה„מאורעות", שהיו במשך שנת 1919. אולי מפני זה שוטפים את אוקראינה מדי פעם בפעם קלגסים אחרים, ואולי מפני זה לא תיבנה המדינה האוקראינית במהרה על יסודות ממלכתיים. ואולי מפני „מעשיכם" אלה אינה רוצה אירופה לסייע לכם. כשעם קם לתחיה איננו צריך כך להתיחס לעם שעוד נמצא תחת עול השעבוד. החטא הזה, שחטאתם בשפיכת דם אנשים נקיים, לא יכופר לכם במהרה. אתם עוד תתנו דין וחשבון על החטאים הללו, שגללתם עוון יחידים על כלל ישראל. רוצה אני להאמין, כי ה„מאורעות" היו סטיכיים, וכי אפילו הסמכות של המפקד הראשי[2] לא יכלה לעצור בעד הרעה, וזה אולי יועיל לכם ביום דין. כעת אתם בעצמכם רואים כי שגיתם. לוּ רציתם, לשים לב, אזי הייתם מוצאים לא רק עיר אחת שעומדת על צידכם, כי אם הרבה והרבה ערים כאלו. תן תודה פאן סימוסנקו, כי בולשביקים נמצאים גם אצלכם, ולמה יגרע חלקנו?..."

במשך נאומו זה ישבו כל המנהיגים האוקראינים והתביישו להרים את ראשיהם. הקוזקים שישבו קמו בכל פעם ממקומותיהם וצלצלו בכלי זינם.

ככה דיבר ראש ועד הקהילה תוכחות עם סימוסנקו, ראש הפורעים, בסוד „רבי הטבחים" הפיטלוראים, שנה וחצי אחרי טבח פרוסקורוב. מסופקני אם נמצא בין כל העסקנים היהודים אדם אחד, שהטיח את כל האמת בפני הרוצחים כמו שהוא הטיח באותו הבנקט. לא צריך לשכוח שבאותה מסיבה היו אטמנים רוצחים אכזרים כגון: גולוב, קרצ'בסקי, שפל, ליחוביץ ועוד ועוד, מלבד קצינים אוקראינים גבוהים ועסקנים ידועים שלהם. רפאל פינקלשטין קנה אז את עולמו.

V

תודות להשפעתו ולשכלו הישר, יכול היה להחזיק מעמד בתקופת כל שלטון, ואפילו בתקופת השלטון הסוביטי. גם השלטון הזה לא הזכיר לו עוונות ראשונים,

---

[1] מרד אנטי אוקראיני, ששימש עילה לטבח פרוסקורוב.

[2] הכוונה היא לסימון פיטלורה, ההטמן של אוקראינה.

עוון השתייכותו להסתדרות הציונית, עוון רשמו באנקיטה בשנת 1917, כשנבחר בתור ב"כ היהודים לדומה העירונית בתור ציוני הקרוב לקדטים.

אמנם בזמן שלטון הקומוניזם הצבאי עקר את דירתו לקרים, למקום שלא הכירו אותו, אבל אח"כ כעבור שנים אחדות חזר ונתמנה אפילו ע"י שלטונות ההשכלה למורה בגימנסיה המקומית להיסטוריה כללית ולימודים אידיים. הוא מצא את מותו ביום ההרג רב, שסידרו מרצחי היטלר ימח שמו וזכרו, והוא נפל יחד עם בני עדתו, שכל כך לחם בעד קיומה בכל המצבים ובכל התנאים.

יהי זכרו ברוך.

ב. ד"ר אברהם בן משה צ'רקסקי

ו

את הד"ר אברהם צ'רקסקי הכרתי עוד מילדותי. כשהייתי בן עשר היה כבר תלמיד האוניברסיטה. אביו היה ממתפללי ה„קלויז דסדיגורא" ובאותו הקלויז התפלל גם אבי — (חסיד סדיגוראי מובהק) והיה עורך דין פרטי. אביו ידע יפה רוסית וביתו היה בית אינטליגנטי פרובינציאלי. הבן, אברהם (שמשום מה קראו לו „פקל" אולי משום שהיה אוהב בילדותו לתופף בתוף) למד בגימנסיה, ואחרי גמרו את חוק למודיו בגימנסיה, נכנס ללמוד באוניברסיטה הפטרבורגית, בפקולטה לרפואה. הימים שבהם נכנס ללמוד באוניברסיטה היו ימים חמים ברוסיה, ימי 1905, ובמקום לימוד התעסק במלחמה בשלטון הצאריסטי, כמנהג הימים ההם. בנס ניצל מגירוש, אבל את טעם בית הסוהר הצארי טעם יפה יפה. למודיו התנהלו אח"כ בעצלתים, ורק הודות למלחמת העולם הראשונה זכה סוף סוף לסיים את למודיו באוניברסיטה ונעשה לרופא. נחלקו הדעות בנמירוב אם היה ד"ר לרפואה או סתם רופא (ליקאַר). בכל אופן גויס לצבא בתור רופא, ובמשך כל שנות מלחמת העולם הראשונה עבד בבית־חולים צבאי. אחרי שנסתיימה המלחמה חזר לעירנו ונהיה לרופא חולים. בתור ריבולוציונר משנת 1905 היה משתדל לא לעשות את הרפואה קרדום לחפור בה. הוא היה מרפא את החולים העניים חנם אין כסף. ועוד יותר: לא פעם היה משאיר אפילו סכום כסף בבית החולה לשם קנית רפואות שרשם לחולה בבית המרקחת, ולעתים לא רחוקות היה משאיר כסף לשם קנית צרכי מזון מתאימים לחולה. הד"ר צ'רקסקי נהיה פופולרי מאוד, ובעיקר היה פופולרי בשנת 1919 כשמגפת הטיפוס והמחלה האיספאנית (היא השפעת) שררו אצלנו. יומם ולילה אפשר היה לפגשו לבוש במדי קצין רפואי נעול במגפים גדולים בוסס בבוץ, כדי להחיש עזרה רפואית לחולה.

מפני פופולריותו הגדולה זכה להבחר לועד הקהילה כב"כ החוגים השמאליים. אבל בועד הקהילה קשה היה לקבוע אם הוא שמאלי או ימני. הוא התיחס לכל שאלה ברצינות, והיה משתדל למלא את תפקידו כהלכה. ביחוד, אבל, התבלט בימי שלטון הכנופיות האוקראיניות. התברר שהיה פופולרי גם ברחוב הלא יהודי, כי היה מרפא חנם גם את שאינם בני ברית. ולא חבר כנופיה אוקראינית אחד נרפא על ידו חנם אין כסף, ולפעמים גם מתוך סכנת נפשות ומשום כך כבדוהו והעריצוהו. יחד עם נשיא הקהילה שלנו, מר רפאל פינקלשטיין, היה נפגש עם ראשי הכנופיות, האטמנים למיניהם, והיה מנצל את השפעתו להצלת המצב. ומענין שעצם ידידותו עם האלמנטים האוקראינים לא מנעו מאת הבולשביקים לשים בו את אמונם, ולבחור בו בימי שלטון הבולשביקים לסוביט המקומי. הוא היה מקובל על כל החוגים, אהוב ונערץ גם על יהודים ולא יהודים.

II

בעיקר הראה את כוחו בראשית 1920. בינואר 1920 גורשו מעירנו האוקראינים ע"י הגדוד הבוגוני הידוע לשמצה. ראש האוסובאוטדנל (הבולשת הסובייטית) בגדוד זה היה יהודי בשם צ'רנובילסקי. בעיר טענו שהוא ממשפחת ה„צדיק" הטשרנובילי, נגנוב ואכזר מאין כמוהו, והנה ל„תכשיט" זה נודע, כי בעירנו עוד חיה וקיימת משפחת הנסיכה שצ'רבטובה. הוא נתן פקודה לתפוס את המשפחה ולהוציאה להורג. הבן, שהיה ראש האצילים ברח ונתפס ביער ונדקר למוות ע"י שומר היער שלו. הנסיכה ובתה נרצחו בארמונם, והבת גם נאנסה לעיני אמה ע"י חיילים סובייטיים. בעיר קמה מבוכה גדולה. הנסיכה מריה שצ'רבטובה התיחסה אלינו תמיד יפה, היתה משתתפת בסכומי כסף גדולים במגביות ל„מעות חטים" ו„מעות עצים". מלבד זה הצילה אותנו בהשפעתה הרבה לא פעם מידי האטמנים, שזממו להשמיד את הקהילה, למרות הועד הצבורי שהיה קיים בעירנו, כפי שסיפרתי בפרק הראשון. לכן היינו מעונינים להראות לשכנינו, הנוצרים, שהקהילה יודעת גם להשיב טובה תחת טובה. כשנודע בעיר על הנעשה בארמון הנסיכה, רצה משלחת מורכבת מראשי השלטון הסובייטי המקומי והתיצבה לפני הצ'קיסט טשרנובילסקי בדרישה ובבקשה לשחרר את הנסיכה ובתה, אבל הלה פשוט גירש בחרופים וגדופים את המשלחת ובמעמדם נתן את הפקודה לרצוח ולהתעלל בהן.

III

היחידה שניצלה מאבדון היתה אשת הנסיך הצעיר, שהיתה בתו של מי שהיה ראש הממשלה ברוסיה — פיוטר ארקדיביץ סטוליפון — זו היתה אותה הבת שנקטעה רגלה בזמן ההתפוצצות באי האפטיקרסקי — נטשה — בשנת 1906. היא התחבאה בפארק הגדול, ובאיזה פלא הצליחה למסור ע"י אחד מהמשרתים שנשארו נאמנים, ליהודי אחד, שגר בקרבת הפארק (אחד מראשי הציונים, יוסף בן אלעזר רבינוביץ) שהיא ניצלה ומבקשת חסות. הלה מסר את הסוד לד"ר צ'רקסקי, המהפכן לשעבר וחבר הסוביט המקומי, והוא החליט, למען טובת הקהילה, לא לשים לב לזה שהיא בתו של סטוליפין, ולהצילה. מה עשה? הוא פנה אלינו, אל הנוער הציוני, וביקש מאתנו עזרה. גם ראש הקהילה הסכים שצריך להצילה. בשים לב לשדולין ושדולי ראש הקהילה שלנו החלטנו להענות לבקשתו. התאספנו במקום קרוב לביתו של רבינוביץ הנ"ל, לקחנו את האשה הצעירה פשוט על כתפינו והעברנו אותה באישון לילה ואפלה למקום בטוח. במשך של חדשים (מרס ואפריל) כלכלנו אותה על חשבון הקהילה. יום־יום היינו מביאים לה מזון, הבאנו לה גם בגדים פשוטים של צעירה יהודית ויום יום היה מבקר אצלה הד"ר צ'רקסקי, מעודד אותה וממלא את כל מאווייה.

מסתבר שהשלטונות הסובייטים המקומיים ידעו שאנו מחביאים את בתו של סטוליפון, שניצלה על ידינו, אבל הם העלימו עין. בעידנא דריתחא אמר לי ראש הצ'יקה המקומית (הבולשת האזרחית הסובייטית) שהיה לפנים מראשי ה„בונד" בעירנו: „חושב אתה שאיני יודע איפה אתם מחזיקים את בתו של הפורע סטוליפין. אני מעלים עין מזה. יבוא היום ואותה עם מציליה והד"ר צ'רקסקי בראשם יעלו על הגרדום. אנו יודעים לחכות, אבל איש לא ימלט מידינו". את הדברים האלה מסרתי תיכף לד"ר צ'רקסקי, והוא הבטיחני שישתדל עם האפשרות הראשונה להעבירה למקום אחר. ואמנם עד מהרה באה האפשרות הזו: בסוף אפריל 1920 נכבשה עירנו ע"י הצבא הפולני הסדיר, תיכף לכבוש השתדל הד"ר צ'רקסקי אצל המפקדה והשיג רשיון יציאה בשביל בת סטוליפון ובשבילו.

ד"ר ז. צייטלין

בתי כנסת בדוברובנה

פרק זכרונות

דוברובנה יושבת על נהר דניפר, כ־20 ק"מ צפונה מאורשה. רובה של העירה בגדה השמאלית של הנהר. זהו „הצד הגדול". ומיעוטה בגדה הימני הוא „הצד הקטן". עד לפני מלחמת העולם הראשונה היה הקשר בין שני חלקי העירה ע"י דוברה (פארום בלע"ז) או ע"י סירות. רק „בזכות" המלחמה זכתה דוברובנה לגשר של עץ.

בעיירה היו שלש רחבות שנועדו, כנראה, לשמש לשווקים. מכל רחבה התפזרו רחובות לששה כוונים. הרחבה הסמוכה ביותר לדניפר „תחת למורד" נקראה בשם „רחבת בית הכנסת", „שול הויף" באידיש. שם התנוסס „בית הכנסת הגבוה" — די הויכע שול, בנין ענקי בסגנון של פגודה ששמש בית קבול לכמה אלפים איש. ארון הקודש היה עשוי מפתוחי־עץ עם נשר ואריות בגודל טבעי. הפמוטים היו תלויים על חבלים חזקים. בסך הכל היו בדוברובנה שבעה עשר בתי כנסיות, ושלשה בתי יראה לנוצרים: שניים פרבוסלביים ואחד קטולי.

הרחבה השניה, על הגבעה של המישור מערבה, היתה משמשת למקום השוק, עם שתי שורות של חנויות. בתוך של הרחבה היו שתי ברכות, ועל ידם בנין עגול וריק, ששמש למקום לינה או סעודה לעוברי דרך. הרחבה השלישית נקראה בשם „ויהון", מקום צאת הבקר למרעה. ומכאן היו כבר שכונות הגויים בסגנון של כפר.

מככר השוק בדוברובנה ירדו רחובות אחדים אל מורד הגבעה בכוון הנחל דוברובנקה המשתפך לדניפר. מאחורי התל היורד לנחל עמד מוסתר כל שהוא בית הכנסת הליובביצ'אי. התל כונה בשם „הורודוק". כשהילדים היו משחקים למרגלותיו והיו מנקרים באדמה יש והיו מוצאים גולגלות חללי קרב של אחת המלחמות.

בבית הכנסת הליובביצ'אי היו מתפללים כמה מאות איש. „השמש העליון" (בנגוד ל„שמש התחתון" שטפל בנקיון ובהסקת התנורים) היה ר' אליעזר יפה, יהודי נמוך קומה וגברתן. הוא ובניו היו ידועים כמשתתפים בראש בכבוי דליקות שהיו מצויות בדוברובנה. הוא היה גם מלמד דרדקי וביתו שעמד סמוך לבית הכנסת מלא תפקיד של „חדר". ר' אליעזר היה מנצח על התפילה והיה מקפיד ביותר על הלחן של הכבודים בקריאת התורה. למשל, בשביל „ויעזור ויגן ויושיע לכל החוסים בו ונאמר אמן" היו לו נגונים קבועים ושונים לשבת, ליום־טוב ולימים נוראים, והוא הדין לגבי הנגון שבו היה קורא לתורה או „מי שבירך". בשמחת תורה היה מכריז בנגון חגיגי מיוחד על ההקפות וכדי להתגבר על רעש הילדים והקהל הנלהב היה ר' אליעזר מכה בידו בדופן ארון הקודש ומכריז: „עד כאן הקפה א' וכו'". ופעם שבר את דופן ארון־הקודש מעצמת המכה.

בבית הכנסת היו בעלי־קריאה מצויינים, והיו מקפידים לא רק על הנגון אלא גם על הדקדוק וחוקי מליל ומלרע. ביחוד הצטיינו בקריאת התורה מלמד אחד ר. משה בר' ישראל־יעקב לוצט, וגם אבי ז"ל.

כאמור עמד בית הכנסת הליובביצ'אי מאחורי ה„הורודוק", ובמרחק של צעדים מספר כבר לא היה נראה. בעלי המסורת ספרו את הטעם לדבר: בנו בכוונה את בית הכנסת במקום צנוע כדי להסתירו מעיני „המתנגדים".

בקצה של רחוב היוצא מככר השוק, לא רחוק מבית הכנסת הליובביצ'אי, עמד בית הכנסת של „המתנגדים": „פלאן בית מדרש". שם התפלל וישב על

התורה הרב ר' אברהם רבונסקי, גדול בתורה ומכובד בעיירה. בשנת 1917 (תרע"ז) קבל הועד הציוני בדוברובנה מכתב ברכה ועדוד מהרב. המכתב הועתק לכמה העתקות ועבר מיד ליד.

בבית הכנסת הליובביצאי היו מתפללים כל בוקר שלשה „מנינים" (כלומר שלש משמרות של מתפללים. וכל „מנין" הכיל כמה עשרות איש). ואילו בפלאן־בית־מדרש כבר היה מנין „המתנגדים" מצומצם. הש"ץ של הפלאן, הירסל דינעס או בראשי תיבות הירסל ה"ד, היה מראה בחזרת הש"ץ של שמונה־עשרה של חול מין אקרובטיות מיוחדת: הכל ארך לא יותר משלש דקות וכל מלה נשמעה בדיוק אלא שבשל המהירות לא היה הקהל מספיק לענות „ברוך הוא וברוך שמו" ו„אמן".

לכשנתמעטו המתפללים בבית המדרש של המתנגדים נאלצו פעם לבוא לבית הכנסת הליובביצ'אי להשלים את מנינם. ילדי החסידים ראו בזה נצחון גדול על היריב, והתפארו לפני הדודה שרה־ריבה, והיא ספרה על כך לילדים את המשל הבא:

פעם היה גביר בישראל והוריש לשני בניו כסף רב וצוה עליהם שהבן הבכור ינהג בביתו לאכול מאכלי בשר והבן הצעיר — מאכלי חלב, ומשום כך עליהם להזהר לבלי לערבב כלים בכלים, ולא יסבו לשלחן אחד. וכשהיה עני מחזר על הפתחים נכנס לאכול אצל אחד מהם לא יכול היה לאכול אותו יום אצל השני, כי אצל האחד היה הכל בשר ואצל השני חלב. עברו שנים ושני האחים ירדו מנכסיהם, ובכל זאת שמרו על הצוואה מבלי להתערב באכילה ובמסיבה. פעם בא עני לאכול אצל האח „הבשרני" וראה שהלז לוקח את סיר הבשר ושם בו מיים ומשרה בו לחם יבש ואוכל. למחרת בא העני אצל האח „החלבני" וראה שהוא נותן בסיר החלב מיים ומשרה בהם לחם יבש ואוכל. אמר להם העני: את מאכלי הבשר ואת מאכלי החלב שלכם אתם יכולים לאכול כבר יחד ליד שלחן אחד!... והנמשל הוא על החסידים והמתנגדים. לפנים ידעו במה הם נבדלים. עכשיו הם יכולים כבר להתפלל יחדיו...

אפילו בתפילה של חול — שחרים מנחה ומעריב — ומכל שכן בשבתות וימים טובים התבלטה תרבות מוזיקלית מושרשת. והרבה זקנים וצעירים היו מגיעים לידי השגי אמנות. ההלל והמוסף של ראש חודש שמשו מעין חזרה לקראת נוסח שלש רגלים. אוצרות עשירים של יצירה עתיקה ואימפרוביזציה היו בתפילות ימים נוראים, ולקראתם היו מתכוננים במשך חדשים. וילדים מחוננים בקול יפה מצאו בהכנות אלה את חנוכם המוזיקלי. והחנוך הזה היה מושרש מדורי דורות, ורק תודות לכך יכול היה להוצר אפקט מוזיקלי חודר לנשמה ומצודד לבבות. למשל: ברכת שהחיינו אחרי כל־נדרי שהחזן שר בקול רם, וקהל גדול של אלף איש ויותר, גברים ונשים בעזרותיהם, זקנים וטף, מברכים כל אחד בלחש, ואף אחד איננו מגביר את קולו, כשהם מתכוונים לפי הדין לסיים את הברכה לפני החזן כדי שה„אמן" של כל הקהל יחול על ברכתו של כל אחד. וכך עובר פתאום בבית הכנסת גל של לחש המתמזג עם שירת החזן כעין לווי מסתורי, ומסתיים במקהלת הילדים־המשוררים העונים „אמן" בקול ובנגון.

אפקט אקוסטי־מוזיקלי נפלא זה יכול לתאר לעצמו רק מי שזכה לשמעו.

והבית היה בעצם המשך של בית הכנסת: אותה השירה והזמרה בוריאציות שונות. ואחרי כל זה, וביחוד אחרי יום כפור, הרי גם על משכבך בלילות אתה מתעורר ומרגיש כאילו אתה נישא על גבי גלים של שירה.

באלול תרע"ג התקיימה חגיגת הכנסת ספר־תורה האחרון. הדבר היה בזכות ר' אברהם רזנובר, שכנוהו בשם „הגר", אם כי לא היה גר, אלא יהודי חוזר בתשובה. ומעשה שהיה כך היה:

אברהם נולד וגדל בכפר רזנובו. לפי עדות עצמו היה בן סורר ומורה, שאינו שומע בקול אמו. מאביו התיתם בגיל רך. לבסוף ברח מהבית, נדד באשר נדד עד שגוייס לצבא הרוסי. בגמר שרותו נקלע לירכתי רוסיה לבין הגויים, ונשא אשה גוייה. ילדים לא היו להם. לעת זקנתו בא משבר בנפשו. לפי דבריו, החלה אמו לבקרו בחלום, חונקת אותו ודורשת ממנו לחזור אל היהודים. החלום חזר פעמיים, שלש פעמים. הוא סיפר את דבר החלום לאשתו, והיא הסכימה שעליו ללכת. הוא חזר לכפר מולדתו, אבל לא מצא שם שום יהודי, כי בינתיים חלה גזרת גרוש היהודים מהכפרים. בעצת יהודי דוברובנאי פנה לרב דמתא בבקשה לתת לו „תשובה". הרב יעץ לו לכתוב ספר תורה, ו„הגר" קבל עליו את משימת התשובה באהבה. לשם סדורו הכלכלי והמעשי של ר' אברהם הגר לא היו נזקקים ללשכת עבודה ולא ללשכת הסעד. היהודים סדרו לו „ימים" אצל בעלי הבתים, שהראו לו סבר פנים יפות. הוא התמסר לאוסף תרומות מבני דוברובנה. הכסף הנאסף היה מוסר לסופר סת"ם, ר' ישראל זאב (וועלע) חסין (ר' ישראל־וועלע היה סופר סת"ם מומחה, שהצטיין גם בתור בעל־קריאה לא רק בתורה, אלא גם במגילה בפורים, ובקריאת שיר השירים, רות וקוהלת, שקריאתן כמעט ונשכחה בדורנו). ר' ישראל־וועלע הסופר קבל את הכסף מידי ר' אברהם הגר, קנה את גוילי הקלף (גם הוא מתוצרת הבורסקאים בדוברובנה) וכתב בעצמו את ספר התורה. במשך חצי שנה הושלמה המלאכה. ובחודש אלול תרע"ג (1913) נערכה חגיגת הכנסת ספר התורה ל„בית הכנסת הגבוה" („די הויכע שול"). נשתמרה תמונה מאותה חגיגה המצורפת כאן.

את ספר התורה מחזיקים ר' אברהם הגר (מימין) ור' חיים הכהן הנגר (משמאל). ר' מאיר הכלי־זמר הופינקה מנגן בכנור. גדליה בנו של פרידמן הספר מחלל בחליל (פלייטה), ושניים מרקדים לפני הקהל: ר' יקותיאל (מימין) ור' שמואל השמש, שמש בית הכנסת הגבוה וגם שמש העיר, „מוני דער שמש" שהיה מלא וגדוש ידיעות פולקלוריסטיות, שורה אינסופית של נגונים באידיש, בעברית, בארמית ובז'רגון מיוחד של רוסית ועברית, כמו דרשות של מגידים, דברי מוסר וספורי מעשיות. בליל שמחת תורה היה רוקד בבית הכנסת הגבוה בהחזיקו בקבוק י"ש של 90 מעלות והקביל את פני הנכנס לבית הכנסת בנגון: — אורייתא ברתאי" וכו' והתפאר שזהו כבר הבקבוק השלישי ועדיין בלי „קדוש" כמו גוי. כי מעולם לא היה שכור. היה זה יהודי אציל וברוך כשרונות. כשבאו שליחי החברה לאוסף הזמרה והפולקלור היהודי רכשו אצלו חומר רב וגם עשו תקליטים.

בנק דיסקונט לישראל בע"מ

שרות בנקאי יעיל

סניפים בכל רחבי הארץ

סך האקטיב המאוחד עולה על 140 מיליון ל"י



הכנסת ספר תורה ל„בית הכנסת הגבוה" בדוברובנה

„אלתירא" — אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה

דו"ח לשנות תשי"ז—תשי"ח

משפחת „העבר" נתיתמה השנה כפליים: עם פטירתו של זקן עורכי ישראל בעולם היהודי ובישראל, עורכו הראשי המסור של „העבר" — ר' בן ציון כץ ז"ל ועם פטירתו הפתאומית של הפרופ. פישל שניאורסון ז"ל, איש האשכולות, פרופ' לפסיכיאטריה, הוגה דעות מקורי, מממשיכי השרשרת של יצירת חב"ד, הומניסטן ואוהב ישראל, שהיה יו"ר „אלתירא" מיום יסודה ומיוזמיה הראשונים, שעם כל עיסוקיו בעבודותיו המרובות בשטחי הרפואה והחנוך, כמנהל המכון לפסיכוהיגיני של עירית תל־אביב—יפו וביצירותיו הספרותיות, הקדיש מזמנו וממרצו ל„אלתירא" ול„העבר" ושקד להרחבת יריעת החקר בתולדות יהודי רוסיה ואוקראינה ולבסוס בטאונה „העבר". ועד „אלתירא" ומערכת „העבר" מעיינים בצורה הנאותה לפרסום יצירותיהם של האישים הדגולים האלה ולהקנותם לצבור הרחב.

שיתפנו פעולה עם ועד אגודת העתונאים ואגודת הסופרים באזכרה לר' ב"צ כץ ז"ל שנערכה ב„בית סוקולוב" ביום י"ב באדר (4.3.58) בשלושים לפטירתו. דברי ההערכה וההספד נרשמו על־ידינו והובאו לדפוס בחוברת „העבר" הנוכחית. כן יזמנו את סידור אספת האזכרה למלאות שלושים לפטירתו של הפרופ' פ. שניאור־סון ז"ל עם המוסדות הצבוריים שפעל בהם: עירית תל־אביב—יפו, ההסתדרות הרפואית, הסתדרות המורים ואגודת הסופרים שנערכה ב„בית הרופא" באור לי' בתמוז (24.6.58) ועיקרי הדברים מתפרסמים בחוברת זו.

אנו עמלים לרכוז האמצעים להשלמת תרגום זכרונותיו של ר' ב"צ כץ ז"ל שנתפרסמו בעתון „טאג־מארגן זשורנאל" בניו־יורק ההולכים ונערכים ע"י מר ברוך קרוא. יש לקוות שיצאו לאור בקרוב ב־2—3 כרכים ויהוו תורמה חשובה לדברי ימי יהדות רוסיה ב־3 הדורות האחרונים.

כן אנו יוזמים בשתוף עם גורמים צבוריים שונים ליצור ועד צבורי להוצאת ספרי הפרופ' פ. שניאורסון ז"ל בכל שטחי המחקר המהוים נכס תרבותי חשוב. המשכת מפעלנו הצנוע הוא צו וצוואה רוחנית של יקירינו אלה שהקדישו את מיטב מרצם ולשדם למפעל ומהראוי שלא יפסק וימשך. למרות האבידות הקשות והמכשולים המרובים עלה בידינו, הודות לסיוע החמרי של ידידנו מר י ע ק ב ב וקשטין, חבר הנהלת חברת „העבר" בע"מ, לצאת למרחב מנטל הגרעונות שלחצו עלינו ואופשרו לנו הכנתה לדפוס והוצאת החוברת הנוכחית. העולה על הקודמות בכמותה. יעמוד בזה על הברכה והתודה כאחד המועטים המוקירים את התרבות העברית הישנה־חדשה, קורא ותיק ומעודד ספרות עברית.

ביזמתו של מר ז. שזר — יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית וחבר מועצת המערכת של „העבר", מתלמידי המכון למדעי המזרח בפטרבורג מיסודו של הברון דוד גינצבורג ז"ל, הוחלט לפרסם בחוברת זו נפש לברון דוד גינצבורג ז"ל למלאות 100 שנה להולדתו ועלה בידינו לשתף את תלמידיו בארץ ועוד חכמים וסופרים

במחקרים ובזכרונות על הברון ז"ל ועל מפעלו. והיה זה שכרנו — להנצחת אחד מאצילי בני ישראל, יחיד ומיוחד במינו ובדורו ולהעלאת דיוקנו הקורנת לדור יבוא.

בין הפעולות הארגוניות שנעשו על־ידינו מהראוי לציין: את המסיבה שנערכה ביום ד' באלול תשי"ז (28.8.57) להפרופ' אברהם יהושע השל מארצות־הברית, מסיבת העתונאים ביום י"ב בחשון תשי"ח (6.11.57) להופעת חוברת ה' של „העבר", שהדיה באו לידי בטוי בכל העתונות הישראלית, הפגישה עם מר יעקב פאט, מזכירו הראשי של „ועד הפועלים היהודי" בארצות הברית, בזמן בקורו בארץ, וכתוצאה ממנה התארגן חוג ידידי „אלתירא" בניו־יורק (בראשות ה"ה גריגורי אהרונסון, מנדל אלקין ויעקב פאט) המטפח קשרים חמריים ותרבותיים עם אגודתנו.

למלאות 150 שנה ליסוד המושבות החקלאיות היהודיות הראשונות ברוסיה, התארגן ביזמתנו ועד צבורי מעסקנים בני המושבות מפלכי בסרביה, חרסון ויקטרינוסלב (ה"ה מ. אביגל, י. אבידוב, י. בן־אליהו, ד"ר ד. ויסמן, ח"כ י. כסה, ל. קופר־שטין, י. קורן והגב' יהודית שמחונית) המטפל ברכוז החומר לתולדות המושבות הנ"ל ובפרסומו בקובץ מיוחד. כן מתארגנת ועדה לרכוז חומר לתולדות ארגון החיילים היהודים ברוסיה למלאות 40 שנה ליסודו בהשתתפות ד"ר ז. גורדין, י. גולדבורט, ד"ר מ. פקר, י. סלוצקי וצ. ז. קרול.

לבסוף עלינו לציין את עזרתם של ידידינו המסורים: מר יצחק עוזרמן, שסייע בידינו לקבלת נייר להדפסת חוברת זו, מר מ. נובומייסקי על תרומתו האדיבה, ומר י.א. שפירא על עבודתו הנאמנה שלעמל"פ בסידור חשבונות ומאזני „העבר".



הסיגריה הנדרשת ביותר בישראל

נפש לבארון דוד גינצבורג

עם מלאת מאה שנה להולדתו

פרופ׳ יוסף קלוזנר

הבארון דוד גינצבורג

א. חייו ופעולתו

בבארון דוד בן נפתלי הירץ גינצבורג, שמת במחלת־הסרטן בכ״ב בכסליו, תרע״א (10/23 דיצמבר, 1910), נלחם כל ימיו איש־המדע בעסקן הציבורי. איש־מדע היה המנוח ברצון ועסקן ציבורי היה באונס — מתוך תנאי־הסביבה. עסקנותו היתה לו „סבל־ירושה״, ירושתו של בארון יהודי בעל זכויות יתרות בארץ, שהיהודים היו בה משוללי הזכויות האנושיות הטבעיות ביותר.

הוא נולד בשנת תרי״ז (1857) בקאמנץ־פודולסק לאביו הבארון העסקן ר׳ נפתלי הירץ בר׳ יוסף־יוזל, שחוץ מעסקנותו הגדולה היה מוקיר־תורה ומוקיר־חכמים ולמרות „בארוניותו״ היה קרוב ברוחו ובהליכות־ביתו ליהודים החרדים. וליהודי חרד רצה לעשות גם את בנו; אלא שכמובן לא היה יכול למנוע ממנו גם ידיעת לשונות שונות ומדעים כלליים. ובכן למד דוד תורה וחכמה כאחת. ר׳ צבי רבינוביץ, בעל „המנוחה והתנועה״, לימד אותו תלמוד ורמב״ם על־פי שיטה מושכלת. שניאור זק״ש ואַדולף נייבאוּאר נטעו בלבו אהבה לחכמת־ישראל ויהודה־ליב גורדון הורה אותו את הלשון העברית, דיקדוקה וספרותה. והבארון דוד גינצבורג נעשה תורני גמור, בקי בתלמוד ובמפרשיו, למרות מה שלא למד ב„חדר״ ולא התגלגל בישיבות ובבתי־מדרש. אות הוא, שלא בסדרי־החינוך הישנים תלויה ידיעתה של ספרותנו העתיקה, אלא בחיבובה של ספרות זו ובשקידה אמיתית על לימודה. — ובאותה שעה עצמה למד גינצבורג במחלקת הידיעות המזרחיות של האוניברסיטה בפטרבורג ושמע את השיעורים המזרחיים של גאר (Guard) בפאריז, וכשאך מלאו לו עשרים שנה ניתאר בתואר־„קאנדידאט״ הנהוג ברוסיה, שהיה מתאים לתואר־דוקטור בגרמניה, אלא שלא היה דורש עבודת־מחקר מקורית. ובשנות תרל״ט—תר״ם (1879—1880) השתלם דוד גינצבורג בידיעת השירה הערבית בהדרכתו של הפרופ׳ אַהלוואַרט בגרייפסוואלד, אחד מן המומחים הגדולים ביותר בזמנו בידיעה של הלשון הערבית.

בזה נשלמות „שנות־הלימודים״ שלו ומתחלת עבודתו המדעית. הוא מוציא את הספר „באר לחי״ לר׳ יצחק בן טודרוס, וביחוד הוא עושה לו שם בעולם־המדע בהוצאת „התרשיש״ (ספר־הענק) לר׳ משה בן עזרא (הוצאת חברת „מקיצי־נרדמים״, ברלין תרמ״ו). הספר השני, שעל־ידו נתפרסם שמו של הבארון דוד גינצבורג בעולם המדע והספרות, הוא הספר הגדול על „ציורי ישראל״ (L'ornement hébreu, 1903), שהוא מכיל בייחוד את השערים המצוירים המפליאים ביפים של הרבה מכתבי־היד ואף מן הספרים הנדפסים שלנו, שנשתמרו מימי־הביניים, ובהם גם כתבי־יד עבריים יקרי־מציאות מסוריה, תימן ואפריקה. ספר גדול זה, שהוא מרהיב־עין בהדרו החיצוני, הוציא ביחד עם מבקר־האמנות הרוסי

המצוין ואוהב־היהודים סטאסוב; ובספר זה הניחו שניהם את היסוד לאמנות העברית.

חשובה מאד היא גם רשימת כתבי־היד הערביים, היווניים והקופטיים שבספריה של ה„מוסד ללשונות המזרחיות" שעל־יד המיניסטריון הרוסי לענייני החיצונים, שהוציא הבארון גינצבורג בצרוף הערות שונות. ראויה להיזכר גם המחברת הגרמנית, שהוציא המנוח נגד הפרופ׳ ביקל, שדימה למצוא במקרא, ביחוד בספר איוב, את המשקל של החרוזים הארמיים. עבודה זו עוררה אותו לחקור את המטריקה של שירי ימי־הביניים, שהדפיס עליה מאמרים בקבצים הרוסיים ללשונות־המזרח ולפילולוגיה החדשה (בשנת 1892—1893). על־ידי כך התחיל עוסק הרבה גם בשיריהם של המשוררים החדשים, העבריים והכלליים. ודבר זה גרם לו להתעמק בשיריו של המשורר הרוסי לרמונטוב ולכתוב ספר מרובה הכמות והאיכות על שיריו של משורר גדול זה.

ממאמריו המדעיים, שהדפיס בירחונים ובמאספים מדעיים בלשון רוסית, גרמנית וצרפתית וגם בעברית (ב„המליץ", „היום", „הקדם", „הזמן", ועוד), ראויים להיזכר המאמר היפה על המשוררת העברית אלפנסה, שנפס בירחון „בן־עמי" (חזר ונדפס בסוף חוברת זו — המערכת.) והמאמר על הקבלה, שנפס בירחון הרוסי „השאלות של הפילוסופיה והפסיכולוגיה", שעורכו האמיתי היה המלומד הרוסי הגדול ואוהב־היהדות ולאדימיר סולוביוב. אבל כל מאמריו אלה אינם אלא כטיפה מן הים ממה שהיה יכול חוקר זה לפרסם אילו היה נמצא באווירה מדעית מעין זו, שבה נמצאים חכמי־ישראל בגרמניה, באנגליה או באמריקה. צריך להודות, שאף טבעו גרם לכך: הוא היה אחד מאלה החכמים, שהם מכניסים הרבה ואינם מוציאים אלא מעט, וגם חסר היה אותה הסיסטמטיזציה המדעית הרחבה ואותו האופק הפילוסופי, שבהם מותנית הצלחתה של כל עבודה מדעית כוללת ומקפת. ומאחר שהיה גדול יותר מדאי בשביל לבזבז את כוחותיו על „הערות והארות" בודדות, על־כן השאיר אחריו רק נחלה מדעית קטנה, וידיעות לרוב בכל המקצועות של המדע הישראלי הוביל עמו לקבר...

ואולם עוד מונע אחד היה לעבודתו המדעית: עסקנותו בצרכי־ציבור. עסקנותו זו מסורה היתה בידי משפחת־גינצבורג. מצבו הבלתי־נורמאלי של עם־ישראל מיום שאיבד את חירותו המדינית הצריך אותו לשתדלנים. ושני מיני שתדלנים היו לישראל. המין האחד היו ה„תקיפים בחצר" — מיני בריות לא־טהורות ביותר, שבאמצעים לא־מהוגנים ביותר ובבקשת תועלת וגדולה לעצמם היו „משתדלים" בעד קהילה ידועה או בעד כל הקהילות שבמדינה ידועה — ומקבלים שכר־טרחה. בהם היה רואה העם רק כלי־שרת, שהיה משתמש בהם בזמן ידוע ולצורך ידוע. היה משתמש בהם לשם כך מתוך הכרח — ובז להם בלבו. היה מפקיד בידיהם את עתותיו — והיה מתפלל בסתר־לבו, שתעבורנה העתים הרעות — וייפטר מהם ומהשתדלותם. אלה הם התקיפים הפוסעים על ראשי־העם שבכל דור ודור.

ואולם היו גם שתדלנים ממין אחר. אלה היו בני־אדם, שהגיעו לגדולה — והיו ראויים לגדולה. אלה היו אצילי־רוח ובעלי שם טוב, שהטבת מצב־עמם היתה חלק בלתי־נפרד מחיי־רוחם ובה ראו תעודה, שאי־אפשר להם שלא למלאותה: הרי לכך נוצרו. העם לא מילא את ידם להיות באי־כוחו, אבל בא עליהם ההסכם הכללי והמובן מאליו, שהם פרנסי־הדור, שלהם נאה ולהם יאה לעמוד בראש ולהיות המליצים בין עם־ישראל ובין הממשלה הזרה והעוינת. בני־אדם כאלה לא „תקיפים"

היו, לא פחותים, שנטלו גדולה לעצמם, אלא בעלי יחוס־אבות ויחוס־עצמי, אנשים, שהיו בהם תורה וגדולה במקום אחד, כר׳ שמואל הנגיד בשעתו וכדון יצחק אברבנאל בשעתו. אישים דגולים כאלה היו מייסדים מאליהם כעין „שושלת", שהרי היו „פרנסים", „נשיאים" ו„נגידים" לעמם בלא שקיבלו אישור משום צד ואפילו לא קראו לעצמם בשמות־כבוד כאלה. הגדולה היתה דבוקה בהם כיחש שלהם, כעושר שלהם וכתורה שלהם.

גדולה זו מחייבת וממנה אין מנוס ואין מפלט. הבארון גינצבורג לא נולד להיות עסקן ציבורי, אבל הוא נולד בארון גינצבורג והיה בנו של ר׳ נפתלי הירץ גינצבורג ובן־בנו של ר׳ יוזל גינצבורג. ובו נתקיים במילואו הביטוי Noblesse oblige (האצילות מחייבת). כל עוד היה אביו מלא כוח־עלומים היה הוא המשתדל ודוד ישב באהלה של תורה וחכמה. ואולם כשזקן ר׳ נפתלי הירץ ואחר־כך כשמת שנתיים קודם לבנו, אי־אפשר היה לבארון דוד גינצבורג להיפטר מ„סבל־הירושה", שהשאיר לו אביו. הוא נעשה שתדלן בעל־כרחו ועסקן בעל־כרחו. הוא היה מוכרח לעשות מה שעשה אביו: לבקש משפט ליחידים ולקהילות רצוצי־משפט, לעמוד בראש הקהילה הפטרבורגית, להיות הראש של חברת יק״א בפטרבורג ולהיות חבר לחברות־של־צדקה שונות. ודבר זה מטריד אותו מעבודתו המדעית — והוא קובל על כך לפני כל יודעיו, אבל הוא יודע, שאין לשנות את הדבר.

ואולם הוא מזרים גם אל תוך העסקנות והשתדלנות סילון של רוחניות. סוף־סוף אי־אפשר שלא יתגלה איש־המדע בעסקן והחוקר בשתדלן. דאגתו לקיום האומה הישראלית ואהבתו לקניניה הרוחניים שלה עולות על כל מה שאפשר לשער. הוא אינו ציוני ואפילו לאומי רשמי אינו — ואף־על־פי־כן הוא מחבב כל דבר של תחיה, שנעשה בארץ־ישראל; ואת הלשון העברית ואת ספרותה בת ארבעת אלפי־השנים הוא מעריץ: אותה הוא אוהב באהבת־נעורים. שהיה מחבב גם את הספרות העברית החדשה יש לראות ממה שעמד בראש האגודה „חובבי שפת־עבר", שנוסדה בהשתדלותו ונתקיימה על־ידי השפעתו בספירות־הממשלה. ושרצה להפיץ את ידיעתה של הלשון העברית בתוך כל שכבות־האומה יש לראות מיחסו אל כל עניין עברי בחברת „מפיצי־השכלה", שהיה אחד מחברי־הועד שלה והיה תומך בה כל הצעה לטובת הספרות העברית וגם נלחם בה על משפט־הבכורה, שיש ללשון העברית על האשכנזית־היהודית כמו שנלחם על זה גם באספה כללית של „בתי־ספר לאומנות", שנתאספה בווילנה בשנת תרס״ט (1909) ושרצתה להעדיף את לימוד־ה„אידיש" על הלימוד של הלשון העברית — וקנה לו על־ידי מלחמתו זו הרבה שונאים. והוא דאג להפצתה של ידיעת־היהדות אף בין אלה שאינם יודעים עברית, ולתכלית זו סייע בכל כוחו לייסוד ה„חברה להוצאת־ספרים בחכמת־ישראל", שעל־פי הצעתה התחילה לצאת „האנציקלופדיה הישראלית" בלשון רוסית, שהיה אחד משני עורכיה הראשיים ועורך המחלקה הרביעית שלה (תקופת־הגאונים ותקופת־ספרד); וכן גם היה המייסד של „החברה לידיעת־המזרח" והיה חבר לכמה חברות מדעיות, עבריות וכלליות. והוא גם סייע לקבלת רשיון בשביל „ועידת היהודים בשאלות חייהם הדתיים", שנתוועדה בשנת 1910 בקובנה והוא נתמנה נשיא לה. — וכשאנו שמים על לבנו, מה עושים לטובת־היהדות בארונים יהודיים אחרים, או אפילו סתם יהודים עשירים, שזכו לכבוד הגדול, שאיזה שר יושיט להם את שתי אצבעותיו, — אי־אפשר לנו שלא להרגיש רגש־כבוד לדוד בן נפתלי הירץ ושלא להתעצב על שנעדר מאתנו קודם זמנו.

ואולם גולת־הכותרת של כל מעשיו לטובת היהדות הוא — ייסודה של

ה„אקדימיה העברית", שמפני „עין־הרע" הוכרח לקרוא לה בשם „שיעורים בידיעת־המזרח". „אקדימיה" זו היתה כל אשרו וכל תקותו בחיים. בהתלהבות שאין כמותה היה מדבר עליה. על־פי תכניתו היתה אקדימיה זו צריכה להיות אותו המאור הגדול, שקרניים מתפזרות ויוצאות ממנו לכל קיבוצי־ישראל במדינות המשועבדות לרוסיה. היא היתה צריכה להכין בשביל כנסת־ישראל ברוסיה רבנים, מורים, חוקרים וסופרים וגם עסקנים מן המין המעולה. כל מי שבא מן הישיבות ובתי־המדרש ותלמודו בידו צריך היה למצוא ב„אקדימיה" זו השלמה לידיעותיו העבריות: ידיעת הלשון הערבית, הארמית והסורית, ידיעתם של הפילוסופיה העברית, של המשפט העברי, של הדיקדוק המדעי העברי בפרט ושל הדיקדוק השמני בכלל, והעיקר — ידיעת ההיסטוריה הישראלית בהקפה הרחב ביותר. וכך היו הידיעות העבריות מבית־המדרש הישן צריכות להתמזג בידיעות העבריות מבית־מדרשם של חכמי־גרמניה היהודיים והנוצריים, להסתחף על חלקתנו הדתית־הלאומית הצחיחה, להשקות אותה ולהרווותה — ועל ידי כך תבוא הרוח בעצמות היבשות ולא תהא עוד היהדות לדבר, שעבר זמנו, והספרות העברית — לידיעה, שאין חפץ בה לחוקרים ראויים לשם זה. הוא קיווה וציפה, שהתלמידים המרובים של ה„אקדימיה" יפוצו בכל־קהילות ישראל, ומזויינים בכלי־זינו של הזמן החדש יגנו על רכושנו הלאומי ויטעו כבוד ויקר אליו בכל הלבבות הערים, עד שיהא לכוח גדול, חי ופועל, מתפתח ונושא־פירות. וסכנה לקיום־האומה לא תהא נשקפת לה עוד מצד טובי בניה המשכילים דוקא, שהם בזים לה ופונים לה עורף מפני שאין מסביר להם את מהותה ואין מראה להם את המאור שבה.

זהו החלום הגדול, שחלם הבארון גינצבורג על ה„אקדימיה העברית". היה בבארון המלומד וחובב־היהדות משהו מימי־הביניים, וביחוד מתור־הזהב של חיי־הגולה שלנו — מתקופת־ספרד; והוא חזה את תלמידי ה„אקדימיה", והנה הם מאחדים תורה וחכמה כר' שמואל הנגיד בשעתו, כר' יהודה הלוי או כהרמב"ם בשעתם. וזו היתה משאת־נפשו הנעלה ביותר.

אדוק היה הבארון דוד גינצבורג בדת־ישראל ובמסורת הדתית. ואולם אדיקותו לא היתה אלא אחד מן האמצעים לקיום־היהדות, ולפיכך אף לא עלה על דעתו להרחיק את לומדינו מחכמות חיצוניות ולא רצה לכבול את השכל בכבלי־המסורת, אף היה מכיר את זכות־החירות, שיש למחקר המדעי, כמו שהכירו זכות זו גם הרמב"ם ואפילו ר' יהודה הלוי: הרי שני גדולי־ישראל אלה וחבריהם בכל הדורות הגיעו לשיא־הידיעות של זמנם. ובאמת יצאו מן „השיעורים" הללו, ששמעון דובנוב היה אחד ממוריהם, חוקרים חשובים כפרופ' יחזקאל קויפמאן ופרופ' יהושע גוטמאן וסופרים כברוך קרוא, צבי ויסלבסקי ז"ל, זלמן שזר ועוד.

ובעוד הוא משתדל לבסס את המצב החמרי של האקדימיה ולמצוא עוד מספר מורים ראויים לה נודע לו, שהוא, האדם הבריא בגופו, שמועטים היו כמותו בין הממיתים את עצמם באהלה של תורה, חולה מחלת־הסרטן, — ובעוד שני חדשים בא הקץ...

*

קטנה היא הנחלה המדעית שבדפוס, שהשאיר הבארון דוד גינצבורג, כאמור. גדולה מזו היא נחלה אחרת, שהוריש לעמו: הרי הרעיון, שהיה גלום ביצירתה של ה„אקדימיה" בפטרבורג, הוא הוא הרעיון, שנתגשם בימינו בייסודה של האוניברסיטה העברית בירושלים ובכל המוסדים הדומים לה: למזג יהדות ואנושיות

במזיגה נאה. אל־נא נסיח את דעתנו מן העובדה העגומה, שהצעירים, שידיעותיהם העבריות הרחבות מכשירות אותם לעסוק בחכמת־ישראל ולהצליח ואהבת־היהדות שלהם מכשרתם לפתח רוח־חיים בחכמה זו ולעשות אותה כוח חי ופועל ביהדות של ההווה ושל העתיד, הולכים ומתמעטים ועמהם ביחד מתמעטת גם חיבת־היהדות; ויש חשש גדול, שעוד מעט ולא יהיו לנו עוד צעירים עוסקים בחכמת־ישראל לשמה ומאהבה ואך קרדום לחפור בו תהא להם חכמתנו. ולא הם יחיו את היהדות במדינת־ישראל ובכל תפוצותיו כמו שלא הצליחו בזה כל אלה הרבנים העוסקים בחכמת־ישראל, שהביאו את תורתם העברית לא מבית־רבם, אלא מן האוניברסיטות הנוצריות.

אכן, רעיון־ה„אקדימיה", שהבארון דוד גינצבורג השקיע בו את כל חיי־רוחו בשנותיו האחרונות, היא מצבת־הזכרון החשובה ביותר, שהציב לעצמו חוקר חשוב זה, שמת קודם זמנו וקודם שגישם את עיקר תכניותיו המדעיות.

ב. מפגישותי עם הבארון דוד גינצבורג

(זכרונות)

ד"ר י. ל. קצנלסון (בוקי בן יגלי), החוקר והסופר המעולה, היה העורך הראשי של ה„אנציקלופידיה העברית" ברוסית, שהתחילה יוצאת בפטרבורג (לנינגראד היום) בשנת 1907. למרות מה שלא היה ד"ר קצנלסון ציוני מפלגתי, היה יהודי לאומי בכל לבו, וקשור היה בכל נימי־נשמתו לארץ של העבר הגדול שלנו, לארץ־ישראל. וחשקה נפשו לראות מה נעשה בארץ־ישראל הקמה לתחיה על־ידי חובבי־ציון וציוניים בפרט אחר הימים הגדולים של הרצל, שבהם נשתתק קולן של עבודת־ההתיישבות ועבודת־התרבות בארץ מפני קול־המונה של הציוניות המדינית. שהרי לאחר שנפטר הרצל קודם זמנו מתוך צערו הגדול על כשלונה של הצעת־אוגאנדה, שקוממה לו את רוב המפלגה הציונית, חזרו „ציוני ציון" (דרך אגב, שם, שיצרתי ב„השילוח") בראשותו של מנחם אוסישקין הבלתי־נשכח אל ההתיישבות ואל התרבות, שראו בהן תמיד את שני העיקרים של העבודה הציונית. וד"ר קצנלסון נשתוקק לראות בעיניו, מה נעשה בארץ בשתי העבודות החשובות הללו ולהכיר את ארץ־ישראל העתיקה והחדשה בכלל.

ובכן החליט ד"ר קצנלסון בקיץ של שנת 1909 לנסוע כתייר לארץ־ישראל ולהתבונן בעיניים פקוחות ובלב ער אל הארץ ואל כל הנעשה בתוכה. אבל על מי יעזוב את האנציקלופידיה הנערכת בעיקר על־ידיו למשך זמן העדרו מפטרבורג? והוא שם עיניו בי, כותב השורות הללו, מפני שבמשך השנים 1907—1909 הרביתי לחבר ערכים בשביל האנציקלופידיה. והוכרחתי לעשות כך מפני שהחוקר הפולני־הרוסי המפורסם, פרופיסור תדיאוש זילינסקי, נתמנה להיות העורך המקצועי של „התקופה היהודית־ההלניסטית" (מכיבושו של אלכסנדר מוקדון עד סוף התקופה הביזאנטינית) באנציקלופידיה העברית־הרוסית — ומיד הזמין פרופ' זילינסקי אותי, שהכיר את עבודתי המדעית על־פי הדיסרטאציה הגרמנית שלי על „הרעיון המשיחי", לעבוד במחלקה שלו והציע לפני, שאחבר את הערכים החשובים ביותר, שנוגעים בהיסטוריה ובספרות של התקופה המסורה לעריכתו. וכך פירסמתי אז באנציקלופידיה הרוסית שורה ארוכה של ערכים על ינאי אלכסנדר, על עקילס הגר, על בן סירא, וכן גם כמעט על כל הספרים הגנוזים והחיצוניים שנשתמרו בחבשית, ביונית, בלאטינית ובסלאווית. ונוסף על כך חיברתי ברוסית ערכים מפורטים על הושע, על ישעיהו הראשון והשני ועל יחזקאל ועוד,

וזילינסקי שיבח את הערכים הללו בפניו של ד"ר קצנלסון, וכשמסר זילינסקי אותם לדפוס כמעט ולא תיקן כלום לא בתכנם ולא בסיגנונם.

אני משער, שמטעם זה החליט ד"ר קצנלסון למַנות אותי עורך ראשי זמני לכל האנציקלופדיה העברית־הרוסית עד שיחזור לפטרבורג.

הסכמתי לבוא לחודש ומחצה מאודיסה לפטרבורג. באתי לשם, עד כמה שאני זוכר, בתחילת יולי, שנת 1909, ועבדתי באנציקלופדיה כעורך כללי וכמחבר ערכים במקצועות שונים עד אמצע אוגוסט אותה שנה יום ולילה, ובמשך זמן זה ערכתי חלק גדול מכרך ב׳ ומתחילת כרך ג׳ של האנציקלופדיה. ובכל ששת השבועות הללו ישבתי ועבדתי בביתו של ד"ר קצנלסון בהעדרו לפי הצעתו.

ומתחילת ייסודה של האנציקלופדיה היה הבארון דוד גינצבורג אחד מעורכיה הראשיים של האנציקלופדיה והעורך היחידי של המחלקה הרביעית שלה, שכללה את „תקופת הגאונים" ואת „תקופת ספרד". מפני שהיה הבארון טרוד בצרכי־צבור והיה מקדיש לאינציקלופדיה רק מעט מזמנו, התפטר מעבודת־העריכה, אם איני טועה, לאחר שנגמר הכרך השני של האנציקלופדיה. ובכן נפגשתי עם הבארון גינצבורג בשאלות שונות של עריכה בנוגע לערכים של סוף כרך ב׳. ואז נפלאתי לראות את רוב ידיעותיו המדעיות בתקופות הנערכות על־ידיו, וכן גם את ענוותנותו כשהיה מוותר בכמה דברים של עריכה לאדם צעיר שכמותי (רק בן 35 שנים הייתי אז).

הוא היה קורא את „השילוח" בעריכתי והכיר את מאמרי המדעיים; ואף־על־פי כן תמהתי הרבה כשבא לבקר אותי בביתו של ד"ר קצנלסון בלא שביקרתי אותו קודם־לכן, כמו שהיה הדבר ראוי ליעשות מפני הנימוס ומפני ההבדל בגיל שבינינו. הרי גדול בשנים ממני היה הבארון ומכובד מאד בישראל היה כחוקר וכעסקן בצרכי־ציבור, ש„לפני מלכים יתייצב". זו היתה ענוותנות של אדם גדול. התיידדנו עד מהרה והרבינו לשוחח על עניינים שונים, ציבוריים, ספרותיים ומדעיים.

והנה לאחר שתים־שלוש פגישות הציע לפני משרת מרצה ב„שיעורים לידיעת־המזרח", שדיברתי עליהם למעלה, בגוף מאמרי על הבארון גינצבורג. הסכמתי לקבל את הצעתו החשובה רק בתנאי, אם עבודתי ב„שיעורים" לא תפריע את עבודתי כעורך „השילוח". מן ההצעה לא יצא כלום מפני שהמיניסטריון הצאריסטי להשכלת־העם לא מצא אותי די „כשר" מנקודת־המבט המדינית או מפני שה„דוקטור" שלי היה גרמני (מן האוניברסיטה בהיידלברג) ולא רוסי. אבל הבארון גינצבורג השקיע הרבה כוחות בהשתדלותו אצל הממשלה הרוסית, שתאשר אותי כמרצה. ומן השיחות עמו נוכחתי, שהמוסד החדש, שעלה במחשבתו, היה יקר לו ביותר מפני שראה בו הצלה רוחנית ליהדות הרוסית.

כי הבארון הירבה לדבר עמי על הירידה של היהדות ברוסיה, ירידה, שכבר התחילה מסתמנת אז יותר ויותר. את פירטי־הדברים איני זוכר, אבל את העיקרים לא שכחתי. וכך היה טוען: „את שני קצותיו אכלה אש ותוכו נחר", כדברי הנביא. הקצה האחד הוא המחנה הגדול של החשוכים והשמרנים, שאין להם בעולם אלא שמירת המצוות המעשיות, שנעשו להם „מצוות־אנשים מלומדה", ואילו את ערכי־היהדות המוסריים והמחשבתיים הגדולים אינם מכירים ואף אינם טורחים להכירם; והקצה השני הוא המחנה של ה„משכילים" כביכול, שהם דוחים כל רעיון יהודי מיוחד לישראל כ„ריאקציה" וכ„בערות" בלא בדיקה ובחינה, והם שגרמו לצמיחתם ולהתפשטותם של חברי ה„בונד" הכופר בכל חוץ מב„אידיש" ושל המומרים מישראל, שנתרבו אז בערים שמחוץ לתחום־המושב של יהודי־רוסיה מפני שההמרה שכרה

בצדה: זכויות אזרחיות ומדיניות. במערב־אירופה ניסו חכמי־ישראל, החוקרים הגדולים צונץ, גייגר, גריץ ועוד, לחסום את הדרך בפני ההתבוללות על־ידי חכמת־ישראל; אבל חכמתם זו לא ינקה מקיבוצים יהודיים גדולים מלאים אמונה נלהבת וידיעת־היהדות ממקורה, בעברית. ברוסיה הגדולה, שכללה אז גם את פולניה, ליטה ובסאראביה, עוד היו קיימים אז יהודים למיליונים, שרוח־היהדות עדיין לא נתנדפה מהם, והלשון העברית, הלשון הדתית והתרבותית היהודית־המקורית בכל תקופותיה, עוד ידועה להם וחביבה עליהם, ועדיין הם יוצרים כה יצירות, שהיו לפי רוחו ושלא לפי רוחו של הבארון, אבל מפני שהן נוצרות בלשון המשותפת ליוצרים ולתרבות הישראלית של כל הדורות עדיין יש בהן ריח־תורה. ולפיכך אם ליהדות רוסית־פולנית זו ייתן מוסד, שיחבר את היהדות הדתית־ההיסטורית עם המדע של המזרח ועם המחקר האירופי החדש, יש תקוה, שיהדות גדולה זו תתגבר על סכנת־ההתבוללות, שהדור היהודי הצעיר כבר צפוי לה גם ברוסיה ופולניה. ומפני־כן היה המוסד לחכמת־ישראל המחודשת, שמתוך חשש מפני עיכוב הרשיון לפתיחתו קרא לו הבארון גינצבורג בשם „קורסים לידיעת־המזרח", יקר וחשוב לו כל־כך עד שהשקיע בו הרבה מכוחותיו, ורצה שאשתתף בו גם אני. ועל רעיון זה דיבר עמי לא אחת בפגישותינו.

ועוד הצעה חשובה הציע לי הבארון גינצבורג.

בעצם הימים ששהיתי בפטרבורג, נתפנתה המשרה של רב־העדה („רב מטעם־הממשלה" היו קוראים לו אז כדי להבדילו מן הרב האמיתי, ה„רב הדתי") בקהילה החשובה של עיר־הבירה הרוסית אז. והבארון גינצבורג הציע לי לקבל משרה חשובה זו במשכורת הגונה. השיבותי מיד, שאיני מתאים לכך: לא אדע להתהלך עם שרי הממשלה הצאריסטית, שהיו צוררי־יהודים, ולמצוא חן בעיניהם. הבארון ביקש אותי, שקודם שאחליט החלטה שלילית זו סופית, אסכים לדרוש פעם בבית־הכנסת הגדול של קהילת־פטרבורג, — מה שלא יחייב אותי בכלום. הסכמתי להרצות בבית־הכנסת הגדול הרצאה סתם, בלא שום קשר אל הרבנות. הנושא של ההרצאה היה היסטורי טהור: „הצלם בהיכל, שרצה להעמיד הקיסר קאיוס קאליגולה"; אבל היו בה גם רמזים כלפי המומרים מישראל, שרבו אז בפטרבורג: היהודים בימי אגריפס הראשון מסרו את נפשם על קידוש־דתם והיו מוכנים ליהרג כולם כאחד, ובלבד שלא יכניס פטרוניוס הרומי, שליחו של קאליגולה, צלם של הקיסר הרומי המטורף, שעשה עצמו אלהות, לבית־המקדש, ובזה יעביר את היהודים על דתם. אחר ההרצאה ניגשו אלי הבארון גינצבורג וד"ר כצנלסון, לחצו את שתי ידי וישיבחו את ההרצאה, אף־על־פי שכפי ששמעתי אחר־כך, באו גם פקידי־הממשלה לבית־הכנסת כדי לבדוק את „כשרותה" של ההרצאה, ובעיניהם לא מצאה חן כלל: הם הבינו את העוקץ שבה כלפי ההמרה ברוסיה. ודאי, לא היתה הממשלה מאשרת אותי במשרת רב־העדה למרות המלצתו של הבארון גינצבורג, אך בין כך ובין כך לא הייתי מוכן לקבל את המשרה: כשהודעתי במכתב לגברת קלוזנר המנוחה את הצעתם של הבארון גינצבורג וד"ר קצנלסון ובכוונה פרטתי במכתב את המשכורת הגבוהה ואת הכבוד הגדול הכרוכים בה כדי לנסותה אם ישפיעו עליה המשכורת והכבוד, השיבה מיד: „אל תקבל את המשרה! זכור את הרב החשוב מזא"ה ממוסקבה, שמיום שנעשה „רב מטעם" פסק מלהיות סופר". ובכן נתבטלה ההצעה. אבל לעולם לא אשכח את דברי־השידול של הבארון גינצבורג, שדיבר על לבי לקבל את ההצעה, וטעמו ונימוקו היו: „אדוני יודע תורת־ישראל ואת חכמת־הגויים באחת, והוא גם שומר־מצוה (כמו שהיה גם הבארון

עצמו), ורק אדם כזה יכול להשפיע על הדור הצעיר, שלא ישתמד לשם הנאת חמרית, תארים ומשרות". אני לא הייתי מתאים למשרת „רב מטעם", כאמור, אך טענתו הכנה של הבארון הראתה לי את דאגתו הגדולה לדור הצעיר והמשכיל של יהודי־רוסיה.

ועוד שתי פגישות חשובות עם הבארון גינצבורג והשיחות הקשורות בהן נשתמרו בזכרוני.

פעם אחת הזמינני הבארון לראות את הספריה שלו, שהיתה מפורסמת בעולם, ואיני יכול לשכוח מה שראיתי. שעות התהלך עמי ר' דויד גינצבורג בין אלפי הספרים הישנים והחדשים. בייחוד עמד על הדפוסים העתיקים ועל כתבי־היד יקרי־המציאות, שעלו לאביו ולו בהון עצום ושהרבה מהם יחידים הם בעולם. גינזי־גנזים טמונים בספריה זו. והבארון היה מהלך מספר עתיק לספר עתיק ומכתב־יד יקר לכתב־יד יקר ממנו ומנה את שבחו ופירט את עיקר־תכנו של כל ספר ושל כל כתב־יד, שהיה בקי בכולם בקיאות מפליאה. ספריה זו לא היה דומה לה ברוסיה וכספריה של אדם פרטי לא היתה כמותה אף מחוץ לרוסיה. והוא חיבב ספריה זו כאב את בתו היחידה. ספריה זו הולאמה אחר־כך על־ידי הסובייטים ועד היום לא עלה בידי האוניברסיטה העברית לפדותה מידיהם, והיא מונחת בלנינגראד כאבן שאין לה הופכים ורק מועטים נהנים שם ממנה. היא היתה גאונו וגאוותו של דויד גינצבורג יותר מן התואר „בארון", שלא הירבה להשתמש בו אלא בשעת־הצורך להשפיע על־ידי תואר רם זה, שלא היה לשום יהודי אחר ברוסיה, בהשתדלותו לטובת־הכלל לפני הממשלה הצאריסטית. ואף בזה נתגלתה תפארת־נפשו של עסקן יהודי מצוין זה.

ולסוף, עוד זכרון לפגישה חשובה אחת.

כחוקר בייחוד של הספרות העברית בימי־הביניים ושל הספרות העברית הקדומה נראה הבארון גינצבורג כחוקר חדצדדי ויבש קצת. ואולם פעם שוב הזמינני לביתו וסיפר לי, שלא רק בשירה העברית של ימי־הביניים ובספרות הערבית הוא עוסק, אלא גם בספרות של זמננו, ובייחוד בשירה הרוסית המקורית. השיא של שירה זו הם פושקין ולרמונטוב. פושקין היה אנטישמי למרות מה שניסה לתאר יהודי תלמיד־חכם כפוף על דפי־התנ"ך בפואמה בשם „התחלת־סיפור", שהתחיל בה ולא סיים אותה. ואולם לרמונטוב הושפע מביירון באהבת־ישראל ובאהבת־ציון שלו. הוא חיבר את השיר המפורסם „דלית ארץ־ישראל" (בתרגומו של שלמה מאנדלקרן, שנדפס בחלק א' של „שירי שפת עבר" שלו, הוא נקרא „כפת תמרים או זמורת־ירושלים"), שיר, שהוא מלא אהבה לארץ־הקודש, ואת „שלושת הדקלים", שהוא ספוג רוחו של המזרח הקדום, וחיבר גם „נגינת־ישראל", נגינה מעוררת לב, ודאי תחת השפעתן של „נגינות־ישראל" לביירון. ודאי, לרמונטוב חיבר „באלאדה", שבה מתנקש יהודי להרוג את הנוצרי, שהתאהב בבתו היהודיה, ולסוף הורג האב הקנאי היהודי גם את האוהב וגם את האהובה; אבל אין כאן משנאת ישראל, אלא יש כאן מן הידיעה, שדת־ישראל אוסרת חיתון עם נכרי, ויהודי אדוק בדתו אינו יכול להשלים עם נישואי־תערובות. ואולם הרי לרמונטוב, כשהיה רק בן 16, בשנת 1830, חיבר את הדראמה „הספרדים", שבה מתואר ספרדי נוצרי טוב וישר, פרנאנדו, כשהוא מציל מידי האינקוויזיציה את היהודי משה, ולסוף מתברר, שפרנאנדו הטוב והמיטיב באמת אינו נוצרי, אלא הוא יהודי, בנו האבוד של משה, שפרנאנדו הציל אותו. ודאי, כבר שיערתי במקום אחר (בספרי „מגדולי הספרות העולמית", תשי"ד, עמ' 210—211), שיש כאן השפעה

של לסינג ו„נתן החכם" שלו; אבל אם לרמונטוב בימי השנאה הזואולוגית של הרוסים ליהודים בתקופתו של ניקולאי הראשון, היה מוכשר להיות מושפע על־ידי ביירון ולסינג בייחסם ליהודים, הרי גם זה מוכיח, שלרמונטוב היה בעל נפש עדינה והומאניסטן אמיתי.

ודבר זה גרם לבארון גינצבורג, כפי שהגיד לי הוא עצמו בימי־שהייתי בפטרבורג, להתעמק בשיריו של לרמונטוב ולחבר ספר שלם על שירתו של משורר גדול זה. ומתוך ספר זה, שיצא בפטרוגראד בשם „היסוד המזרחי ביצירותיו של לרמונטוב" רק בשנת 1915, חמש שנים אחר פטירתו של הבארון גינצבורג מחברו ולצערי לא זכיתי לראותו עד היום, קרא לפני הבארון גינצבורג פרק מקורי בתכנו בשנת 1909. ואז סיפר לי, שהוא עוסק בספר זה קרוב לעשרים שנה — ועדיין אינו יכול לפרסמו מפני שהוא, המחבר, חסר ידיעות אחדות הנוגעות לחייו של לרמונטוב. כך עבד איש־המדע דויד גינצבורג על ספר בדבר משורר כמעט בן־זמנו, שהיה קרוב ללבו — כלום יש לך ראיה גדולה מזו, שהבארון גינצבורג לא היה רק חקרן מחטט בכתבי־יד עתיקים ובמשוררים בעלי־ערך היסטורי בלבד, אלא היה אדם חי וער, שעוסק במשורר קרוב לזמנו ומשפיע על רוסיה של היום?

*

אלה הם עיקרי־זכרונותי, שנשתמרו בי מפגישותי עם הבארון דויד גינצבורג, זכרונות, שיוסיפו אם מעט ואם הרבה לתאור דמות־דיוקנו של חוקר ועסקן מפורסם בין יהודי־רוסיה בזמנו, שהיה יהודי שלם ומסור לעמו, אמונתו ותרבותו ויהדותו לא ביישו את אנושיותו, ובדברי־ימיה המפוארים של יהדות־רוסיה הגדולה ייזכר גם שמו לטובה ולברכה.

תל־אביב, י"א בניסן, תשי"ח.

הרב דוד כהן

זכרונות

הברון ר׳ דוד גינצבורג ז״ל היה אישיות אצילה. עושה רושם, כמו אצילי ישראל בתקופה הספרדית, שהיו מקורבים למלכות, מלומדים והוגי דעות ונדיבים.

הוא היה מקובל על כל החוגים בישראל, על המשכילים ועל הרבנים. ביחוד האדמו״ר מליובביץ, שהיה מבקרו, ומשותף עמו בדפוס האלמנה והאחים ראם, שקבלו לרשותם.

הוא היה בעל נפש פיוטית, ומלומד גדול במדעי המזרח, ובחכמת ישראל, אך בארונותו האפילה על למדנותו. מפורסמת ורבת רושם היתה ספריתו הגדולה, שירש מאבותיו. חדרים גדולים ומרווחים, מלאי ספרים, מהם ספרי קודש, מדפוסים עתיקים, וכתבי יד. תפארת מעשיו הברוכים ויצירתו המיוחדת היה יסוד בית המדרש לחכמת ישראל, או כמו שקראו לו „האקדמיה היהודית״, ושמו הרשמי „קורסים למדעי המזרח״. היתה זו פינת אור בבירת רוסיה הצפונית, אליה נהרו תלמידים מכל פנות המדינה. הוא היה מיסדו ומנהלו, ומראשי המורים והמרצים בו.

בחדשים האחרונים לחייו, בימי מחלתו, שממנה לא נרפא, היה יושב באחד מחדרי ספריתו הגדולה, עטוף שמיכות, מוקף חבר תלמידיו, שומעי לקח מפיו בס׳ „מורה נבוכים״, בהשוואה למקור הערבי, בהוצאת מונק. הייתי מבקר בספריתו, פעם נכנס ושאלתיו: „איפה מורה נבוכים עם באור ׳גבעת המורה׳ לשלמה מימון״? הברון טפס בסולם גבוה עד למדף העליון, הגבוה, סמוך לתקרה, מצא את הספר, והגיש לי. הוא שאלני, האם אני מבין את „המורה״, ותשובתי היתה: „כן, ודאי״, ומאז כעבור עשרות בשנים, כשהייתי מעלה בזכרוני זאת, בושה תכסה פני מתשובתי זאת.

בבית המדרש, מיסודו של הברון ז״ל, כהנו כמרצים ומורים חכמים מפורסמים, מלבד ההיסטוריון ר׳ שמעון דובנוב ז״ל, שהיה מרצה בסדר ובקביעות על התקופות שאחר התלמוד, וביחוד התקופה האחרונה, היה ד״ר י. ל. קצנלסון, המפורסם בשמו הספרותי, בוקי בן יגלי, שהיה אחר כך מנהל בית המדרש, מרצה על תולדות תורה שבעל פה, ועל המדות שהתורה נדרשת בהן, וביחוד על התלמוד וחכמת הרפואה, היינו מסכת חולין, הלכות טרפות, לפי האנטומיה. היה מסביר ההלכות בציורים אנטומיים, שהיה מצייר על הלוח. הדברים היו מועילים לברור ובאור כמה הלכות מסובכות. תמצית שעוריו סדר בספרו „התלמוד וחכמת הרפואה״, שיצא לאור אחר פטירתו.

הוא היה מגן על המסורת, ועל ערך מצוות התורה. היה מדבר על המילה, שערכה רב בהיגיינה, וספר לי שהוא מוהל כמה חולים מבוגרים בבית החולים בפטרבורג, שהיה מנהלו, ואלו היו נמולים, לא היו צריכים לנתוח בבגרותם. ואמנם אחד מארבעה טעמי המילה, ששמע פילון האלכסנדרוני מדורשי תורת משת הקדמונים, היא שמירה ממחלה רעה.

השעורים בתלמוד היו בהנהלת הרב ר' אריה קרלין ז"ל, שנפטר בתל־אביב. הוא היה מפורסם כגדול בתלמוד, מבית המדרש של הגאון ר' חיים עוזר ז"ל, בווילנא. אחר כך סגל לו את דרך החקירה ההיסטורית והבקרתית שבמערב. הייתי ביחוד עוסק במחיצתו. זכורני אחת מהרצאותיו, לפני החברים, בראשותו על הנושא „שבות בשבת ויום־טוב", ויסוד דברי היתה השערה על מוצא השם שבות, על שם שבות הגולה, בימי עזרא ונחמיה, שבימיהם נתקנו הלכות שבות הראשונות. כמו שאמרו (שבת קכ"ג): „בימי נחמיה בן חכליה נשנית משנה זו, דכתיב, בימים ההמה ראיתי ביהודה דורכים גתות בשבת ומביאים הערמות". על השערה זו חזרתי, כעבור עשרות בשנים, בשעורי בישיבת מרכז הרב (קוק ז"ל) בתוספת ראיות ומראי מקומות.

חלק חשוב מהחברים, שנקראו שומעי הקורסים למדע המזרח, המשיכו אחר כך את לימודיהם בבתי מדרש גבוהים, במערב. והגיעו למעלות רמות במדע ובספרות, ויהיו למפיצי דעת וממלאי תפקידים רוחניים מכובדים בישראל. וזה מכח כוחו והשראת רוחו של הברון ר' דוד גינצבורג ז"ל.

יהי שמו וזכרו לברכה בישראל.

זלמן שזר

רבותינו בבית מדרשו של ברון גינצבורג

(תרס"ו—תרע"ב)

א

בראשית המאה הנוכחית היתה עוד „חכמת ישראל" מעין זמורת־מערב ליהדות רוסיה. מחוץ לגבולותיה של הגדולה בגלויות שכנו יוצריה ומפיציה, ושם גם הוקמו לה בתי־האולפנא הגדולים והקטנים, לגדל על ברכיה דורות חדשים. חכמי גליציה שכתבו עברית, וביחוד חכמי אשכנז שכתבו גרמנית, היו עוד חכמי־חוץ לגבי הצבוריות הרוסית והעברית והיהודית שהחלה להתפתח בתוך מרכזי הרוח של יהדות רוסיה. ובמדה שגדלו בתחום המושב צמאי דעת ישראל, נהרו אף הם אל המערב או שתו מבארותיהם של חכמי המערב כשמימיהם מוגשים להם בכלי שני. הירחונים שהוקמו בשפה הרוסית פרנסו את קוראיהם בתרגומים מיצירות חכמי ישראל שבגרמניה, ורבים מן המקוריים והגדולים שבקרב משכילי ישראל שבעברית, תרגמו, פרשו ותקנו את ספרי היסוד של חכמי ישראל שבאשכנז (הרכבי, שפ"ר וכו'). מעטים ודגולים היו העומדים בתווך, ששרשיהם וגזעם היו באירופה המזרחית ונופם נטוי אל המערב, ומשאת נפשם היתה להנחיל את דרכי החקר המדעי שבמערב לאמוני השרשיות הלמדנית של יהדות המזרח. אלה ראו בזווג הנכסף הזה גם גאולה לחכמת ישראל עצמה, וגם ברכה להתפתחותה של יהדות רוסיה כולה.

ואחד מבני העליה המעטים שבקרב המצויינים הללו, היה מורנו הברון דוד גינצבורג ז"ל, הנצר הצעיר של משפחת האצולה בישראל שברוסיה, שנחשבה גם בעיני השלטונות שבחוץ וגם בעיני ההמונים שבפנים, למשפחה הדואגת והמייצגת אשר ליהדות רוסיה כולה, במשך שלשה דורות רצופים, למן ימי מלחמת נפוליאון ועד קום הדימוקרטיה הצבורית בקרב רוסיה הצארית.

שנים טיפח בלבו המלומד־העסקן הזה את הרעיון להקים משכן למדעי היהדות בבירת רוסיה. ואם כי רבים ומיוחדים במינם היו קשריו עם רמי השלטון, לא הצליח להשיג רשיון לבית־מדרשו המיוחל, אלא אחרי אשר הסתפק בשם הסתום „שעורים גבוהים ללמודי המזרח" ואחרי אשר ויתר על הענקת כל זכויות למסיימיהם, ואף נאלץ להשלים עם חוסר זכות ישיבה לתלמידיה בשנות למודם בהם. מן המותר להוסיף כי כל עזרה כספית לא קבל משום קרן צבורית, אף לא מחברת „מפיצי השכלה בישראל" שהוא היה נשיאה, ואף לא מחברת יק"א שהוא היה בין ראשיה, ולמעשה לא עמד לימינו בהגשמת מפעלו זה ששמו הנפוץ היה: אקדמיה למדעי היהדות, שום כח פוליטי או צבורי, בלתי אם שמו הטוב ומסירותו שלא ידעה מצרים.

ואחרי אשר התגבר איך־שהוא על המעצורים שמבחוץ, הוברר לו, מה רבים הקשיים הצפויים לו בפנים, — בהרכבת חבר המורים ובחלוקת המקצועות ביניהם.

מרצים באקדמיה של הבארון גינצבורג בפטרבורג



שמעון דובנוב



מ. וישניצר



ה. טליוזברג



י. ל. קצנלסון (בוקי בן יגלי)



הרב אריה קרלין

שנים היו בימים ההם גדולי המלומדים לחכמת ישראל ברוסיה, שהיו מן המפורסמים ביותר גם במזרח וגם במערב, ואשר את חכמת שניהם העריך הברון והעריץ מאד. ועל עזרת שניהם נאלץ היה לוותר, בכאב לב רב.

האחד היה — הפרופיסור הישיש דניאל חבולסון. הברון אמנם הוקיר אותו וראה בו את גדול המזרחנים שבמדינה, ומאד היה רוצה שתלמידיו יהנו מחכמתו. לא פעם ספר לתלמידיו על רובי תורתו ועל הגנתו האמיצה על היהודים והיהדות בימי עלילת הדם, ועל העדוד שעודד אותו לגשת לפתיחת „האקדמיה" הזאת „לבל תשתכח תורה מישראל". אבל להכניסו לרשימת המורים של האקדמיה לא יכול ולא רצה. כי על כן כבר עמד המלומד הזקן הזה עשרות בשנים מעבר לתחום ישראל וכבר הספיק לגדל שני דורות של כמרים ברוסיה. וכל היחס הסלחני שגלו כלפיו גדולי רבני ישראל וכל ההתנצלות השגונה והמפורסמת שלו עצמו על עצמו כי „עכשיו שנוצרתי כאילו לא נוצרתי" — לא יכלו לשנות את גישתו של הברון אליו. ואכן, עננה כבדה היתה רובצת על פניו בדברו בישיש המלומד הזה שהקדיח תבשילו, כי על כן רב ומר היה כאבו על האי שופרא ש„התפתה לרשות" ו„הפך את הקערה על פיה". שנואי נפשו היו כל „המשומדים למיניהם" ולא אבה לסלוח.

והשני לו, שמקומו בקוטב האחר של הקו, היה הזקן השני שבחבורה, הפרופ' (ללא כל קתדרא) ר' אברהם אליהו הרכבי. בהערצת תלמיד לרבו דבר עליו הברון, ומאד זרז את תלמידיו לחפש הזדמנויות לבקרו ולשמוע תורה מפיו, כי „יחיד בדורו הוא" ושבע ימים ו„תצטערו מאד אם, חלילה, תאחרו להכירו". זכור באיזו קפדנות ליקט וערך את הקובץ המדעי שהוקדש ליובלו, „זכרון לאברהם אליהו", ומה השקיע הוא עצמו שהיה מתקשה בכתיבה וממעט בה, בתרומתו לקובץ („והנה טוב מאד") ואכזבה רבה גרמה לו העובדה שהזקן החכם הזה, שיעץ לו הרבה בכנון האקדמיה, מאן בכל זאת להיות הוא עצמו מורה בה.

אמרו: קשור היה ע"י תקיעת כף שנתן פעם לאחד מגדולי הרבנים שבמדינה. ראו ראשי הרבנים ברוסיה כי סכנת הרבינרסמינרים שבמערב מתפשטת והולכת, ומחלת „הרבנים מטעם" רווחת בקהלות רוסיה, והשלטונות רוצים ביקרם, החליטו לסתום למפרע כל אפשרות של הקמת רבינרסמינר ברוסיה. ומכיון שידעו כי לא תתכן הקמת סמינר כזה בלי השתתפותו של הרכבי, ומכיון שלא היו בטוחים כי יוכל לעמוד בסרובו בפני ראשי חברת מפיצי ההשכלה, השליטים בפטרבורג עירו ושהיו אחראים בשעתו גם לכניסתו לספריה המלכותית שם וגם להתמדתו בה, — עמדו וקבלו ממנו תקיעת כף, כי עד יומו האחרון לא תדרוך כף רגלו על מפתן רבינרסמינר ברוסיה. קבלו ונרגעו, כי ידעו: ע"י תקיעת הכף סיכלו את מזימת המשכילים לדור שלם, ובלי כל מלחמה צבורית. ואכן, היטב שמר הזקן־המלומד את שבועתו והתרחק מכל חשש של הפרתה. לא הועילה הבטחתו של הברון דוד גינצבורג — ידידו ומיטיבו, ואיש בריתו בעריכת האנציקלופדיה היהודית ברוסיה בראשיתה — כי אין „האקדמיה" שלו מתכוונת כלל לגדל „רבינרים" ברוסיה, וכי אין לו כל מחשבה אחרת בלתי אם לחנך בני תורה ודעת, ללא כל כיוון פרופסיונלי. לא הועילו גם טענות שטענו ראשוני התלמידים עצמם בפניו בגנותה של התעודה שהטילו השלטונות על „הרבנות מטעם" ברוסיה. הוא הכריע לחומרא וסירב.

עוד העריך הברון גינצבורג מאד את המגיסטר יעקב אזראלסון, העורך של תרגום פלביוס לרוסית וחוקר הספרות היהודית־ערבית, והיה רוצה מאד להזמינו להרצות באקדמיה שלו. אבל האיש היה מרותק למשרתו בבית הברודסקים בקיוב ולא הסכים לעזבה. הוא ניסה דבר גם לחוקר היסודות התנ"כיים

בספרות הרוסית העתיקה, העו"ד הרמן ברץ, אבל האיש היה זקן מופלג ולא נאות לנוע בסוף ימיו אל בירת הצפון.

גם בין אלה שנענו להזמנתו, לא הסכימו כולם בקלות לתפקיד שהברון עמד להטיל עליהם. אפילו נאמן ביתו ומי שהיה שנים רבות הספרן בספריה הפרטית שלו, שמואל וינר, אכזב אותו הפעם. וינר היה אז המנהל של המחלקה העברית בתוך „המוזיאון האסיאתי", שהיתה בנויה בעיקר על אוסף משה פרידלנדר. הוא כבר הספיק לפרסם את ספרו „קהלת משה", גם קנה לו שם כאספן הגדות של פסח, והיה בעל זכרון מופלא, ומר נפש כל השנים, וינר היה בטוח כי הברון גינצבורג יבחר בו כמרצה לתולדות הספרות. אבל הברון הזמין אותו להרצות על תורת הביבליוגרפיה העברית. נעלב וינר וסירב. זכור את אשר אמר לנו הברון בחדר העבודה שלו: „על שערי הספרים — ואף דעת השערים תורה גדולה היא ויש ללמוד אותה — אין במדינה איש, אשר ייטיב להרצות מסמואל ירמייאיטש וינר. אולם לתוכן הספרים, — ותזרה זו הן היא העיקרית לנו — יש לחפש מורה אחר."

כשהגעתי לפטרבורג — חשון תרס"ח (1907) — כבר מצאתי כששה—שבעה תלמידים שבאו לפני. כולם מערי השדה. ביניהם מי שהיו חובשי בית־המדרש. ביניהם מי שכבר הספיקו להיות עסקני המפלגות הציוניות והמהפכניות וכולם צמאי דעת, כמעט כולם נטולי אמצעים לקיומם, ורובם ללא זכות ישיבה מחוץ לתחום.

בית מיוחד עדיין לא היה לאקדמיה וההרצאות נקראו באולמי הספריה הפרטית של הברון דוד גינצבורג, שהיה הרב והאב הדואג לכל התלמידים, לאחר שנתקבלו בבחינה מיוחדת במינה, שהתבטאה בשיחה ארוכה ומפורטת אתו על נושאים שונים, למודיים וצבוריים, כלליים ויהודיים. ואלה שזכו להתקבל וזכות־ישיבה לא היתה להם, נמסרו לטפולו המיוחד של סוכן ביתו, אלקסיי מיכיילוביץ, שהיה דואג ללינתם בזמן הראשון ולסדורם באומנות אשר הקנתה להם את הזכות הנכספת הזאת, כמובן בשכר קצוב וקבוע, שהיה ניתן גם לבעל־המלאכה וגם למשטרה הממונה עליו. לא עברו ימים מעטים והתלמידים נטולי זכות־הישיבה סודרו לפי „מקצועותיהם". פלוני לצבעות ואלמוני לעשיית־דיו ושלישי לשוערות בבתי יהודים נכבדים ורביעי — למלצרות. וכדי להטעות את אנשי המשטרה שעוד לא שוחדו, מצווים היו ה„לומו־נוסובים" הללו להופיע מזמן לזמן לשעות קבועות בבתי „מעבידיהם", סגולה לעינא בישא.

רק באחד בינואר 1908 נערכה הפתיחה הרשמית של האקדמיה, ברוב עם ובנוכחות טובי נאורי הבירה וראשי סופריה וחכמיה היהודיים, במעון המיוחד, שנרכש לה, באקדימצ'סקי פראולוק 6, סמוך לביתו הפרטי של הברון. באותו הבית, של האקדמיה, בקומה העליונה שלו, נפתח גם בית־האוכל הכשר לסטודנטים של הבירה, שנקרא „תמחוי", ושעסקניו העיקריים היו מבין תלמידי „האקדמיה" עצמה. קמעא קמעא רכז הבית סביבו את הנוער האקדמי היהודי ממפלגות וזרמים שונים.

עד לעצם יום הפתיחה נמשכו חבלי קביעת חבר המורים וקשיי חלוקת המקצועות ביניהם.

היה הברון אומר לנו: „שלשה סוגים הם בחכמים־מרצים. יש חכם שתורתו שבכתב גדולה מחכמתו שבעל פה, וספרו יודע ללמד יותר משמסוגל לכך הוא עצמו; ויש חכם שמדת ידיעותיו היא בדיוק כמדת הידיעות שהשקיע בספרו. ויש חכם שאין ספרו, ואפילו הספר הנבחר שלו, מכיל אלא חלק מתורתו והוא עצמו יודע הרבה יותר משיודע ספרו. סוג ראשון של חכמים פסול להרצאה בכל מקום.

סוג שני כשר להוראה בכל בית־ספר גבוה, אבל באקדמיה שלי איננו רצוי. ואת הסוג השלישי אני מחפש בנרות ומוצא בקושי. אולם אין להואש."

ומשלא מצא את כל אשר בקש בין המלומדים הותיקים וידועי השם, — פנה לצעירי תלמידי־החכמים ול„עלויים" שבין החוקרים־המתחילים. אמר: אם עוד לא נתפרסמו בקהל עד כה, אני מאמין בהם שעוד יצאו להם מוניטין כאן. וטוב שיגדלו תוך כדי תפקידם. ויגדלו תלמידיהם אתם.

ודוקא בשל כך שקל למטרפסייהו מאת הבקורת. העתון היומי היהודי שהופיע בימים ההם בפטרבורג היה ה„פריינד", והפליטוניסט השנון, שהיה ממונה על העניינים הרוחניים באומה, היה הסופר שמואל רוזנפלד. עמד וכתב מאמר קטרוג בשם „נעלמים", כלומר, למה דלג הברון גינצבורג על סופרים ותיקים אשר במערכות בפטרבורג והלך לנוע על חדשים מקרוב באו, אשר את שמם לא שמעו עוד? היטב חרה לו לברון על דברי פולמוס אלה. לענות בעתון לא רצה, אבל באזנינו אמר: אם לא זכה המלומד שיכירנו איש ה„פריינד", כלום סימן כי לא מלומד הוא? אַל תחתו, לא אביא לכם מורים שאינם ראויים לתפקידם. ולכם נחוצים לא בעלי שם, כי אם בעלי דעת!

אכן, בשבע נפות נפה, עד אשר לראשון לינואר 1908 היה חבר המורים שלם ותכנית הלמודים קבועה. באותה שנה התוספה לאקדמיה קבוצת סטודנטים מהאוני־ברסיטה של פטרבורג. וכעבור שנה הגיעה גם קבוצת מסיימי הישיבה הגדולה מיסודם של רב צעיר, קלוזנר וביאליק באודיסה, ודמות חבר תלמידי בית־המדרש של ברון דוד גינצבורג נקבעה.

ב

ליום הפתיחה פורסמה והופצה תכנית הלמודים בשלמותה. בה היו גם שמות ידועים מאד, שהבטיחו רבות לתלמידים, אשר היו בקיאים בספריהם. והיו בה שמות של תלמידי־חכמים צעירים, שרק האמון אל הברון דוד גינצבורג הגן עליהם.

היו בה:

עורך האנציקלופדיה היהודית, ד"ר י. ל. קצנלסון, שידענוהו ואהבנוהו בשמו הספרותי „בוקי בן יגלי". הוא היה מחובב עלינו בשל „שירת הזמיר" שלו, אבל את עולם המעיינים המדעיים קנה בספרו רמ"ח איברים" ובשורת מאמריו הרוסיים „על טומאה וטהרה" („אינסטיטוט ריטואַלנוי טשיסטוטי") „ועל צדוקים ופרושים" שפרסם ב„ווסכוד", בהמשכים מרובים. בעצם שנות האקדמיה התפרסמו באנציקלופדיה מאמריו על תנאים ועל אמוראים ועל המדות שהתורה נדרשת בהן. עליו הוטל להרצות לפנינו על תולדות ההלכה התלמודית והוא גם לימד אותנו מסכת חולין עם הסבר אנטומי ורפואי מפורט. רופא ותיק היה, תלמידו של פרופיסור וירכוב ומנהל המחלקה הפנימית של בית־החולים הממלכתי הפטרבורגי. מהקבינט האַנטומי של האוניברסיטה הובאה לתוך אולם ההרצאות שלנו תבנית פרה המתפרקת לאיבריה, ולפיה היינו לומדים מפיו לפרש את השקלא וטריא בהלכות שחיטה וטריפות, והמסס ובית־הכסת וכו' הלכה למעשה, לפי מראה עיניים בלתי מזוינות ומזוינות במיקרוסקופ. נושאן העיקרי של הרצאותיו היה כאמור תולדות ההלכה; בהגיוניות רבה ובציוריות אמנותית היה מנתח את המחלוקות בגמרא על רקע המציאות, הסוציאלית והדתית אשר בקרב יהודי בבל וארץ ישראל ובקרב העמים השכנים מסביב. ההרצאות התלמודיות הללו מהרו להתחבב על התלמידים, גם על

אלה שהיו מצויים לגבי למוד הגמרא ומצוינים בו. אולם הוא עצמו היה נוהג לא לשהות יותר מדי בדרך המלך של התפתחות התחוקה התלמודית כולה, כי אם בחר לסור מדי פעם לשבילים האהובים עליו ביותר, שהם — שבילי הרפואה בתלמוד, וחקר דיני טומאה וטהרה בתורה שבכתב ושבעל פה, ונתוח מפורט ומעמיק של השפעת הדת הפרסית ותורת זורואסטרה על התחוקה התלמודית. משהיה מגיע לפרשיות אלו, מחקרי חייו, היה שוקע בהן לתיאבון ולפעמים גם משקיע אותנו בתוכן, בכח פקחותו המרובה, שנינות המצאותיו ובקיאותו המפליאה.

והיה בה ההסטוריון הנודע, איש הסמכות ההסטוריוגרפית הגדולה ביותר של יהדות רוסיה, ר' שמעון דובנוב. לפי התכנית צריך היה במשך שלוש שנות למודים לקפל בהרצאותיו את כל ההסטוריה של העם היהודי, מראשיתו התנ"כית ועד דור אחרון. ובשיטתיות מרובה, האופינית לאמן־האדריכלים שבין הסטוריוני ישראל, הקפיד על אנך הבנין שבידו ושקד על כך לשמור על הפרופורציה הפנימית בין פרקי ההתפתחות של גורל עמנו בגויים. הוא עמד אז בתוך מלאכת העריכה של ספרו הגדול בן עשרת הכרכים, והיה נתון מאד לשכלול המבנה הכללי ולבדיקת הפרטים. את המבואות היה מפרסם ברבעונו ההסטורי „יברייסקאיא סטארינא" ואת גופי הפרקים היה מרצה כשעורים באקדמיה. הרבה התעכב בשנה הראשונה על תולדות ההסטוריוגרפיה, על שאלות הקלסיפיקציה של התקופות, ועל ה„מטוד הסוציולוגי" שהוא אומר להשתמש בו בעיוניו. ואם כי כל כחו וחדושיו היו בתולדות היהודים בדורות האחרונים במזרחה של אירופה — החל את שעוריו באקדמיה בתולדות התהוות האומה ובימי המקרא, כי כך דרשה התכנית. אולם דוקא זה המעט מחכמת המקרא שהכניס מספרות המערב לתוך שעוריו, פתח אשנבים לעולמות לא ידועים. והתרגילים שלו שהיו מוקדשים למקורות הדורות האחרונים, החלו מיד לחנך תלמידים למחקר עצמאי ולגדל חוקרים לעתיד.

לא תשכח החגיגיות המרוממת שהיתה פרושה על הרצאותיו ההסטוריות הללו, במוצאי שבתות ואח"כ בכל יום ה' בלילה. באותם הערבים היה האולם הגדול של האקדמיה הומה מרוב צעירים וצעירות, תלמידי האקדמיה ושומעים מן החוץ, ברובם סטודנטים של האוניברסיטה והפוליטכניון ותלמידות שעורי בסטוז'ב. דובנוב היה מרצה בישיבה, אבל קולו היה חזק מאד ושפתו הרוסית היתה ציורית ונמלצת ועל אף טפולו הרב בפרטים, היתה קורנת מכל הרצאתו בת השעתים השתאותו בפני גורל האומה המיוחדת הזאת ובפני הצטרפותן של כל העובדות המנומרות והרב־גוניות לשלמות אורגנית אחת*. בקרב צעירי תלמידי החכמים שבקרב המרצים, כבר החלה רווחת הדעה, כי תקופת כתיבת כ ל ההסטוריה העברית ע"י איש אחד — תקופת יוסט, גרץ, דובנוב — תמה, וכי הידיעה המרובה הנדרשת לכל תקופה ולכל

---

* זכור לי פרט שיש בו כדי להמחיש את יחס הכבוד המיוחד שרחשו צעירי דורי להרצאותיו אלו של ההסטוריון דובנוב. בין שומעי ההרצאות בערבי יום ה' אלה, היה גם חברנו יוסף טרומפלדור. כגבור פורט־ארטור היה מפורסם ברבים הצעיר הגדם, זקוף הקומה ואמיץ הצעד. ידענו על חלומו להקים קבוצה אויטרקית בארץ־ישראל ורבו הויכוחים ביגינו על צורתה ועל סדרי ההכשרה של החברים לתפקידים שנועדו להם בה. פעם חל יום גנוסיה בגאטצ'ינו ועליו הוטל להופיע שם כשהוא לבוש בגדי קצין ומעוטר בכל אותות הגבורה שלו. לפנות ערב, שעה קלה לפני הרצאתו של דובנוב, בא לפתע לחדרי, מקושט בכל הדרו הצבאי, ואמר לי: „להחליף בגדי באתי. בבגדי נכר אלה אין לחלל את האודיטוריום, שבו מרצה ההסטוריון של עמנו על תולדותינו."

ארץ מחייבת יותר התמחות, ולכן צריכה „ההסטוריה" העתידה להיות קולקטיבית, כתובה על ידי חבר מלומדים, איש איש בתקופה אשר יתמחה לה. וכי על כן מוטב שגם התלמידים יבחרו להם תקופות מיוחדות הקרובות לרוחם וילמדו להתיחד אתן. הוא, דובנוב, שקד בהרצאותיו להחדיר לתלמידיו את ההכרה כי הבנת הרציפות שבתולדות האומה היא העיקר, וכי כל ההסטוריה העברית כולה, על כל חוליותיה השונות, אינה אלא יצירה חברתית אחת, שכל תקופה בה נעוצה בחברתה, נובעת מקודמתה ומולידה את הבאה אחריה, וכל המשמיט תקופה, דומה למשמיט מערכה מתוך דרמה אמנותית שלמה. את המומחים לפרשיות מיוחדות ראה כראות מלבנים לבנים לבנין. אולם אדריכל הסטורי הוא רק זה המבין להקים מן הלבנים המוכנים הללו את הבנין האחד השלם, על כל קומותיו ותאיו. וכתלמיד אמתי שלו, הוא ראה רק במי שמתכונן להיות שליט בבית כולו ושוכן בכל מבואיו.

ואם ההרצאות הפתוחות של דובנוב היו מוקדשות לתהליכים הכלליים של ההסטוריה העברית, היו התרגילים שלו כולם קודש לחקר פרטים. קומץ קטן של תלמידים היינו יושבים בערבי התרגילים האלה, מוסבים סביבו. בהם הורגלנו להיות מרצים והוא היה נוהג בנו, כרב מקשיב וכמנחה מאלף. מהר מאד התחבבו עלינו התרגילים הללו. זכור לי כמה עמל השקעתי בהרצאתי הראשונה בסמינר ההסטורי הזה על ספר זכרונותיה של גליקל מהמלן כמקור לתולדות הקהלות. הספר רק זה אז יצא במקורו האידי ובמבואו של ר' דוד קויפמן. ואני חדשים אספתי חומר מספרי שו"ת וספרי דרוש ופנקסי קהלות להסברת הרקע והעובדות של ספר הזכרונות של האשה המופלאה ההיא. אח"כ, כעבור שנים, בשבתי בסמינרים של פרידריך מיינקא בפרייבורג ושל אדוארד מייאר בברלין, ידעתי מה נתנו לי התרגילים ההסטוריים הראשונים ההם, של שמעון דובנוב וחבריו בבית־מדרשו של ברון דוד גינצבורג.

וכצורה שלישית של למוד המיוחד לו — מלבד ההרצאות הפתוחות לרבים והתרגילים המיועדים למעטים — היו לו לדובנוב הטיולים. יום יום, בין ארבע לשש לפנות ערב, היה רבנו יוצא לשוח על פני העיר ולנוח כך מעמל יומו הארוך, שעמל בו על חתימת ספרו הגדול ועל עריכת רבעונו ההסטורי וכתיבת „תולדות החסידות" ועל הכנות הרצאותיו לפנינו ועל עסקי הצבור הרחבים שלו. ולטיולים אלה היה בוחר לו תמיד את אחד מתלמידיו, ללוותו ולנהל אתו בשעת טיולו שיחת מורה עם תלמידו. שכנים היינו. האקדמיה עברה לדירה חדשה בליניה ה־8 של וואסילייבסקי אוסטרוב מספר 33, בזה הבית אשר בחצרו היה גר גם מורנו ר' שמעון דובנוב. לא יישכחו מלבי שעות טיול אלו, שבהן למדתי עוד יותר להכירו ולהוקירו.

פעם — הדבר היה לפני בחינות הגמר — נואלנו להכנס לחדר עבודתו של ההסטוריון ולבקש ממנו שיגלה לנו, באיזו תקופה מתקופות ההסטוריה העברית הוא אומר להתרכז בשאלותיו בשעת הבחינות הסופיות, למען נדע, כיצד לכוון את גמר התכוננותנו בשבועות האחרונים. נעצב דובנוב הטוב אל לבו מאד ואמר לנו:

Еврейский интеллигент должен быть дома во всякой эхохе еврейской истории.

(משכיל עברי חייב להיות בן־בית בכל תקופה שהיא שבהסטוריה העברית).

רעד אחזני בשמעי, מהו הנטל הרב אשר הוא מעמיס עלינו. ורק כאשר בגרתי יותר הבינותי, למה התכוון בדברו על שלמותה הפנימית של ההסטוריה העברית לכל עליותיה וירידותיה. הוא, ההסטוריון של האומה, היה חי את השלמות הזאת בכל מאודו, והוא שאף לכך כי גם תלמידיו יחיו אותה כך.

ללימוד תנ"ך הוזמן המלומד שבא אז מן המערב ד"ר אברהם זרזובסקי. הוא היה אז עורך יחד עם חברו י. ד. מרקון את הרבעון המדעי „הקדם", היה אורינטליסט לפי מקצועו, מומחה לאשוריולוגיה ומדקדק לפי כל נטיותיו. רק זמן מועט זכינו לשמוע את הרצאותיו, כי הוא חלה מהר, עזב את עיר הבירה ונפטר בדמי ימיו, ולא קל היה לו לברון למצוא לו ממלא מקום כאשר עם לבו. עד אשר הגיע מורשה ד"ר א. ש. קמנצקי מי שהתפרסם אז במחקרו על היחס שבין הפשיטא לתרגום השבעים, וגם תרגם לעברית את „תהלות שלמה" ואת „עלית משה" — והוא קבל את מקומו של ד"ר א. זרזובסקי גם בעריכת המדור המקראי באנציקלופדיה היהודית, וגם בקתדרא שבאקדמיה. לאמתו של דבר, גם הד"ר זרזובסקי וגם הד"ר א"ש קמנצקי, לא סיפקו כליל את רעבוננו לחקר המקרא. מפרשנות מסורתית יצאנו, לחקר המדעי עוד לא הגענו, והנפש עוד צפתה לבאות.

ואם ד"ר זרזובסקי וגם ד"ר קמנצקי קבלו את חכמתם במערב נוסף ללמודיהם בישיבות שבמזרח, הרי חברו של ד"ר זרזובסקי לעריכת ה„קדם", יצחק דוב מרקון, היה פרי החנוך המדעי שבפטרבורג. רק אחרי שסיים את הפקולטה המשפטית ואת הפקולטה המזרחית של האוניברסיטה בפטרבורג, יצק מים על ידיהם של א. א. הרכבי ושל ד. חבולסון ושל קוקובצב ורוזין — יצא להשתלם אצל מ. שטינשניידר ובשובו נכנס לעבודה בספריה הממלכתית. ואחרי אשר נואש הברון גינצבורג מלקבל את הסכמתו של הזקן א. א. הרכבי להרצות לפנינו על הספרות העברית בימי הבינים, הוטל התפקיד הזה על שכם תלמידו י. ד. מרקון. והוא, הצעיר, יצא בעקבות רבו הישיש במקצועות מחקרו. הרכבי חקר את תולדות השפה הסלבית בקרב יהודי רוסיה, הלך גם מרקון וחקר את היסודות הסלביים בספרות ימי הביניים (באור זרוע לר' יצחק מוינא ובשו"ת של ר"י איסרלין.) הרכבי התמחה בחקר הכתות ובתולדות הספרות הקראית, קם מרקון וחקר את „ספר העריות" להקראי בן אליהו בשייצי, וגם אותנו נהל בהרצאותיו בעיקר בתולדות כתביהם ודעותיהם של ענן ודניאל אלקומסי ובנימין נאהאונדי, אישים שלא ידענו לפניו על קיומם. ואם כי התרעמנו במקצת על אשר פטם אותנו בספרות קראים במקום ספרות ישראל בימי הביניים, קנה את לבותינו כאשר פתח לפנינו בסמינר שלו את קירקיסני והכניסנו לתוך המקורות של תולדות הכתות. בנגוד לחבריו היה י. ד. מרקון בן עשירים, ממשפחת פוליאקוב, נהנה ממשרה טובה בבנק, מטופח נאה ובעל צורה. מטבעו היה גם איש הומור עליז, ובסוף ימיו, בהיותו בגולה בהמבורג, גם התפרסם כמספר זכרונות שנון וכאיש בדיחות. אולם בהיותו מרצה בבית־מדרשו של ברון גינצבורג שקד על כך לחנוט את הרצאותיו ככל האפשר, ולהבטיח את רמתן המדעית על ידי כך שהושיטן לנו כעצמות יבשות.

אחד מצעירי המרצים, יונה גינצבורג, חניך הפקולטה ללמודי המזרח של האוניברסיטה הפטרבורגית, המורה שלנו לערבית ולדקדוק שמי, בחר אף הוא, לצאת בעקבות הקשישים ממנו שראו ביובש של לימוד את הסימן המובהק של מדעיות. ואכן, למומחיות בערבית לא הגיע איש מאתנו.

בין המפורסמים פחות, שעל הזמנתם נתבע ברון גינצבורג לתת את הדין בפני המבקרים, היו גם ס. מ. גולדשטין ומ. ל. וישניצר. על צרופו של מ. ל. וישניצר שהיה בין צעירי המורים והגיע לפטרבורג כעבור זמן מה לאחר הפתיחה, כבר ספרתי* וסבלי מבריקביץ' גולדשטין היה איש ורשה שהשתקע

* עיי' „העבר", חוב' ד', תמוז תשט"ז, עמ' 58—151.

בפטרבורג, הסטוריון ואיש משפטים, ספק פולני, ספק רוסי, ספק צעיר ספק זקן, מגולח למשעי על קרחתו ושפמו, ומקצועו היה — מקורות לתולדות היהודים ברוסיה, פולין וליטא. הספרים העיקריים שהנחיל לנו בתרגיליו היו שלשת כרכי „הארכיון היהודי־רוסי" וספרו ההסטורי של י. ברשדסקי „יהודי ליטא". נמוך קומה היה, מכופתר על כל לולאותיו, ופני נזיר פרנציסקני לו. דובנוב אמר לנו פעם בשעת בדיחה: לפי פניו, הרי גילו בערך בין 20 ל60, והמבטא הפולני במקצת של הרוסית שלו הוסיף זרות לכל הופעתו. ובכל זאת נפתח הלב בפני מקורות פסקי הדין המשפטיים שפסקו הערכאות בדיני החוכרים היהודים שהובאו לפניהם בימי המאה הט"ז והי"ז ועל כל „טזש" ו„טזש" שהיה מפרש לפנינו בתוך ה„פריבילגיה" של ויטוס, היה רצון לדרוש תלי תלים.

ואם הרצאותיהם של ד"ר וישניצר ושל ד"ר ס. מ. גולדשטיין ענינו במיוחד את אלה מתלמידי ש. דובנוב שהחליטו להתמחות בשאלות ההסטוריה היהודית, הרי את קבוצת התלמודאים המובהקים מבין תלמידיו של ד"ר י. ל. קצנלסון, משכו ההרצאות של ר' אריה קרלין ושל העו"ד ה. ב. סליוזברג. שניהם מעולמות שונים ורחוקים זה מזה באו. איש צנוע מאד ונחבא אל הכלים ואיש הספר התורני היה הרב א. ל. קרלין, ואיש ההמולה המדינית ורב פעלים ומעורב בחלונות הגבוהים היה סליוזברג, ואת שניהם זיווג הברון גינצבורג להרצות ביחד על שאלות משפטיות שבתלמוד. הרב א. ל. קרלין — שנפטר בארץ בשיבה טובה רק לפני שנים אחדות, וגם לא נספד עוד כהלכה — היה עלוי ליטאי שמלא כרסו בש"ס ופוסקים במשובחות שבישיבות והיה תלמידו המובהק של ר' חיים עוזר גרודזינסקי בווילנא. כדי להיות בלתי תלוי בדעת אחרים ולהתמסר לחקר ההלכה ללא כל קבלת עול רבנות עליו, בחר ללמוד את מלאכת רפואת השניים. ע"י כך גם קנה לו זכות הישיבה בפטרבורג ושם גם החל לפרסם באנציקלופדיה היהודית הרוסית את מאמריו על שאלות משפטיות והסטוריות בתלמוד. (גנבה וגזלה, מועדים, רבנן סבוראי) ומהרצאותיו בבית־מדרשנו נהנו גם גדולי התלמודאים שבקרבנו. הוא היה יושב בראש השולחן לפני גמרא פתוחה, ו„יד החזקה" של הרמב"ם לצדה, והיה מברר סוגיה בהלכה; ועל ידו בראש אותו השולחן היה יושב העו"ד המפורסם ה. ב. סליוזברג, היה מקשיב קשב רב להרצאת הסוגיא מפי הרב קרלין, היה בודק את הבנתו, לאור תרגומו הגרמני של אלעזר גולדשמידט או ראשית התרגומים הרוסים של הגמרא ע"י פרפקוביץ, והיה מניה וביה מפליג להרצות על סוגיה משפטית זו מבחינת המשפט הרומאי ושל החוקים המקובלים בדורנו במערב וברוסיה. ה. ב. סליוזברג, אף הוא יליד עיירה היה ובנעוריו עוד למד בישיבת מיר, אבל כבר הספיק להתרחק מתלמודו, קנה ידיעות מרובות בחכמת המשפטים, התפרסם כמומחה להגנה על זכויות היהודים ברוסיה, היה לחברו המובהק של מ. מ. ז י נ א ב ר במפלגת הקדאים היהודים ובאגודה להשגת שווי זכויות, היה מתנגד לציונים ונחשב ליוריסט שנון. וממקורבי בית הברון גינצבורג היה כל השנים. בזכרונותיו שכתב בימי גלותו בפאריס דבר בחמימות רבה גם על בית הברון וגם על שעוריו אלה בבית מדרשו.

ג

והראש והראשון לכולם, האחראי להזמנת כולם והדואג להצלחת כלם, היה הברון דוד גינצבורג עצמו. הוא המיסד והוא המנהל, והוא המרבה להרצות במקצועות

שונים. במאמר הקטן שנדפס עליו בערכו, באינציקלופדיה היהודית הרוסית שיצאה בעריכתו, ואשר מרוב ענותנותו לא הרשה אפילו לפרסם שם את תמונתו, ואף עיקרי חיבוריו ומאמריו לא נרשמו שם, נאמר כי הרצה בבית מדרשו „על הספרות התלמודית והרבנית, הספרות הערבית, הפילולוגיה השמית והפילוסופיה הדתית". ואכן, בכל הדיסציפלינות הללו קרא הרצאות ונהל סמינרים. והתחומים ינקו זה מזה. לאמתו של דבר לא גרס את עצם דבר חלוקת חכמת ישראל למקצועות שונים. רק ההתמחות המיוחדת הנדרשת לכל למוד, היא המחייבת יחודו של המורה, אולם הנושא עצמו היה נראה לו כמשהו שאינו סובל כלל תיחום תחומים בו. כל חדרי התורה הזאת היו לו היכל אחד, שחכם אמתי מטייל בכולם כאחד, ומוביל את תלמידיו אחריו על פני כל שכיותיהם. ואילו היה הזמן מרשה, ואילו היה הדבר מתקבל על דעת הבריות, היה בחפץ לב מלמד את כולן. ואכן, בשנה הראשונה, לפני שיצאה האקדמיה לביתה המיוחד והשעורים היו נשמעים עוד בחדרי הספריה שלו, היה באמת הוא המורה האחד, אולם גם לאחר שנפלגה התורה למקצועותיה, היו המקצועות שהוא דן בהן כרוכים זה בזה ומהוים מערכת אחת. והציר המרכזי שבכולם היה — מחשבת ישראל על האלהים, על העולם ועל עצמו. כאשר לימד לפנינו פרק זמן גמרא היה דן בעיקר על מעשה מרכבה ושעור קומה; כשהיה דן על תולדות הספרות היה שוהה חורף שלם על ידידיה האלכסנדרוני ועל הקשרים המחשבתיים שבינו לבין אפלטון. ואח"כ היה לומד אתנו שנה שלמה את „אור ה'" לר' חסדאי קרשקש ואת „מלחמות ה'" לרלב"ג, ואת „תגמולי הנפש" לר' הלל מוירונה. על הספרים הללו היה נוהג להרצות ארוכות בשעוריו ואח"כ, בתרגילים, היו הספרים נקראים לפניו פרק פרק, ע"י אחד התלמידים שהוא היה מטיל עליו, והוא היה מסיף ומפרש באר היטב, ברוסית העשירה שלו שהיה לו קצת גון צרפתי בהברתה. והמחשבות שבספרים היו מובאות לנו על רקע של תולדות המחשבה הדתית־הפילוסופית שבדורות ההם ועל יסוד המקורות של מחשבת קודמיהם בקרב האומה.

ודרכו היה להביא לשעורים הללו, ובמיוחד לתרגילים, מלתחה מלאה ספרים. לא היה קורא לפנינו את השעורים מן הכתב, אבל היה מתכונן להם יפה יפה, ואנחנו הרגשנו בהתכוננות זו בעיקר לפי הספרים הרבים, הגדולים והקטנים, שהיה מביא אלינו אתו, כשהם פתוחים או מצויידים בפיסות נייר באותם הפרקים והעמודים שבהם מדובר על הענינים שהיה דן בהם, או שיש להם נגיעה כל שהיא להם. והוא היה פורש לפנינו את כל ערימת הספרים והיה שמח כשאנו היינו מחטטים בהם, ובודקים אחרי דבריו ושואלים להסברים ולתוספות.

ועולם מיוחד היה נפתח לפניו כשהיה מרצה בבלשנות עברית. אז היה שוחה במלוא הארובות בים המלונים כיד ידיעותיו המופלגות. אמרו עליו כי היה שליט בשלושים ושש שפות על בורין ועל כל חוקי דקדוקן. המשרת שלו היה מביא אחריו לתוך אולם הלמודים מלונים ממלונים שונים והוא היה הופך בהם והופך לעינינו כוירטואוז פוליגלוטי. ומאד אהב להשתאות גם על המשותף שבלשונות וגם על המיוחד, שאין לו כלל אח בלשונות אחרות, והיה מסווג מלים למשפחותיהן, ולשנויי גורלן בתהליך הדורות ובקשרי היחסים שבין העמים; וכשהיה מרצה על תולדות הדקדוק העברי והשמי בכלל, ועל חלוקי הדעות שבין המדקדקים הקדמונים היו המחקרים מגיעים עד קצוי לשונות אדם ועד אפסי אפסים.

אוהבי הדקדוק המעטים שבין התלמידים היו מתענגים מאד על התרגול

שהיה לו לקורס הזה. פתחנו בו ב„צחות" לאבן־עזרא ועברנו לספר הרקמה של ר' יונה אבן ג'נח, שהיה אהוב עליו במיוחד, ואם מצא בינינו מי שהתענין בכך, היה מלעיט אותו ספרים ומראה מקומות מאוצרותיו המרובים, בכל שעה.

וכל השעורים והתרגילים והעיונים הללו לא היו אלא מעין פרוזדורים ופרוזדורי־פרוזדורים לטרקלין העיקרי של „מורה הנבוכים" להרמב"ם. ומאד הצטער כי בלמודי הערבית אצל י. א. גינצבורג התקדמנו מעט מאד, ולא נתקיים רצונו ללמד לנו את „מורה נבוכים" במקורו.

בעיקרם של הדברים היתה לו דמותו של הרמב"ם הדמות המרכזית למופת בכל מחשבת ישראל. הספריה העצומה שלו ורבת האולמות והמסדרונות נפתחה בחדר אינטימי קטן, שהיה הקבינט המדעי שלו. והקבינט האפלולי הזה היה מעין שער פרטי לתוך דביר המחשבה הכללית של האומה והעולם. ובתוך השער האינטימי הזה, מעל לשלחן העבודה שלו, שהיה עמוס לעיפה ספרים וחוברות וכתבי יד ועלי הגהה, שהיה מטפל בהם באותה השעה, היתה תלויה מול הדלת, תמונה לא גדולה, במסגרת מוזהבת, התמונה האחת שבחדר — תמונת הרמב"ם. והיתה התמונה הזאת כמפתח סמלי וכחותם לכל אוצרות הדעת השמורים במכמני האולמות.

בסבלנות אבהית ובמתיחות כל חושיו היה מתחקה על דעותינו בשאלות כלליות ויהודיות שהיינו נוהגים לבטא בוכחנות מרובה ובחום נעורים, בתוך ההפסקות ולאחר ההרצאות, בינינו לבין עצמנו; ולא פעם היה מזמין את אחד לשיחה פרטית כדי ללבן יותר את המושגים ולהעמיד על הדברים שנראו לו כמוטעים. והייתי נפעם מאד לעדינות דיונו ולחרדתו שלא לפגוע בעיקרים המקובלים עלינו ועל דורנו, גם בשעה שרצה מאד להוציאם מלבנו.

זכורה לי יפה שעה אחת שבה ניסה בשיחה אישית להעמיד אותי „על אי־האדקוואטיות של המונחים לאומיות והתבוללות" שהרביתי להשתמש בהם בדיוני עם חברי, ולהסביר לי מדוע אין דעתו נוחה מן השמוש בשניהם. וכאשר חש שטענותיו אינן משכנעות אותי למדי, הביא לי ראיה נצחת שלא יכול להיות עליה כל ערעור: הרמב"ם. אדרבא, איך אשכיל להגדיר את הרמב"ם לפי המונחים הללו המקובלים עלי? האם היה הרמב"ם הוגה לאומי? והלא הוא חי את מחשבת העולם שבדורו בשיאי שיאיה, מלא מוחו בחכמת יוון, שלט בכל מכמני ערב, התרועע עם הוגים ושליטים שלא מבני עמנו, כתב ספריו ערבית, נלחם בכל ההגשמות המקודשות באומה מדור דור, והיה נרדף מאד ע"י שומרי החומות הנאמנים שבעם. אלא מה, חלילה מתבולל? והלא מי כמוהו באומה העריץ וקדש את מחשבת ישראל לעיני כל הוגי הדעה שבעולם? מי הרים את מושגי האלהות הישראליים מעל לכל מושגי מדע ופילוסופיה? מי גבש וקבע את ההלכה בישראל לדורו ולכל הדורות הבאים? מי ניסח את עיקרי ה„אני־מאמין" היהודי, שהיה למסד לכל היהדות כולה?

ואם אין ההבחנה הזאת תופסת את העיקרי והגדול שבאומה, איך תסכון להבחין לפיה אישים ומאורעות קטנים יותר? אין זאת כי המונחים „לאומי" ו„מתבולל" המקובלים כל כך עלי ועל בני דורי אינם ממצים את כל המורכב שבמושג ואינם הולמים את הנידון ויש לחשוב על הגדרות נוספות או אחרות.

וכשם שהעריך והעריץ את הרמב"ם כדמות המופת במחשבת ישראל, כן ראה את ההשגות של הראב"ד על הרמב"ם כמשהו מתמיד בקרב האומה וראה את כל הריב הזה כראות ענין אקטואלי שלא חדל ולא יחדל בקרבנו עד אשר תמלא הארץ דעה כמים לים מכסים — —

עודני רואה אותו כמו חי לנגד עיני, בשעת השיחה הממושכת ההיא, כשהוא המורה, מתקיף, בעמדו נשען על מזוזת הדלת שבין חדרו הפרטי לבין אולם ספריתו, ואני, הצעיר, מתגונן ליד המזוזה השניה, — והוא נסער ברוחו ומאופק בדיונו ואציל בהתוכחותו — ותמונת הרמב"ם ממעל לו.

ד

ומדי דברי במורים הקבועים שבבית־מדרשנו זה, אזכיר גם את המורים הארעיים והזמניים, מעין מורים־אורחים, שהברון היה מזמין אלינו מזמן לזמן או שולח אותנו אליהם.

על שעוריו של הפרופ. דניאל חבולסון כבר סיפרתי במקום אחר*. הוא לא נמנה על חבר רבותינו ואת הרצאותיו קרא לא בבית המדרש שלנו כי בביתו הפרטי. הדבר היה בחורף האחרון לחייו. הפרופ. הישיש, שהיה בן תשעים ומעלה, היה מובא לתוך החדר כשהוא מוטל בכורסא מתנועעת שלא ירד הימנה, ואת הרצאותיו בדקדוק (על אותיות אהו"י) היה נושא לפנינו כשהוא מעוטף בשמיכות של צמר, בהברה רוסית יהודית מאד ובקול של שכיב מרע.

קוריוזית מאד היתה גם שורה קצרה של הרצאות שהרצה לפנינו פרופיסור אורח, מלומד אירניסטן שביקר בפטרבורג והיה אורחו של ברון גינצבורג ומורה לדיאליקטים פרסיים. ברצינות מרובה הרצה לפנינו חכם לועזי זה על מלאכת המשכן לפי סודות החשמל והפיסיקה של ימינו, ובאר את האדנים והקרשים והשלחן והמנורה כעצמים מוסרי כח לפי כל החשובים והכללים. בשל כבודו של האורח בא הברון עצמו להקשיב לשעורים, ועם כל נמוסיותו לא היה יכול להסתיר את חיוכו מאחורי שפמו העבה.

מתוך דרך ארץ לזקני תלמידי חכמים הביא לפנינו פעם גם את הסופר העברי הישיש ר' יהושע לוינזון, בעל „בין ישראל לעמים" ב„הבקר אור", שהתגורר אצל קרוביו בפטרבורג בסוף חייו. זוכרני כיצד התפלאנו כי הוא עדיין חי משום ששמו כבר נשכח כליל בין הסופרים.

ובהנאה מרובה הביא לפנינו את האקדימיקן, הפסל אליהו גינצבורג, תלמידו הותיק של האמן הגדול, בן־השעשועים של בית הברון גינצבורג, מרק אנטוקולסקי.

קטן קומה היה האקדימיקן המפורסם הזה, שפסליו מפארים את הארמיטז' הפטרבורגאי, צנום ולוהט וכולו כסף חי. במשהו הזכיר את דמות איזראַעלס בתאורו של נ. סוקולוב, ואשר בדומה לו הכרתי ואהבתי עוד פעם, כאשר נפגשתי אחרי שנים רבות בניו־יורק עם חנוך גליצנשטין. ברטט זה של דבורו המתוח היה משהו מן הרטט ההוא שהוא, א. י גינצבורג, הנציח לעד בגוו הברונזי של הנער היהודי הקטן המכניס את בוהן רגלו לתוך צנת הנהר מול נחשול הגל, פסל שהיה אהוב מאד על מבקרי הארמיטז'. עתה עמד לפנינו יוצר הנער הנחמד ההוא ודבר לפנינו על מהות האמנות היהודית. כקלסיקון של האמנות־היהודית, המסמל את כל אופיה ואת יחודה, נחשב בעיניו רבו ומורו מ. אנטקולסקי, ואת נשמת האמנות היהודית ראה בהעלאת הרוח על פני החומר. דוגמאות? הנה ישוּ של אנטקולסקי שגוו כפוּת. הנה נסטור שלו שהוא תשוש ואין אונים, הנה סוקרטס הנדון למות. „מעין שיר מזמור לרוח

---

* כוכבי בוקר, עמ' 143.

המתגבר על פגעי החומר — זהו סימנה המובהק של האמנות היהודית". זוכרני, כיצד התנגד הלב לפסקנות נאה זו, אולם זוכרני כיצד השתומם הלב למאמץ של המורה היהודי מוילנא באקדמיה הרוסית בפטרבורג לגלות יחוד יהודי באמנות דורנו ולגלותו דוקא ביצירות אנטקולסקי שאחד־העם רק זה עתה הציג אותו בספרות העברית כדוגמא להתכחשות יהודית — — —

וכדי לגרום נחת לנו, הציונים שבבית מדרשו הביא הברון אלינו גם אורחים ציונים מפורסמים שבאו לבקרו. כך זכור לנו בקורו של בנציון מוסינזון כשבא לפטרבורג בעסקי הגמנסיה ביפו, ושל מרדכי בן הלל הכהן, של רב צעיר כשבא לפטרבורג בעסקי כסא הרבנות, לאחר מותו של הרב דרבקין ולפני כניסתו לכהונה של ד"ר מ. א. אייזנשטט, של הרב דרבקין עצמו ושל הד"ר אייזנשטט עצמו, של הרב החרדי ר' טוביה קצנלנבויגן ושל אחדים מגדולי הרבנים בימי ועידת הרבנים בפטרבורג.

וכחג החגים נשמר בזכרון בקורו של המשורר ח. נ. ביאליק. באותו יום בוטל כל התמיד ושונו סדרי הלמוד. ולמחרת הנשף הגדול, כשביאליק בא אלינו וסעד אתנו, וחפש „אם לא מתגלגל ביניכם אחד צונץ לעתיד לבוא" — היה כל לב מלא הערצה וחרדה.

ובין האורחים הקבועים והמהנים, ביחוד בנשפי חנוכה ובמסיבות חברים, היה גם ש. א. אנסקי, ששעשע אותנו במעשי גבורתו. זקן היה הסופר־המהפכן הזה, ששב מכלאו ומארץ גלותו בסיביר והיה שובר מטבעות נחושת לעינינו, ומרים שלשה כסאות מעומדים זה על גבי זה בבוהן ידו האחת; ובין מעשה שובבות למשנהו היה בוחר לו בין התלמידים חברים למשלחת האתנוגרפית שקבץ אז; ואכן מבין תלמידי האקדמיה יצאו חבריו למשלחת, שסובבו אח"כ את עירות גליציה ופולין ואוקראינא, ואשר הביאו לו בין השאר גם את ספור המעשה שהיה אח"כ הנושא ליצירת „הדבוק" שלו.

ה

מכל מורי האקדמיה ההיא לא נשאר אף אחד בחיים, את כולם קצר המגל. מי בקצו ומי לא בקצו. בוקי בן יגלי נפטר עוד לפני בוא הרעה, עם ראשית ימי מלחמת העולם הראשונה, באותו שנה שבה עמדו לחוג את יובל השבעים שלו. ההסטוריון ר' שמעון דובנוב, נהרג מות קדושים, יחד עם כל הרוגי עמו, בימי השתוללות השטן בגיטו של ריגא. י. ד. מרקון וה. ב. סליוזברג מתו בנכר, סליוזברג בפאריס וי. ד. מרקון בהמבורג, שניהם עקורים ממקום עבודתם והשפעתם, ונדונים לגלות כפולה ומכופלת. רק מ. ל. וישניצר וא. ל. קרלין מצאו את מנוחתם נצח באדמת ארץ־ישראל.

הרב קרלין גם הספיק להקים כאן מחדש את ביתו, גם חבר כאן את חבוריו המשפטיים־המדעיים ואף זכה להיות לעזרה בפתוח התחוקה שבמדינה. וד"ר מ. ל. וישניצר, שתקע את אהלו בסוף ימיו בישיבה־אוניברסיטה שבניו־יורק זכה לעלות לארץ בחדשי חייו האחרונים, עיבד כאן תכנית לחקר תולדות יהודי רוסיה והספיק עוד להפרד מקרוביו, ידידיו ותלמידיו הנמצאים בארץ.

האחד שנפטר על פני בית־מדרשו, בעצם קיומו, היה יוצרו ומחוללו, הראש והראשון למורינו — רבנו דוד ב"ר הורץ גינצבורג ז"ל.

לא הייתי בפטרבורג בעונת החופש של שלהי הקיץ 1910 כאשר פקדתה המחלה הממארת ההיא והוציאתו ממסלול החיים. כאשר שבתי אחרי החגים, היה כבר מצבו אנוש ואפשר היה לבקר אותו רק לרגעים מספר. לא ארכו הימים ואנו, חבר תלמידיו, עמדנו אבלים מסביב למטתו בחדר הספרים שלו, ובאין כל הוראה וללא כל החלטה, פתחנו באמירת תהלים, שנמשכה שעות ארוכות — — —

על פני משמרות רבים פזרו אח"כ החיים את חבר התלמידים, בגלויות ובארץ. מהם שהיו אח"כ עצמם למורים והקימו תלמידים, ומהם שנושאים בעול באשר הורתמו. גם מהם כבר לא מעטים נעקרו מן החיים. על רבים מהם כבר דובר ועוד ידובר. הפעם ייחדנו את הדבור על המורה־המיסד ועל חבריו המורים אתו. ואם בית המדרש עצמו נחרב בראשית ימי הסער, ואין שם עכשיו איש אשר יעלה את זכרו ברבים, ואם המורים כולם נאסף אורם ואינם עוד, ואף יצירותיהם המדעיות של רובם עדיין מפוזרות על פני ירחונים ומאספים שונים ואין כונסן, הרי בקרב שיירי התלמידים שמורה דמותם ומורשתם בחיוניות ובהוקרה ובהכרת תודה. וזכרו האציל של הראש למורים לא ימוש מלבותיהם של אחרוני התלמידים.

י. ט. הלמן

נקודות־אור

(לדמותו של הבארון גינצבורג: קטעי זכרונות)

לא דמותו השלמה, האצילה, הבהירה, הקורנת תורה וגדולה; אף לא קווים לדמותו, קווי שיטה והשקפה, פעילות עיונית ומעשית, יחסי חברה ועמים; רק נקודות מעטות, בודדות, שהאירו לי מתוך חשכת הימים ההם ואורן נקלט ונספג עמוק בלב וזכרן לא ניטשטש ולא נסתחף על־ידי נהרי־נחלי־מאורעות של השנים הבאות.

א. ממרחקים...

— — — משחזר הד״ר י. קלוזנר ממסעו לפטרבורג ומסר לנו, קבוצת יוצאי ״ישיבת אודיסה״, שנתקבלנו כולנו ל״אקדמיה היהודית״ שבסט׳ פטרבורג הבירה מיסודו של הבארון גינצבורג, שמחנו והתעצבנו כאחד. התעצבנו — שכן קשה היתה עלינו הפרידה ממקום תורתנו במשך שלש שנים רצופות: אהבנו את ה״ישיבה״ על חדריה המרווחים ומסדרונותיה האפלוליים; אהבנו את מורינו, מגדולי ישראל, שמלבד גדולתם בתורה ובחכמה, ידענו להעריך את יחסיהם אלינו, משהו בין יחסי אבות לבנים לבין יחסי אחים גדולים לצעירים מהם; אהבנו את ״היפהפיה הדרומית״ על שחור־ימה ואור־שמשה, על גניה ו״פרדסיה״, ספריותיה ותיאטרוניה, והיא שהיתה לעיר־הולדת שניה לכל אחד מאתנו; ואת זו אודיסה היהודית, שמרכזיה זרחו לנו מסימטת ואגנר 4 (משכנו של ביאליק), מרחוב בעלי־מלאכה 9 (ד״ר קלוזנר) ומרחוב־השוק 35 (בית הישיבה וראשה — רב־צעיר) והיקפה הגיע עד רחוב דיגטיאַר (משכן מנדלי). וכל עוד לא נקרא היורש בשמו, לא האמנו שאכן נחתמה פרשה יפה זו בחיינו. הרי לא יתכן, כי כל התקוות שתלינו באודיסה זו יתפזרו כענן...

אבל גם שמחנו, והשמחה גברה על העצב. קסמה לנו בירתה הצפונית של רוסיה בעצם גודלה, זרותה וריחוקה, זו הבירה שלילותיה לבנים וחורפיה מושלגים וקרים ונהר הניבה, הידוע לנו רק מספרים, מתפתל בה בתוך העיר ומחלקה לחלקים חלקים עד הגיעו למפרץ הפיני — ״ממש ונציה!״ סיים ד״ר קלוזנר בקריאה, ״והמקום היחידי ברוסיה, שנושבת בו ׳רוח־אירופה׳״ (מלת קסם בימים ההם... וטולמאַצ׳וב אז המושל באודיסה...). — קסמו לנו השמות של האינטליגנציה הרוסית, שהתרכזה אז ב״דומה״ — זו השלישית, של רודזיאַנקו; ועל כולם מיליוקוב, רודיצ׳ב וחבריהם. ובבירה הרחוקה, הקרה ההיא יש פינה אחת חמה, כולה יהודית, ואקדמיה שמה, מיסודו של הבארון...

נודה על האמת: רק מעט ידענו אז על הבארון גופו ומקומו בתורה. השמות דובנוב, ד״ר קצנלסון (בוקי בן יגלי), סליוזברג ואחרים היו ידועים לנו יותר, ועם

כל גדולתם הרגשנו בהר שבינינו: אנחנו כולנו היינו עברים בדיבורנו וציונים בהשקפתנו ומגמתנו הסופית, במידה שניתן לקובעה, ארץ־ישראל; ואילו הם — בלתי־ציונים ואנטי־ציונים, רוסים בדיבורם ובמנהגיהם, ומטרתם הסופית — שווי זכויות ליהודים. וגם זאת ידענו: הבארון אינו משתייך לשום מפלגה. אין חלקו עם הדובנוביסטים וגם לא עם הפולקיסטים, ואף הקדטים הרוסים, שווינאבר היה אחד מראשיהם ומ„חותמי ויבורג", „שמאליים" הם בעיניו. ומהי ה„תקנה" שבידו? הווה אומר: שתדלנות... שתדלנות בפני אלה, שגורל רוסיה הגדולה, וביחוד גורל היהודים בידיהם... „שתדלנות!" כמה שנאנו אז מלה זו, שעצם קיומה נראה לנו מעליב ביותר. מאז מהפכת 1905 ידענו את התביעה הצודקת והמלחמה על מילואה, ואילו שתדלנות — כל שתדלנות — נתכרכה לנו בדמיוננו בשירת „מה יפית" ובכריעות והשתחוויות לפני ה„פריץ". הגם הבארון ב„שתדלנים"? ודאי. ואף־על־פי־כן לא הועם זהרו בעינינו. הרבה, בוודאי, עשה התואר, ה„בארון" היחיד בימים ההם בקרב יהודי רוסיה. אבל גם איזו הרגשה עמומה ובלתי־ברורה היתה לנו, ש„הוא", הבארון, אינו מסוגל להשפלה עצמית... ואגדה התחילה מהלכת בינינו — לא שמענוה משום מקור מוסמך — שכך היתה תחילתו של האקדמיה: הבארון, שהיה ידוע כאחד מגדולי המומחים למדעי־המזרח, ביקש קתדרה לעצמו באוניברסיטה הפטרבורגית. רמזו לו, שכבוד גדול יכבד אותם להיות פרופיסור באוניברסיטה, אלא שעליו להקדים ולעשות דבר קטן אחד: להמיר את הטבעת... נתכעס הבארון ואמר: אם כן, אייסד אקדמיה בעצמי, לי ולחברי היהודים. אמר — ועשה. „גאות בארונית". והיא שקסמה לנו...

שמחנו, ונהי למשל בפי הבריות. קלוזנר היה אומר: ראו מה בין שנות־נעורים לשנות־בגרות. הללו אינם תוהים אפילו, אם יוכלו לעמוד בפני אַקלים אכזרי זה. הרי שם... והוא מתחיל לצייר את הקור הצפוני בהשוואה לאַקלימה של „אמא־אודיסה". ואילו פרנקפלד הזקן, „לוויתנם" התמידי של סופרי אודיסה, ידיד־ה„ישיבה" על ראשה, מוריה ותלמידיה, מנעים מסיבותינו ב„זמירות" ובבדיחות ובאמרות קולעות, הביט בנו בעינים מלאות הערצה ודאגה, ויהי כמתאמץ לחדור לנבכי העתיד. וכשליונו ועמד להפרד מאתנו, לחץ את ידי כולנו בשתיקה, עמד פעור־פה וחשב, ולבסוף השמיע את דברו: „במה אברככם? יהי רצון שתצאו גם מן האקדמיה מאוכזבים, כשם שיצאתם מן ה„ישיבה", ויהי זה לסימן, שנעוריכם מתקיימים בכם". אמר, פנה והלך. כלום ניסה לנחש את העתיד?

שמחנו... ולא העיבה את שמחתנו גם השאלה המעשית הקודרת של היתר־ישיבה מחוץ לתחום. כי „אקדמיה" זו לא העניקה זכות־ישיבה לתלמידיה היהודים כאוניברסיטה או הקורסים הביסטוז'ביים. מבחינה זו היתה „נסבלת" יותר משהיתה „מוכרת". תלמידיה צריכים היו להיות בעלי זכות־ישיבה מכח־עצמם, ואם אינם מבני־העליה (סוחרים ממדרגה ראשונה וכיו"ב), הרי גם תעודת שיין־מם (שוליה דמלאכה) מספיקה להעניק לבעליה אותה זכות. יש איפוא להצטייד בתעודות אלו, ובהגיענו לבירה — להרשם אצל בעל־מלאכה מוסמך, איש איש במקצועו, וזכות הבארון תגן על התלמידים, שלא יקפידו עמהם אם הם עוסקים במלאכתם באמונה. איני זוכר, איך נעשה הדבר, אבל ביום מסוים קבלנו את התעודות, מודפסות באותיות זהב וחתומות בידי השלטונות המוסמכים. מחשש של „למה תתראו" נחלקנו לשתי קבוצות: כורכי־ספרים וצבעים. המחיר — 30 רובל לגלגולת. „כורכי־ספרים של הבארון גינצבורג" ו„צבעיו של הבארון גינצבורג", כה יקרא לנו שם בפ"ב.

ב. מגן־דוד

חברים שהגיעו לפ"ב לפני, פגשוני בתחנה, עזרו לי בהוצאת המטען, הסיעוני לאי־וַאסילי והביאוני ישר לסמטה־האקדמאית 5, מקום משכני בעתיד יחד עמהם. ערפל סמיך כיסה את העיר. איך הם מבחינים כאן בין יום ובין לילה? הייתי עייף אחרי נסיעה ארוכה ומייגעת לכל אורכה של רוסיה, אבל הרגשתי צורך לנשום לבדי את אווירה של פטרבורג, זו הקרה, הזרה, הרחוקה, הגשומה והמעורפלת. אחר שעת־מנוחה קלה התלבשתי ויצאתי החוצה.

אותו יום יום־גנוסיא היה. דגלים התנופפו ואורות התנוצצו מכל בית והבריקו את קילוחי הגשם שזרמו מן הגגות והצביעו את הערפל בכל צבעי הקשת. בית בית ואורותיו: כאן תשלובת צבעונית של האות נו"ן והמספר „2" — לאמר: ניקולאי השני, וכאן צלבים מוארים ונוצצים, מהם גבוהים ורחבים ומהם קטנים ודקים, והכל אומר: חג! אתה מתחיל להרגיש, כי על אדמת „קודש" דורכות רגליך: קודש לקיסר ולנצרות הפרובוסלאַווית; מאליהם עולים במוחך ביטויים כגון: „רוסיה הקדושה", „הצאַר הרוסי הפרובוסלאַווי". גוף ורוח כאן לביטויים אלו. דומה, אתה מגששם בידיך. דמויות מכורבלות, גבוהות ומסורבלות, עוברות לידיך ונעלמות מהר בערפל. דומה, הכל מוצק פה, כובד לו ומשקל: הבתים, האנשים, ההילוך. אפילו ניגון המלים המקוטעות המגיעות לפרקים לאזניך שונה כל־כך מזה שהורגלת בו באודיסה: קל ונעים ומרחף באויר. תפוס־הרהורים, הריני ממשיך את דרכי, מהלך באשר ישאוני רגלי — ופתאום אורות רחוקים־רחוקים, אורות מעולם אחר נצנצו לי מקרוב, מבעד הגשם: בית לא־גבוה, ארבע מדרגות מעלות אל דלת רחבה, ולפניה כניסה־מפולשת, אריג כחול ועבה שטוח על 4 עמודי ברזל. בפסיעות גסות אני מתקרב אל הבית. נכון: מגן־דוד חשמלי, בעל ממדים ענקיים מתנוסס מעל דלת־הבית. — אל־אלהים, במקום הזה! בסביבה הזרה, כמטחווי־קשת מארמון־החורף הנשקף באדמומיתו מעבר לגשר, כאן יש מי שהוא אשר לא יכרע ולא ישתחווה, נותן לקיסר את אשר לקיסר — אורות־שמחה ליום־גנוסיא, מבלי להתכחש לעמו, לעצמו. מרוב התפעלות לא צרפתי את השם שהתבקש מאליו. נדהם עמדתי על מקומי, נועץ מבטי במראה, והעין לא תשבע לראות. פקעה לרגע הזרות, הקרות, משהו חם וקרוב ללב נתעורר בי. היתכן?..

דמות גבוהה עטופה מדי צבא חלפה על פני, ורוח קרה נשבה עלי. נזכרתי באודיסה הטולמאצ'ובית, ובצעדים מהירים שבתי לדירתי. לגלג עלי חבר אחד: נו, כבר החכימך אווירה של פ"ב? — כן, עניתי, וגליתי מה שראיתי. — פליאה גדולה! — ענו כולם במקהלה: מעבר לסמבטיון היה... הרי זה ביתו של הבארון... ב„קו" הרביעי! תמהתי, איך לא הבינותי זאת מעצמי. — לימים, כשישבתי בצדו של הבארון ואחד מספריו היה פתוח לפני והבחנתי בו „מגן דוד" ובתוכו המלה „מגד", שאלתי לפירוש המלה כאן. — הרי זה דגלנו, ענני: מתילדה־גינצבורג־דוד...

ג. „רוח־אירופה"

החברים התושבים, שראו עצמם בקיאים בהלכות היתר־ישיבה, בדקו את ניירותי ומצאום מספיקים: הפספורט (הדרכון) — תעודת־המלאכה — תעודת „התנהגות־ישרה" בצירוף התמונה — הכל כפי שהזהירוני „משם", בימים האחרונים לפני יציאתי מעיירתי. תעודה אחרונה זו, תעודת־ההתנהגות, איני זוכר עכשו, אם גזרה חדשה היתה אז או סתם נשכחה מלב ה„מדריכים" שלנו כל זמן שהותי באודיסה. יצאתי למספר שבועות — חודש החגים — לעיירתי על־מנת להקדיש

אותם ללימוד מלאכת־הכריכה. ואיני זוכר עכשו, אם מצפוני הטרידני לכך או החשש, שמא יבדקו בי. ארבע־מאות ספרים כרכתי אז לספריית העיירה — כולם נשרפו בימי השואה אחרי שיהודי־העיירה הובלו לטבח... בימים האחרונים לעשייתי בעיירה נתקבלה הידיעה המרעישה, שעלי להצטייד בתעודת „התנהגות־ישרה", כי סתם יהודי, שאין השלטונות מעידים על כשרותו, מוחזק פסול. — פניתי אל הרשות העליונה בעיירה — הוא ה„פריסטאוו" (מושל הנפה) ובקשתי ממנו את התעודה הדרושה. ליתר־בטחון, לקחתי אתי אחד מנכבדי העיירה, שיעיד עלי בפני ה„פריסטאוו", שאני ראוי לכך, שכן רחוק הייתי מביתי בשנים האחרונות ולא היה לי כל מגע עם המשטרה.

— ואיככה אדע התנהגותך, ואני איני מכירך כלל! — ענני, ופניו הביעו תמהון רב.

— היא הנותנת, אמרתי, שאם אתה, ראש המשטרה, אינך מכירני, סימן שאני כשר וישר. — רשמי זעם וטמטום נראו על פניו. אולם מלווי טרח והסביר לו את „עומק" הדברים: הוא, האדון ה„פריסטאוו", הוא שומר החוק, ואילמלא היה חשד כלשהו עלי בנוגע לחוק ודאי שלא היה הדבר נעלם מעיניו החדות... בין־רגע היה מגלה זאת. — מצאו הדברים חן בעיני המושל, וחיוך טפשי עבר על שפתיו. על־פי רמז ממלווי עזבתי את החדר, וכעבור חצי שעה יצא גם הוא אחרי, והתעודה בידיו. — „רק 3 רובלים לקח, 'שכר־טרחה'," לחש באזני.

והנה עומדות רגלי על־יד שולחן ה„פספורטיסט" בעיר הבירה והוא מפשפש בניירותי ומסביר לי: — לא, ה„פריסטאוו" הוא אמנם הרשות העליונה בעיירתך, אבל עדותו אינה מספיקה; עליו להמליץ עליך בפני השלטון המחוזי, — „האיספראַוויניק", וההוא יוציא לך תעודה בחתימתו. בנת?

— בנתי, אני אומר, ובלבי אני חושב: „משפטים בל ידעום": התעודה „הכשרה" כל סמכותה העדות הראשונה, ואילו עדות זו כשלעצמה פסולה. ביורו־קראַטיה! — ומה עלי לעשות? אני פונה אליו בשאלה.

— לא אדביק לך את „החותמת־האדומה". הא לך ניירותיך. סע הביתה, תחזור עם התעודה הנכונה ותקבל היתר ישיבה.

שאסע הביתה? לא בן־סוחרים אני, והפרוטה מנויה. לך ועבור שנית את כל רוסיה הלוך וחזור מן המפרץ הפיני ועד הגבול האוסטרי. — התיעצות חברים, המרגישים עצמם אשמים במקצת. אכן, עד כדי כך לא הגיעה בקיאותם. מן „הכרך" באו והשלטונות שם מוסמכים. הוחלט: אני נשאר בעיר. אשלח מכתב הביתה עם הוראות מדויקות, והם ימציאו לי את התעודה הנכונה. ובינתים — כל פ"ב לרשותך, תיהנה ב„איסור" לא פחות משהיית נהנה ב„היתר". רצונך, אתה מבלה יום שלם במוזיאום האסיתי, מתבשם מכתביו ומספריו; רצונך — לך והשבע עיניך בחמדת האַרמיטאז' ואת לבך בהרצאותיו המזהירות של פטרז'יצקי באוניברסיטה, טייל ב„ניבסקי פרוספקט". אַל תפחד. איש לא יעצרך. איש לא יפגע בך, אף לא ישאלו להיתר־ישיבה שלך. סוף־סוף המקום היחידי ברוסיה שנושבת בו „רוח־אירופה"... ואם־תאמר הלילות? אַל דאגה, ימצא מקום. ויזכר כאן בתודה מאוחרת ז—ן ר—ב, שהקצה לי פינה בחדרו והרחיקני ממחשבות־נוגות בשיחותיו המעניינות.

באחד הימים „האסורים" נקראתי לשיחת־היכרות אל הבארון, אף היא ב„רוח־אירופה": „קולוקויום" בלע"ז. מצאתי לפני אדם נמוך־קומה ורחב־גוף, בעל זקן מכסיף בקצותיו, פניו גלויים, רחבים ועיניו גדולות, אפורות, כולו שופע אצילות. עמדו לי ביקורי „האסורים" בשיחה ההיא, שארכה חצי־שעה. שמח לשמוע

שכל־כך הרבה הספקתי לראות במשך הימים המועטים, שאל לדעתי על תמונה פלונית ועל אנדרטה אלמונית, הקשיב ברצינות רבה לנימוקי, קם ולחץ את ידי. „יפה מאד, אדון... ; יפה מאד". ושקולה היתה לחיצת־יד בארונית ראשונה זו כנגד עשרת ימי „גנבת אור לעינים" והנאה באיסור...

ד. כבוד־הרב

מעשה באחד התלמידים מקבוצת יוצאי־אודיסה שנקרא שמו בישראל „יום־טוב". כך נקראו רבים מאבות־אבותיו עד ר' יום־טוב ליפמאן־הלר, בעל ה„תוספות יו"ט" ואבי ה„ימים טובים" בישראל בסביבה ההיא. ברם, בני ווהלין, אם מחמת הנגינה המלעילית השגורה בפיהם ואם כדי להבדיל בין קדושת־חג ל„יום־טוב של חול", הגו שם זה „יונטיף". בצורה זו קלט את השם מפיהם מנדלי מו"ס, וקשרו כתר לאחד מגבוריו־קבצניו, חובב אודיסה אף הוא, אלא ששינה אותו בכינוי של חיבה ל„יונטיל" ; ככה רשם את השם אותו רב־מטעם בתעודת־הלידה וכך, בלי שינוי, עבר גם ל„פספורטים". וזאת לדעת, כי בימים ההם יהודי נולד במקום אחד, עובר לגור עם אבותיו במקום אחר, אבל עדיין „נרשם" במקום בו נולד אחד מאבות־אבותיו מלפני כמה דורות: תוצאות נדודים פנימיים ברחבי ווהלין.

ואותו תלמיד הוא כותב הטורים האלו. העברתי את „תעודת ההתנהגות" שלי הביתה, יחד עם התמונה, עם הוראה מפורשת, כי כל מה שדרוש הוא, שאותם הדברים ממש יכתבו גם בתעודה החדשה מטעם שלטונות־המחוז וכי ידביקו אותה התמונה. ועוד הוראה אחת נרמזה במכתב לאמי, שאם יאמר לה הפקיד „יש לחכות", לא תחכה, אלא תשאל „כמה והיכן",[1] והדבר יסודר מיד. ההוראה האחרונה נתמלאה בדיוק, ואילו הראשונה נכשלה, ודווקא מתוך כוונה טובה. משבא הפקיד על שכרו הסתכל במסמך, חייך והפליט: בורות גסה! אין שם כזה בישראל! הרי השם הזה אצלכם פירושו „חג", נכון? — כן, ענתה אמא. — „טוב", אמר, אני אתקן לך את השם כפי שהוא צריך להיות. אמר ועשה. ומכיון שהמשפט דרש שהשם יכתב בצורת יחס־השייכות (גניטיבוס) נתקבלה הצורה הארמית „יומא־טבא".

אחרי עשרת ימי צפיה, הגיע סוף סוף המסמך המיוחל, ושוב אני עומד לפני הפספורטיסט. הכירני. קבל את התעודה. קימט את מצחו, לקח את הפספורט, השוה שם לשם, ובפנים קודרים: „נכון — אמר — התמונה שלך, אבל השם הוא אחר. לצערי, עלי לשים עכשו את „החותמת": „לעזוב במשך 24 שעות". — אחזתי בידו. „חכה, אמרתי, אסביר לך..." את כל כוחי הריטורי שיקעתי בדברי אז, ובתנועה דרמטית הוצאתי ספרון מכיסי, שנמצא אז במקרה אתי — סיפורי טורגניב בתרגום צרפתי, והראיתי לו: „ראה, אתה יודע כמוני, כי השם ברוסית הוא טורגניב, בית רפויה בסוף, וראה בצרפתית — פ"א סופית. ככה גם אצלי. שם..." הפסיק את זרם דברי בתנועת־יד קלה, הביט ישר בפני ואמר: אדם־צעיר! דומה, שאתה רואה בי רשע־מרושע, אכזר שאינו יודע רחם. זה לא כך. שאל את אשתי, את בני ויגידו לך, איזה בעל טוב ואב טוב הנני. אבל — לא כאן. כאן — אני פקיד וממלא את חובתי..

— אבל, קראתי מיואש, אביא לך תעודה מאת הרב, שזהו אותו השם...

— אדוני! הרב שלכם... הגידו לו „כתוב ניקולאי" ויכתב ובלבד שתהיה לך זכות ישיבה! יודעני ב..." לא גמר. יישר את הפספורט והדביק את החותמת...

---

[1] משחק מלים ברוסית מקובל בימים ההם במשרדים ממשלתיים: נאדו ז'דאט' =

יצאתי את הלשכה. פתותי שלג עבים רוקדים באויר כנגד אור הפנסים, שלגיות רחבות עוברות ביעף, וצלצולי הזוגות בצווארי הסוסים מתמזגים עם קולות הנערים המתחלקים בצדי הדרכים — ערב חורף יפה בתוככי פטרבורג הבירה! ואני, כעוס וצרוב עלבון גס, לבי מר בקרבי וראשי שמוט. די! מחר אני נוסע הביתה...

חזרתי לחדרי, אל חברי. תחילה נדהמו אף הם. אחר־כך השמיעו את הפתגם הרוסי: „חכם הבוקר מן הערב" וחזרו איש איש לעבודתו. בבקר נכנס אחד התלמידים הותיקים, ורברבי שמו: משורר צעיר, גבה־קומה ורזה־בשר ובעל עינים כחולות, תוהות וחולמות; איש ווהלין אף הוא. התחילו כולם יחד לספר לו את „המאורע" החשוב.

— שטויות! אמר. אַל תסע. הבארון כבר יודע על כך?

— לא.

— ובכן, בוא. נלך יחד אל הבארון, נספר לו את הענין. אַל תהיה פזיז, בדידי היה ענין יותר מסובך, והלך אתי אל הקיסר...

פעורי־פה נעצנו בו את עינינו. כלום משטה הוא בנו?

נגשנו אל בית הבארון, מסרנו את שמותינו והוספנו כי דבר דחוף לנו אליו, מיד הוכנסנו. לחיצת־ידים. „בבקשה לשבת!" — „מה הענין?"

מסרתי לו את השתלשלות הדברים. הקשיב: פניו היו רציניים, שקטים. הרוח הביורוקראַטית לא זעזעה את השלווה הבארונית. משהגעתי למשפט: „מה, הרב שלכם... הגידו לו 'כתוב ניקולאי' ויכתב — פתח פיו, ובקול נמוך, אטי, אבל חזק וכועס השמיע (ברוסית, כמובן):

— מה! אינם מאמינים לרב שלנו! אני אראה להם! נלך אתך אל מושל העיר (גראַדונאצ'אלניק), — נלך אל הקיסר... אלכסיי פטרוביץ'! — —

הופיע מן החדר הסמוך אדם בשנות־העמידה, בעל קומה בינונית, שחור־שער ובעל עינים שחורות, מבריקות, והדור בלבושו. כשהורגלנו בו, היינו קוראים לו אחר־כך „אלכסיי" סתם, על שם בעל העגלה של הבעש"ט. — הבארון המשיך:

— קח את האדם הצעיר הזה (קראני בשמי), סע אתו אל הרב ק., קבל ממנו אישור על השם, אבל מהר! משם תסע ישר אל משרדי מושל־העיר, תגיש בקשה, תקבל אישור על הגשת־הבקשה ודחיית הגירוש עד קבלת הוראה מטעם המושל, ומשם תסעו אל פקיד־הפספורטים ותראה לו את האישור!

— שלום, אדוני! פנה אלי, אל תדאג, הכל יסודר. —

והדברים אמנם סודרו במהירות יוצאת מן הכלל. וכשהגענו עוד באותו יום אל הממונה על הפספורטים, נתן בי את עיניו במבוכה, מיהר והעבירן אל אלכסיי פטרוביץ, הסמיק וגמגם בהתנצלות:

— כן, טלפנו אלי ממשרדי מושל העיר... ואני לא ידעתי... מבעלי־המלאכה של הבארון גינצבורג..

אל הקיסר לא הלכנו; הבקשה נתמלאה בערכאה הראשונה. כבודו של הבארון!

ה. הוא היה אומר...

שיחות רבות קיים אתנו הבארון, גם בדברים שאינם נוגעים בחומר הלימודי, מהן ארוכות ויזומות על ידו ומהן קצרות וחטופות, כתגובה על שאלה או משאלה של תלמיד. בשיחות אלו היה מגלה דעות ואמונות בעניינים שונים, ולפעמים

הסתמנה בהן גם השקפה פוליטית מסויימת, ביחוד מבחינת הערכה יהודית. זכורה ביחוד שיחתו אתנו במסדרון האקדמיה בימי ועידת־הרבנים, אחרי ביקורם בראשות הבארון אצל הקיסר. אבל אלו אינן מענייני הפעם. לא „נקודות־ראות" כי אם נקודות־הוויה מעטות, שהותזו מפיו כלאחר־יד וגילו לפנינו מקצת אורו של האדם.

1. עול וסבל. — השרות־בצבא, אמר, הוא דבר טוב ומועיל. זה הכרחי למדינה ומועיל ליחיד. „טוב לגבר, כי ישא עול בנעוריו". לא נעים לאדם לבטל את רצונו, ולפעמים גם את עצמותו, מפני רצונם של השולטים עליו. אבל אם בעל נפש הוא ילמד מכך להיות שולט בעצמו. נמצא, תחילתו נשלט מאונס ע"י אחרים וסופו שולט על עצמו מרצון. — גם הסבל הוא בבחינת „אין רע בלא טוב". והוא גופו — הוסיף בכנות תמימה — הרגיש פעם טעמו של סבל. מעשה והוכרח לנסוע באופן פתאומי דרך ארוכה. טלפנו — והנה נמכרו כבר כל הכרטיסים של המחלקה הראשונה ברכבת. טרחו ומצאו בשבילו כרטיס, אבל היה צריך לעמוד כל הלילה במסדרון, ורק לאור הבוקר נתפנה תא צר אחד שהועמד לרשותו. — שמענו והתרשמנו: כל סבל הוא, כנראה, יחסי, ואין גבול ליחסיות זו...

2. על האהבה. — אין אלו אלא דיבורים בעלמא, כשהם אומרים ש„הוא" אוהב „אותה" כנפשו או ש„הוא והיא" הם גוף אחד. והלוא אם ילכו בדרך, ומכונית מהירה לקראתם, ואין שהות בידם לסור שניהם מן הדרך, הרי לא יחמיץ „הוא" אף חלק של שניה אחת, ידחוף „אותה" בכוח ויוציאה מן הסכנה והוא גופו יהיה למדרס. — שמענו ותרגמנו לעצמנו: זהו כנראה ההבדל שבין רעות לאהבה. אמר קרא: ואהבת לרעך כמוך. ואילו באהבה נאמנה לאשה גרסינן: ואהבת לרעיתך ממך... (אגב, אחרי שנים רבות נזדמן לו לכותב הטורים האלו להיות עד־ראייה למקרה כזה בדיוק בניו־יורק הסואנת...).

3. הרבו הרגלים. — היו מן המשכילים, שלעגו לכך, שקדמונינו ז"ל (מלים אלו היה משמיע עברית גם בדיבור רוסי) היו עוסקים בקטנות. כך שנו, למשל, „כשהוא נועל — נועל של ימין, ואחר־כך נועל של שמאל; כשהוא חולץ — חולץ של שמאל, ואחר כך חולץ של ימין." והרי בעצם הכירו, כי „דעבד הכי עבד, ודעבד הכי עבד" (שבת סא). ולא הבינו אותם משכילים־מלעיגים, שהמדובר הוא בקביעת הרגלים, כדי לנצל את הזמן כהלכה. מתעורר אדם משנתו, והוא אחוז־שינה, הריהו יושב וחושב, מה ינעל תחילה, מה ילבש תחילה, ואיך יתרחץ. מה שאין כן, כשהרגלים קבועים לו. אבל אם באת לקבוע הרגל, הרי שיש למצוא טעם לדבר. אף אתם קבעו לכם הרגלים, ביחוד לגבי דברים שכיחים ורגילים החוזרים מדי פעם ובדרך כלל „דעבד הכי עבד, דעבד הכי עבד" — השתחררו מ„מחשבות" מיותרות והרוויחו זמן...

4. איבוד זמן. — לעולם ישא אדם עמו ספר־כיס, שמא יצטרך להמתין באיזה מקום לרגל עסקו 5—10 דקות או יצטרך לנסוע דרך ארוכה של 20—30 דקה, ואם לא יהיה ספר בכיסו, יוציא את זמנו לבטלה...

5. הרי זה ספר! — היינו יושבים ועוסקים בספר „יצירה". לפני כל אחד או שנים מאתנו ספר מספרי הספרייה הנודעת של הבארון. היה אחד קורא עד שהבארון מפסיקו ומתחיל להסביר את הפיסקא שנקראה, משווה למקומות דומים בתלמוד, מרבה ציטאטות מן הפילוסופיה היוונית, ומשל ימי הבינים, והדברים נאמרים בנחת ובאיטיות מודגשת: אין משא הבקיאות העצומה מעיק עליו. — היה

ביניהם אחד, חולמני וארוך־ידים, שתוך הקשבה מרוכזת להסברים, שם את מרפקו על הספר. הבחין בכך הבארון, נשתתק פתאום ונתן בו את עיניו. שקט בעניין הנידון, לא נתפס אותו תלמיד לא לשתיקה הפתאומית ולא למבט המשווע. אף רבים מאתנו לא תפסו מה קרה. אחרי רגעי דומיה פתח הבארון ואמר בטון חרישי ובהטעמה מלאה:

— אבל, אדון רברבי, הרי זה... הרי זה... ספר!!

ירושלים, פורים של שושן, תשי"ח.

פרופ׳ יהושע גוטמן

איש המדע

במשפחה, שנמנתה עם המפורסמות בעשרן ביהדות רוסיה, גודל דוד גינצבורג. בעלי אחוזות, בנקאים, בעלי מכרות זהב, אנשי עסקים שונים ומרובים בקנה מידה גדול ונרחב היו בני סביבתו. אלא שבאווירה זו של רווחה ועושר לא הוסחה בכל זאת הדעת מעמק הבכא, שבו שכנה היהדות הרוסית במחציתה השניה של המאה שעברה, וצרות ישראל מצאו שם לעתים קרובות הד ניכר. ולא זו בלבד, אלא שלא פעם היו הוריו נפנים לעניני שתדלנות בפני השלטונות לא רק בעניני הכלל, אלא בעניני הפרט.

גם מלחמתה של ההשכלה לתפיסת מקומה הראוי לה בחייה של היהדות הרוסית לא זו בלבד שלא פסחה על ביתה של משפחת גינצבורג, אלא שתפסה בה מקום מרכזי וחשוב. בית גינצבורג היה גם פתוח לבאי־כחה של הספרות הרוסית על כל גווניה. כאן היו נפגשים גם משוררים ומספרים וגם מבקרים והוגי דעות. בבית זה היה מצוי לעתים קרובות אחד מהוגי־הדעות החשובים ביותר של רוסיה במאה שעברה, שאולי במידת מה בהשפעתו של בית גינצבורג נעשה לאחד מידידיה המובהקים של היהדות הרוסית, וממילא גם של היהדות בכלל — הלא הוא וולדימיר סולוביוב.

אולם כל אלה ההשפעות אין בכחן להסביר את החזיון המיוחד במינו, ששמו דוד גינצבורג. ודאי, שכדוגמת האינטליגנציה היהודית כולה ברוסיה הצאריסטית היה שקוע אף דוד גינצבורג ראשו ורובו בספרות הרוסית. שהרי ספרות זו, בכח הרוח הליברלית הטהורה שלה, לא ידעה בדרך כלל שום מחסומים לאומיים או גזעיים. כאן יכלה האינטליגנציה היהודית למצוא מקלט בטוח ונאמן לעצמה — בלי שמי שהוא ירצה או ינסה להצר את רגליה.

ובכל זאת ראוי הדבר לציון מיוחד, שבעבודתו החשובה על שדה המשקל והקצב בשירה הרוסית, עבודה שפתחה, לדעת יודעי דבר במקצוע זה, אופקים חדשים בתחומו של מחקר זה בספרות הרוסית, התחיל אחרי שכבר נתפרסם מחקרו המקיף בשאלות המשקל והקצב בשירה הערבית*. ניכרים הדברים, שאף עבודתו זו — על השירה הערבית — לא היתה בשבילו אלא מעין עבודת הכנה לעבודת מחקר אחרת על המשקל והקצב של השירה העברית, שלא זכה להפנות אליה.

---

* ספרו על אמנות השירה הרוסית וביחוד אצל לרמונטוב, נתפרסם אחרי מותו — בשנת 1915. עבודתו על יסודותיה של אמנות השירה הערבית נתפרסמה ברשימות המחלקה המזרחית של החברה הקיסרית־הארכיאולוגית בשנים 97־1892. הרצאה משלו על הריתמוס והמשקל של השירה בכלל נתפרסמה בשנת 1894 ב„רשימות החברה הניאופילולוגית של האוניברסיטה הפטרבורגית״ כתגובה ליחס הביטול, שהביע באותם הימים אמיל זולה לספרות הפיוטית החרוזה בכלל.

הספרות הרוסית לא שימשה איפוא בשבילו אלא מקלט־לילה ולא הפכה בשום פנים לביתו הרוחני, דוגמת מה שמצאנו אצל רבים מבני־דורו.

את ביתו הרוחני בנה לו בתחום צור־מחצבתו — בשדה היהדות ההיסטורית. כאן היה ביתו בנוי לתלפיות, ולא היה מקום לשום ספק, שאיזה רוח שהיא יכולה לזעזע אף במה שהוא את היסודות האיתנים שלו. על „בית" זה שמר מכל משמר ובמשך כל שנות חייו טיפח ועיטר אותו ועל מבנהו הגן תמיד בקנאות, שקשה היה למצוא דוגמתה. לידי ביטויה המיוחד באה קנאות זו, כשהיה צריך לנגוע בנצרות, ואף בשעה שהעלה על לשונו בדרך דיבורו תאריכים, קשה היה לו לבטא את המלים: לפני הולדת הנוצרי או: לאחרי הולדת הנוצרי, כפי שהדבר מתאים לדרכי הביטוי המקובלים בשפה הרוסית. במקום דרכי ביטוי אלה היה אריסטוקרט יהודי זה, לא רק מלידה ומבטן, אלא לפי חינוכו ותכונות נפשו, משתמש בביטויי הגנאי החריפים ביותר כלפי ישו הנוצרי, כפי שהיו שגורים בפי המוני העם בעיירה היהודית.

את ההשכלה היהודית שרכש לו לא היה יכול למצוא בשום מוסד חינוכי או לימודי. לא הישיבות ברוסיה ולא בתי המדרש לרבנים באירופה לא יכלו לתת לו את מה שביקש. שניאור זקש, נייבואר, צבי הירש רבינוביץ ודאי שהשפיעו עליו בהרבה. את הראשון בהם היה מזכיר תמיד לטובה. אולם כשם שבקיאותו העצומה בספרויות הקלסיות של כל עמי אירופה יכול היה לרכוש לעצמו רק מתוך שקידה רבה בכחות עצמו, כך אף בקיאותו בענפי היהדות השונים.

את הלשון העברית הכיר בצורה שיטתית במסגרת ההתעמקות בפילולוגיה השמית. ידיעותיו אלה העלה למדרגה גבוהה של הכרת הלשון ודקדוקה מבחינה בלשנית מדעית, ועל כך מעידים מאמריו השונים המפוזרים בכתבי עת מדעיים ובספרי יובל שונים. הזיקה שלו לכל חיבור עברי אף היא היתה מותנית ביחסו המדעי־הרציני לאופן התהוות של הנוסח, לבדיקת הנוסח לפי דפוסיו הראשונים או לפי כתבי־היד. על יחסו לשאלות של בדיקת הנוסח ובקורת הנוסח מעידים יפה כתבי־היד שהוציא הוא עצמו לאור בדיוק רב ובקפדנות יתרה, כדוגמת ספר התרשיש לר' משה אבן עזרא ועוד.

אולם שקידתו הרבה של הברון גינצבורג בשירה הקלסית העולמית, תגובתו הערה לכל צליל ובן צליל של שירות העמים, הבחנתו הדקה והעדינה של כל משקל וקצב בשירה העולמית משמשים לנו עדות נאמנה, שמחקר בלשני בלבד או בדיקת הנוסח כשלעצמו במקורות של ספרות ישראל לא יכלו לתת לו את הסיפוק המתאים. עיקר עניינו בחקר היהדות והערכת האידיאלים שלה היה איפוא בספרות המחקר של ימי הבינים ובזרמים המסתוריים־הדתיים של אותה תקופה. רב סעדיה גאון, הרמב"ם, הרלב"ג שימשו לו בסיס וסעד נאמן להתבוננות בכבשונו של עולם היהדות לשם הכרת מהותה ויחודה, והם שימשו לו גם נקודת משען לעיצובן של השקפותיו על היהדות וגדולתה הרוחנית בעולם.

בתחומה של ספרות המחקר לא פרסם הברון גינצבורג שום מחקרים מיוחדים בעלי־ערך מדעי מיוחד, אולם מאמר־הסיכום שפרסם בשפה הרוסית על ספרות המחקר בישראל וכמו כן שיעוריו באקדימיה היהודית בפטרבורג על ספרות זו מעידים, מה רבה היתה ההשראה שקיבל מכאן לעיצוב השקפותיו על גדולתה של תורת ישראל.

הברון גינצבורג ודאי שהיה מלומד בעל רמה גבוהה. אולם תורתו לא היתה אומנתו. ולא מרצון אלא מאונס. כי גדולה יותר מדאי היתה האחריות שהטיל עליו

בית גינצבורג על כל עסקיו הרבים והענפים. מרובים היו גם האנשים, שהיו תלויים בו בפרנסתם ומרובות היו גם ההתחייבויות הציבוריות, שהוטלו עליו בתנאי המציאות של היהדות הרוסית. להמית עצמו באהלה של תורה בלבד לא היה אפוא באפשרותו. אולם בקיאותו העצומה וחוגי ההתעניינות שלו המרובים והענפים בעולם המדע והספרות המעוררים הערצה והשתוממות כאחד — כל אלה מעידים, שהרגיש עצמו מעין גולה מעל שולחן התורה. בסיונותיו המרובים לתרום מאוצרות ידיעותיו לתחומים השונים של מדעי היהדות והמקצועות המקבילים, וביחוד הקמת האקדימיה היהודית שנעשתה על ידו עם הגיעו לשנת החמישים בחייו, מעידים באופן ברור על נטיות הלב האמיתיות שלו. רמזיו הזהירים והמנומסים, שהורגשה בהם מידה מסוימת של בקורת כלפי אנשי המדע ומוסדות המדע, שהיו קיימים בזמנו ברוסיה ומחוצה לה, מעידים שתכניות מרחיקות לכת עמדו לעיניו והאקדימיה היהודית היתה צריכה לשמש נקודת משען להגשמתן. מותו ללא עת סתם את הגולל לא רק על תכניות אלה, אלא גם על כח מדעי גאוני ורב צדדי, שבמסיבות של דורו וסביבתו יכול היה רק לרמוז לכח־יכולתו העצום ולא לבנות בנין של ממש במקום שלבו היה נתון אליו.

ברוך קרוא

שר של תורה

הבארון דוד גינצבורג, שהיה מפורסם כעסקן צבורי, לא היה ידוע לקהל הישראלי הרחב כמלומד. רובו של הקהל הכיר לדעת את ערכו המדעי רק אחרי מותו. בחייו היה לו רק כתר גדולה. רק לאחר מותו זכה לכתר תורה. ידוע היה כאיש מוסר, כצדיק. לא היה ידוע כאיש המחקר, כלמדן.

לפי עמדתו ומהותו הולם אותו ביותר השם שר של תורה. תורה במובן הרחב ביותר של המלה. היה אחד המלומדים הגדולים ברוסיה בכלל, והעולם המדעי הרוסי הרשמי הכיר את ערכו, ועם זה היה הידען הגדול ביותר בין ידעני היהדות ברוסיה.

היה בו משהו מגאון ריש גלותא, כאחד קדמון. הוא היה המוהיקני האחרון בשלשלת הגאונים החכמים, שהתחילה בר' סעדיה גאון ונסתיימה בו.

ניתנה האמת להאמר. גאון היה הבארון רק מצד אחד, מצד הבקיאות. מצד זה היה יורש נאמן לאותה שרשרת, שהרמב"ם נמנה במרכזה וסימנה המובהק: ידענות שלימה ביהדות וידענות שלימה של השכלת הדור. מבחינה זו, מבחינת בקיאות אידיאלית בכל חדרי תורה וחכמה — משפוני טמוני המקרא, התלמוד, הקבלה והמחקר עד דקדוקי דקדוק של הלשון הגרוזית או הצ'כית, מהלכות טהרות וקרבנות ועד קאנט ולובאצ'בסקי, מבחינה זו יחיד בדורו היה, אולם לא כן היה מצד חריפותו. אילו היתה חריפותו כבקיאותו, היה נמנה על גדולי ההגות בישראל ולא היה צריך להוסיף לנזרו גם את השתדלויותיו לטובת הכלל. אולם עובדה היא שהיה סיני ולא עוקר הרים, ולפיכך לא העמיד תלמידים שיהיו קרואים על שמו, לא חיבר ספרים שהם כבנים ובכלל עשה רק לדורו ולסביבתו ולא עשה לדורות.

בני פלוגתא של הבארון, למשל ההיסטוריון דובנוב, היו מותחים עליו בקורת לגנאי כאיש ימי הבינים, ואמנם היה איש ימי הבינים וזו תהילתו. הוא היה מן המתוקנים שבימי הבינים, מן הטופס המובחר של חכמי ימי הבינים. והרי אין לנו להתבייש בימי הבינים שלנו. אצלנו היו אותם הימים לא הגרועים ביותר לתרבותנו. אצלנו לא היו ימי חשיכה ובערות כפי שהיו בתרבות אירופה והעולם, ואולי מפריזים בגינויים בכלל בכמה בחינות אם להשוות אותה תרבות לתרבות ימינו.

הבארון, שהיה בקי בקיאות ביבליוגרפית והיסטורית־פילוסופית בכל מה שיצר הרוח העברי מ„בראשית" ואילך, לא היה בקי כלל בספרות העברית של המאה התשע־עשרה ובספרות העברית הגדולה של ראשית המאה העשרים. רק את רבו י. ל. גורדון הכיר והוקיר. אחרי הגאון מווילנא לא הודה בקרב לבבו בגדולתו של שום חכם או סופר או חוקר עברי, גם לא בגדולתם של חכמי אשכנז, יוצרי חכמת ישראל. והרי בקי להפליא היה באחרוני אחרונים של סופרי רוסיה וצרפת. לא זה בלבד שהיה יודע על בוריה את ספרות המופת של רוסיה, וחיבר ספר

על המשקל בשירת לרמונטוב, אלא ידע על פה כמה משירי בן דורו אנדריי ביילי. ובעת ובעונה אחת לא ידע אפילו על מציאותם של כמה מן המשובחים שבסופרי

מימרותיו

כל מה שמסתיים ב„איזם" הוא פסול. תאמר „ציוניזם" — מאי קא משמע לן, האם לפני הציוניזם לא היה יהודי אומר שלש פעמים ביום „ולירושלים עירך ברחמים תשוב?" תאמר „יודאיזם" — אין זה אלא תרגום גרמני גרוע ליהדות או פשוט „אידישקיט".

*

לעולם יהיה אצלך ספר קטן בכיס. אתה נוסע, אתה ממתין באיזה מקום? תקרא בדרך זו אלפי דפים ומאות ספרים.

*

אין ספר רע בתכלית. הספר הגרוע הוא יותר טוב מאשר בכלל לא ספר.

*

אין לך דבר המבזבז את הזמן מסתם פטפוט, או שיחת רעים. דבר אל הענין. אם לפטפט הרי אין לדבר סוף.

*

בדקתי ולא מצאתי טופס תנ"ך בלי שגיאה באיזו אות או נקודה או נגינה. התנ"ך של המיסיון בלונדון נבדק אחרי כל אלף טפסים ומוגה ועדיין לא תמצא מהדורה נקיה משגיאות לחלוטין. ודאי, בכל ספר כך ועוד יותר גרוע, אבל בשאר ספרים למי זה איכפת?

*

אין נוסח משובש בתנ"ך. מה שנראה לכם כביטוי משונה הוא ביטוי עממי עסיסי. הגויים אינם מבינים זאת.

*

החוקרים הגרמנים מבחינים בין שפת המקרא ושפת המשנה. יש רק לשון קודש אחת. אצלם נפסקה עם נתינת התנ"ך, אצלנו לא.

*

אתם, הצעירים, מלגלגים על חכמינו מימי הביניים ורואים בפילוסופיה שלהם מין אסכולסטיקה רחמנא ליצלן. זוהי שטות. רק הדוגמאות שהם נותנים נתישנו כיום משום שמדעי הטבע התקדמו. אבל עקרונותיהם כוחם עד היום. אלו היה סיפק בידי הייתי מפרסם את ספרי הרמב"ם ויתר הפילוסופים שלנו בהחלפת הדוגמאות ובשמירת שיטותיהם, היתה מתקבלת פילוסופיה מודרנית.

*

פעם עברנו בחבורה והוא בתוכה על שפת הניבה. עמדה שם בקתה של פטר הגדול, שבה התגורר בונה העיר בשעתו והיא נחשבת לשריד נערץ. אמר לנו הבארון בלגלוג: „אלה הן קדמוניות רוסיה — מראשית המאה השמונה עשרה".

התחיה העברית בני דורו וארצו. את לרמונטוב העריץ, ואת טשרניחובסקי לא ידע ואף לביאליק לא התבונן.

לא משום שהתגורר בפטרבורג והיה מתבולל למחצה. הסיבה היא יותר עמוקה. דוקא מפני שהיה כולו עברי לא מצא שלימות אלא בעולמנו הרוחני מלפני דורותיו. שלימותו העברית לא הכשירה לו בשום אופן את ספרותנו החדשה, לא הכניסה בשבילו ספרות זו לתוך כתבי הקודש, „תורת העולה" של רמ"א ספר הוא, „מורה נבוכי הזמן" לרנ"ק רק חיבור הוא. בנוגע לאחד העם מסופקני אם קרא אותו בעיון הראוי. את הספרות החדשה לא חשב ל„המשך כתבי הקודש" כמו שקורא לספרות זו פרופ' יוסף קלוזנר.

תלמידו של הבארון אני והריני כפרת משכבו. אבל מעז אני לומר: במה שעולמו הרוחני העברי של הבארון נצטמצם בתחום המאה הי"ח ושלפניה איני רואה אמנם את גנותו, אבל רואה אני בזה את חולשתו, את צד התורפה שבו. אילו היה לו מבט תופס ומשיג לא רק את הנעשה אלא גם את הנשמע, את העתיד להיעשות. את ה„עולמות המתהוים", בלשונו של טשרניחובסקי, ומבט זה היה מגיע לאותה דרגת השלימות של ידענותו, היה נעשה לאחד מראשי המדברים בתחית תרבותנו. אילו היה גם חריף וגם בקי היה נעשה ראשון, מכיון שהיה רק בקי נעשה אחרון. אתו נפסקה שרשרת מופלאה, שרשרת מופלאה חדשה עדיין לא התחילה.

אי אפשר להאשים רק אותו. עכשיו לאחר דור, ולאחר דור כזה. דור בירא עמיקתא של פורענות ואיגרא רמא של אתחלתא דגאולה, אנו רואים, שסימן רע הוא לתקופת התחיה, שאותו גדול לא דבק בה. זהו לא רק צד התורפה שלו אלא גם צד התורפה שלנו.

שני זרמי התחיה — הזרם הספרותי והזרם המדעי — שהתחילו לזרום בעת ובעונה אחת על סף המאה העשרים, לא נתמזגו לא רק בימי הבארון אלא עד היום הזה. זכר הבארון ראוי שיעורר את הגותנו בכיוון מזיגת שני הזרמים.

ד"ר צבי וויסלבסקי ז"ל

האצילות בישראל

(הרהורים לזכרו של ברון דוד גינצבורג)

חבר וחבר (חבר אנשים) ואצולה שלו.
אצולה ואצולה וטרגיות שלה.

ברצוני לספר על שעת נעילה אחת שהיא בעצם שתים: נעילה כפשוטה וכדרושה. בשנת תרע"א נתרחשה חויה טרגית בבית אצילים בישראל, שאמרו לפרוץ את הגדר שגדרה המשפחה הזאת בינה לבין העולם. פריצה צורך הגדרה. בנין צורך הריסה. נסתלקה מעולמו של ישראל דמות אריסטוקרטית מובהקת אחרונה בבית האצולה הישראלית ברוסיה. בשעה שבית ישראל אשר בארץ ההיא פתוח היה לרוחות המנשבות בעולמם של עמים ומדינות במאה הי"ט, שכולה דמוקרטית היתה, ונעולה היתה בפני רוחות ותיקות שרחשו־לחשו על עידון ואיצול, על יחידות והתיחדות, ראיתי את הבית נופל באחד הימים הנהדרים של השנה היהודית, שעת נעילה, שסמלה נעילה אחת כפולה ומכופלת: נעילת יום הכפורים. ראיתי את הנציג האחרון של האצולה היהודית ביום הכפורים האחרון לעשייתו בקודש ובחול בעולם; זכיתי לראות אותו בשתי נעילות מקופלות כאחת; נעילת המעגל של חייו, ותפילת נעילה של כל ישראל. כשם שאין כמותה תפילת נעילה להתפשטות הגשמיות, החולין, עמל היום ולבטיו, כך ראיתי ונראה הוא אותה שעה מופשט מכל גשמיות שהיא והיתה ראייתי אחת הראיות היתרות ביותר שלי בעולם, ראיה ברוחניות ממש. דומה היה, שהגשמיות נבלעה כולה ברוחניות. התפללנו בביתו, והוא שכוב היה על כסא־נוח, שקוע בתפילה בלחש, ואצילות דקה מן הדקה שופעת שפע של קדושה על כל מי שהיה שרוי במחיצתו. אותה שעה של דביקות והתחברות עם הכחות העליונים, שעת התאצלות והתעדנות יתרה זו, שטעם אותה כל אדם מישראל שזכה להרגיש בלבו את עצם העליה אשר בנעילת יום הכפורים. קרנו פניו החוורים והחולים כאילו קרינה אחרונה בעולם הזה.

הסמכתי הרהורי שעה קדושה ויחידה להרהורים כוללים על בית ישראל ועל האצולה, על מצב היהודי היושב במזרחה של אירופה, על השתלשלות הרעיונות שמילאו את לב האומה וביחוד את לבות השדרות שיצאו לכבוש חדש בעולם. לא היתה השעה כשרה לטיפוח גינוני אריסטוקרטיה: הזמן היה כאמור כולו דמוקרטי ביסודו, ולא שייר אף שיור כל שהוא לראיה אחרת בעולם החברה האנושית. עם ירידתה של האריסטוקרטיה בכלל בעולם ירדה גם האצולה היהודית על שררתה כביכול בעולם בכלל, ובעולמו של ישראל בפרט. אותה שעה, וקצת מאוחר מכן נתרחש „אסון" בבית אחד מן האריסטוקרטיה היהודית החדשה שהעמידה או אמרה להעמיד שאיפות ומטרות חדשות לישראל.

באותה שעה אמרתי: עתוני ישראל בכל הלשונות דנו ברוב דברים וברוב צער במאורע שפגע בבנו של בית האציל ביותר של היהדות החדשה, ד"ר הרצל, שבנו יחידו פרש מן היהדות לא פרישה מאונס אלא מרצון, מהתלהבות, מטשטוש מוחין. כל אחד דרש במסכת עצובה זו בפנים שונים: מהם שתלו את הקלקלה

בצואר התנועה הלאומית ונושאי דגלה, והללו משיבים: „ידינו לא שפכו את הדם הזה". הללו אומרים לא היה בידי התנועה הלאומית להפקיע את עצמה מן הסבך של ערכים ושברי ערכים — המתלבטים במוחותיהם ובלבותיהם של בני הדורות החדשים. ולא כל שכן שלא יכלה לשמור על בניה, שהכרתם האנושית ויהדותם נתפצלו לכמה פצלות והתחילו זורמים באפיקים שונים מחוץ לזרם הגדול והעתיק של בית ישראל, חייו ושאיפותיו. והלו אומרים: אין מביאים ראיה מיחיד שסרח, ואפילו גדול הוא היחיד הזה ובן טובים לכל דבר אחר, אבל לעיצומו של דבר נראה לי המאורע הזה בלתי חשוב ביותר, שכן בקהילות ישראל במערב אירופה רבים אכלה שם מכת השמד, הפרישה, הבעיטה. אם אין אנו גוזרים תענית צבור על כל רשימה ורשימה של פליטי בית יהודי המתפרסמת מזמן לזמן בעתוני הקהילות הגדולות ברלין, בודפסט, ווינה כלום נבוא ונבדיל ידיעה זו משאר אחיותיה? אין מכת זו מכת השמד מכת בכורות, המבדילה בין בית לבית, בין בית כשר וירא אלהים בין בית אחר אדיש לערכי דת ומסורת. פגעתי בכל מקום שיש שם פרצה קלה שבקלות וכל שעה ירודה ופחותה במצוות. מאורעות אלה הם מעשים בכל יום: התנגשות מסעות, נפילת אוירונים והתרסקותם, כשלון אבטר מובילים מועדים לחרבן. הרי סוף סוף הגיעה השעה, כך אמרתי אז — לעקור מן הלב את הרגש הפרימיטיבי הזה של קרבת משפחה, זה שאין לפניו אלא שתוף הדם והמוצא בלבד. הרי מצווים אנו להודות סוף סוף שחדלנו להיות משפחה גדולה שבניה מפוזרים בכל רחבי העולם, וקול הדם התוסס מנסר מסוף העולם עד סופו. אמנם הדם הוא הנפש של המשפחה, של השבט. ולא כן, שמקור ומצע אחרים לה ולרגשות הקרבה והחבה, המשיכה והדחיה. גנה קטנה שאילנותיה מועטים תזדזעזע בבוא הכורת על אחד מזלזליה, כלום יכרת גם יער עתיק ועבות, המחדש בכל אביב את לבלובו והודו בהכמש עליו אחד הנצרים ויעשה משחק לסתיו ולסערותיו? תחת הזלזל הנסער והנטרד ברוחות יעלו ויגדלו נצרים חדשים ורעננים לאלפים ולרבבות, אפשר עוד נאים מן הראשונים ורווים עסיס יותר מן הישנים. נאה היא חרדה כזאת ולו כנה היא ויוצאת מעמק הלב — לעם פרובינציאלי — לאריתמטיקה שהיא הקובעת את חוקי חייו בהכרח, ואינה יאה לאומה גדולה שמחשבת את חשבון חייה בנוסחאות אלגבראיות.

וכך סתמתי לעצמי את האפשרות של חדירה לעומקה של חרדה זו, שתקפה אותי אותם ימים, ולחרדה נסמכה ונלוותה הבושה שתקפה רבים לחיי האומה וחרדים לעתידה. הבושה טפחה את החרדה, החרדה טפחה את הבושה, רק לאט לאט עמדתי עמידה אחרת עמוקה יותר, היסטורית יותר על מהותה הפנימית של חרדה זו ועל זכות קיומה. נתחור לי, שחזיון זה לא ללמד על עצמו לבדו בא (אלמלא מעשה יחיד היה אפשר היה לעמוד בצרתו) אלא ללמד על הכלל כולו: איזה דבר נטלטל בפנים, נתרסק בפנים והוא עיקר היסורים שנלוו למעשה. תולדות המשפחות המיוחסות של ישראל בדורות האחרונים מביאות לידי הכרה, כי בחוגים אלה הולך ומסתיים תהליך מסויים באורגניזם הלאומי שלנו. שעת פרישתה של האריסטוקרטיה העולמית היתה גם לשעת ירידה של האריסטוקרטיה היהודית. היא הולכת וטובעת לעינינו, ואין לה תקוה מבוססת של קיום והתמדה, אלא אם כן תאחז אחיזה של ממש בתוך האומה, המחדשת את כחות חייה ושואפת לקראת עתיד מזהיר חדש. צא ולמד: כל שעה שאומה פסקה ליצור יצירות של ממש או לרכוש ערכים חדשים של ממש, הולכת אריסטוקרטיה של אומה זו ומתנונת, הולכת וכלה מן העולם או מיטשטשת, מקפחת את צורתה ואובדת בקרב אומה זו

או אחרת. יש וכליון בא מתוך מלחמה ועקשנות כנגד הכחות החדשים המתפרצים לעלות ולכבוש את מקומה או ע"י טשטוש עצמיותה בהתבוללות, אם בתחומי אותה אומה עצמה או בתחומי אומה אחרת, אולם אינה יוצאת מן העולם אלא אם כן תנסה בשארית כחותיה להתרומם כנגד הכליה שאומרת לסחוף אותה אל התהום או ליטול את עוקצה.

כל זה אמור בכללות ואינו אמור בפרטות. הכללות שרויות בשמי הטוהר של המושכלות, ואילו המציאות החיה אינה מיישבת את הסתירות ואינה מיישרת את ההדורים. לא עמדנו עד כאן על הפונקציה המיוחדת שהגורל וההשגחה העליונה הטילו על בני עליה מישראל, שעקרה יישוב הסתירות בין המצב הכלכלי והחברתי שבמציאות ובין המצב המדיני שלהם, השפל והבזוי בעמים. והנה הקפיטליזם של המאה ה־18 הטיל על בני עליה אלה את הפונקציה של ההון הפיננסי. בהון זה תלו את כל הקלקלות של העולם. אמרו: ההון הפיננסי הוא שורש ויסוד לכל התקלות שמצאו את האנושיות מתחילת התפתחותו של הון זה עד אמצע המאה הי"ט, שישראל לא נתייחד, כמו שהיה בתחילה, בשפע זה של ממון שהפרה את העולם. בתים אחדים מישראל הגיעו לידי עושר עצום, ששמש לא רק לתקנתו של הקפיטליזם אלא גם מגן וסתרה ליהדות השרויה בשעבוד מדיני ולעתים גם בשעבוד כלכלי. מלבד הפונקציה העקרית והיא הספקת ממונות עצומים למשיכת הגלגל הקפיטליסטי באה ונוספה עוד פונקציה אידיאלית — להגן על ישראל עד כמה שהיד מגעת. ברשות זו עשו גדולות שכן הכח הממוני עמד להם לבני עליה מישראל שישמשו בחינת אב ופטרון לעניים מישראל שגדלו בהמונות במאה הי"ט. לא היה כחם גדול בתורה ולא התורה הטילה מזיוה ומהודה עליהם ועל מעשיהם וכחם זה המדיני גם הוא לא זכו בו בני ישראל שבאירופה. אבל כלי אחד היה מצוי בידם עצום בכחותיו — הממון. הוא שעמד להם וייחד להם מקום מכובד במשק הבית האירופי של המאה הי"ט, ובני ישראל השתמשו בכך כדי להגן על עצמם מפגיעותיה של החברה האירופית במאה הי"ח ואחר כך במאה הי"ט. אולם הרוחות שהיו מנשבות אז באירופה לא היו נוחים ביותר מבחינה מדינית וחברתית. הדמוקרטיה האירופית בהלכה והן במעשה התקוממה נגד הכח המיוחד שנתייחד בו ההון הפיננסי והטיפה לשויון, ולו מבחינה חברתית בלבד, שאחריה תבוא גם הבחינה הצבורית והחברתית. צורה מיוחדת של שקידה על פרנסת צרכיו של ישראל במאה הי"ט היתה השתדלנות שהדמוקרטיה היהודית ראתה אותה גוטלת שררה לעצמה ואינה מרפה משררה זו אפילו לשעה קלה. השתדלנות של היהודים הגדולים במשך המאה השבע־עשרה, השמונה והתשע־עשרה, הצילה לעתים קרובות את המונות ישראל מפגעי החברה והמדינה.

אפשר לאמר שההשגחה הטילה על בני עליה אלה להשתדל לטובתם של ישראל בכל מקום ושעה שפורענויות וגזרות רעות איימו פה ושם על בית ישראל. תחילתם מרצון, מיצר החשיבות, וסופם בהכרח שמסבות הזמן הטילו עליהם, ומי שמצוי אצל הפובליציסטיקה היהודית בכל העולם יודע כמה נסתאבה השתדלנות הזאת על הכחות החדשים שצצו ועלו בבתי ישראל של אותם הדורות. דומה היה, כאילו נתכוונו הללו, בני עליה פיננסית, להרבות בכח השררה משל עצמם בזכות הממון אשר בידם. אולם, מי שמתבונן תוך הסתכלות עמוקה בפונקציה ההסטורית של בני עליה יודע, שהרבה מן ההפרזה והגוזמה היה בפובליציסטיקה זו: הפרזה בכחם של בני ישראל העשירים והפרזה ברצונם לשמש בכהונה גדולה של אב ופטרון לישראל. כבוד זה שנחלו בבתי ישראל לא היה מזומן להם בקלות יתרה. עצם

הוויתם היהודית ממש עכבה בהתפתחותם ובעשרם. אבל הם הספיקו להוציא מתחת ידיהם את השררה הצבורית מישראל שהיתה מצויה עד כאן בידי בני עליה, הם גדולי התורה והיראה. הם הכניסו בפעם הראשונה את החולין במדיניות בני ישראל באירופה, ומבחינה זו הם משמשים התחלה מעניינת להתפתחות העתידה ולצורותיה השונות. שוב לא יהיו דברי חולין של פני ישראל ענינם המיוחד של הרבנים וגדולי התורה: דומה היה שנתחלקו עניני היהדות לשתי רשויות: רשות הקדש מכאן וכל שאר הדברים היו בחינת חולין שעוסקים בה אנשי החיל. כל ההשתלשלויות העתידות לבוא נתרחשו ביסודן מכאן, יחוד הברתי־צבורי־מדיני מכאן ועניני חול מכאן. אפשר ששני הצדדים הרויחו בזה: זכתה התורה שנתייחדו לה מוחות חריפים ושנונים שכל הוויתם בעולם תלמוד תורה, וזכו אדירי הממון לבוא על שכרם בבית ישראל, זה שכר שבא והיה מעין תחליף לשררה של ממש, לחשיבות של ממש שלא נתנה להם בחוץ. מלא הפנים מה שהחסיר החוץ. הכח הממוני היה כח של ממש ועדיין לא דבקו בו הגינונים מבחוץ. היה בזה, כאמור, תחליף לשררה, תחליף לחשיבות. לא לחנם זכה ספרו של פויכטוונגר „היהודי זיס" לעדות חשובה לשאיפתם של בני עליה להתעשר מבחוץ ולהתנשא בפנים. תפקיד זה נתרחב והלך וממילא נעשתה השתדלנות מקור לחשיבות, וגם ליסורים בפנים ובחוץ. לא הרגישו קנאי השוויון הדמוקרטי בצורך האמיתי בבני עליה שיעמדו כתריס בפני הפגעים, פגעי חשנאה המושרשת של העולם ליהודים.

ביחוד מועטים היו בני עליה השתדלנים בארצות מזרחה של אירופה, שחיים היו בה בני ישראל בהמוניהם, שכן המדינות עצמן לא יצאו עדיין ולא נתקפלו עדיין מקליפתם של ימי הביניים. בארצות האלה לא העמידו שתדלנים גדולים, לא העמידו בני עליה שכוחם בטובה: זו היתה ערבוביה של צורות כובשות מכאן ושל רוחות יוצאות מן העולם מכאן, והשתדלנות היהודית לא הספיקה להגיע לרוממות ולהדר. קדמה כניסתן של אידאות דמוקרטיות להתגשמותם, ולו החלקית בלבד — הלכה למעשה, לא ידעו המונות בית ישראל את התפקיד הזה ונשתמשו בו לנוי בלבד.

היו ימים וידי האריסטוקרטיה היהודית היו מלאות עבודה: יצירה מחודשת וסתימת פרצות קשות עתיקות. אמנם מרובה היתה סתימת פרצות על היצירה החדשה — וזו חולשתה, אלא שבאו פגעי התולדה העברית וגזרו: דין סתימת פרצות כדין יצירת ערכים. מתחילה כולה רוחנית היתה וזה סימנה ויחודה: היא עסקה בצרכי הרוח לפי השגתה והזניחה — מאונס ומרצון כאחד את כל שאר האפשרויות של כבוש העולם לשמוש לאדם ולהנאתו.

מתוך בחינת הרצוי והנאה אמנם יש לקבול על כל הדורות ההם, שהביאו את האומה הישראלית לידי שתוק כמה חושים לתפיסת העולם ולהכרתו. אולם כנגד זה באה הבחינה ההסטורית ומיישבת את הקושייה הזאת ומסבירה לנו כי אמנם פעלה האריסטוקרטיה היהודית בעולם מתוך יצר סוציאלי עמוק וכל מה שעשתה — עשית חולשה ועשית כח — בדין עשתה.

„שידוד מערכות" האומה בימי חורבן הבית השני הוא מעשה רב ונהדר של האריסטוקרטיה היהודית שמעטים דוגמתו בדברי ימי עולם. שינוי ההכרה הלאומית, ההרחקה וההתרחקות ממקורות השלטון והזרוע, ההתכנסות מרצון בתוך עולם צר ומצומצם לא לשם יצירת אפשרות של חיים ביאולוגיים בלבד אלא לשם יצירה חדשה ומחודשת, יצירת תרבות של מקור של אומה חדשה ומחודשת — כל אלה עלו לאריסטוקרטיה היהודית באופן מוצלח. היא הביאה לעולם את הבריה המשונה

שאומה שמה בלי תרבות הגוף והרוח של סתם אומה. שדה זה של פעולה שפתחו ושידדו בכשרון בלתי מצוי, הקים שוב את שווי המשקל הנפשי של האומה שנתערער ונהרס ביום בוא האוייב בשעריה. נמצא מעמד תקיף השואף לכבוש ולגבורה פנימית שקבל על עצמו לסנן את ההשפעות הזרות ולהטיל בהן צורה חדשה ודמות חדשה מובהקות. לאט לאט כבשה האריסטוקרטיה היהודית את האומה כבוש עריצים וצותה עליה דרכי חיים והנהגה. ידוע ידעה בשעת ההכרח גם לעשות ניתוחים קשים בגוף האומה, ניתוחים המסכנים את עצם קיומה של האומה, ולהכרית את היסודות המתנגדים לדרכים שהתוותה היא בחריצות ובזריזות, בהתמדה ובעקשנות (מאורע הקראות).

בדוק ותמצא בכל דור ודור, כיצד האריסטוקרטיה היהודית אינה מסתפקת במה שיש לה מן המוכן ומן המזומן בהסטוריה אלא מעפילה לקראת העולם וכובשתו כבוש אחר כבוש. כל שעה שימי עשיה באו לעולם היו פורצים כחותיה החוצה והיא היתה לובשת עז אף רוכשת כחות חדשים ועתים עולה בידה לחזק את שלטונה ולבצרו. מרובים היו כחות ההסתגלות שלה אל מערכת השנויים המתהוים בעולם: מרובים היו הכחות וגמישים היו ביותר, כל שעה וסיגולה, כל שעה והסתגלותה. מכאן שהיה לה מחזור מסויים של מיני הזנה לעצמה ומרובה היה כח ההנחלה שלה. לא נדון כאן על ערכם הביולוגי של סוגי התזונה האלה. סוג סוג וערכו, סוג סוג וכחו. די לנו בכך שקיימים היו והמחזור היה מחזור כהלכתו של מחזור בחיי צבור ואומה, ורק הפסקות חולניות אחדות חלו בו שהאיטו את מהלכו ועכבו בעד התפתחותה הישרה והפורחת. וכאן אדם שואל, במה היה כחה של האריסטוקרטיה הזאת גדול? שררה בממש לא היה לה. על כרחך אתה אומר: היא שיצרה לפי דרכה את כל המפתחות שיש בהם כדי לפתוח פתח אל העולם ואל כבושו לשימושו. לא דרך אחת בכבוש העולם. הרבה דרכים לאדם בכבוש העולם לשמושו הנאה, ואף הדרך שהלכה בה האריסטוקרטיה היהודית בכלל דרך היא. ועצם מטרתה של הליכה זו מדור לדור ומצורה לצורה אף היא שמשה סיוע עצום לשמירתם של הקניינים הערכיים ולהנחלתם לדורי דורות.

לפני דורות אחדים ניטל יופיה של אריסטוקרטיה יהודית זו. משניטל היופי התחילו יסודות קיומה מתרופפים ומתערערים. משבחלו הדורות החדשים בצורות ההווי של דורות הקודמים, ומשהתחילו מטילים ספק בצדקתה של תפיסת העולם היהודית ובערכיה בחיי הדורות — שוב לא היה בידיה לא רק ליצור ערכים חדשים אלא גם תש כחה לשמור שמירה מעולה על הערכים הישנים. אותה שעה התחילו חותרים תחת היסוד של השקפת־העולם היהודית ומקורות יניקתה: באין יסוד יתערער הבית כולו. והנה: כשם שמאס האדם מישראל במקור הראשי של פרנסתו במסחר, בתיווך, כלומר מאס בכל אותן הצבתות שאדם מישראל היה תופס בהן מפירורי החיים של שלחן העולם, כך ובעיקר בחל — משום שנסתאבו עליו — כל כלי הזין והתפיסה של הכרת העולם וכבושו, הוא כבוש הדת והיחס המוסרי, המסורת ההסטורית תש כחה.

שעה שניטל ברק הזהב היקר של אלה ניטל כחם של הערכים עצמם, שכן בידוע כחה של אצילות בהנחלה, ברציפות, ואם הרציפות נפגמה? ואמנם כן, הדורות החדשים בישראל — כל אחד, כל קבוצה לחוד התחילו קונים את עולמם בדרכם המיוחדת להם; ההנחלה היתה בעיקר ביאולוגית — וזו לא פסקה ועבדה בכח — ולא רעיונית, מוסרית. המשפחה — זה התא העיקרי של האורגניזמוס הלאומי שלנו על כל מרקמיו מטו אשיותיו זה כבר, בין הרגישו בכך ובין לא הרגישו בכך.

המשפחה, תמצית החיים החברתיים, יסודם וצמרתם, פסקה מהנחיל יחסי חיים, צירופי חיבה ושנאה; ושוב לא היתה המשפחה אלא בחינת מלון ארעי שאינו מקנה לבעליו ולא כלום.

אמנם יש לאמר שאף האריסטוקרטיה היהודית כמותה כמות כל אריסטוקרטיה בעולם אינה יוצאת מן העולם בקלות וברננה, ברגליים תופפות על פני הפרקט החלק. זומנו לה יסורי גסיסה והתאמצות לתקן פגימות הדורות האחרונים, כלומר, ירידה צורך עליה. ואף נסתה לאחות את הקרעים ההסטוריים השונים ולהפוך את הקרעים לדגל לאומי אנושי מתנופף ומתנוסס על ראשה. כל התנועות ובנות התנועות הלאומיות היהודיות והמוסריות שצמחו ועלו אצלנו בדורות האחרונים כלן שאפו לכלל מטרה אחת: לחדש את נעורי האומה ולפרוש לפניה דגלים מרהיבי עין, מקסימי אזן, מושכים את הלב וקונים אותו קנין חדש ומערכת ערכים חדשה. בוא וראה: אותה שעה, שהיהדות בארצות המערב וביחוד האריסטוקרטיה היהודית הלכה בצעדים בטוחים בדרך הטשטוש — הטמיעה — עמדו רבים והכריזו על „התעודה" שזימנה ההסטוריה לצבור היהודי בכל מקומות מושבו בעולם. והרי עצם קיומה של „התעודה" היא הסתירה העמוקה ביותר והקשה ביותר להתבוללות ולטמיעה. הגיעו בעצמכם: התבוללות הרי משמעה — דמוע ביאולוגי, בחינת שריפת נשמה וגוף קיים ואילו התעודה הרי דורשת את ההיפך הגמור. הדברים הלכו ונשנו בטרגיות יתרה במזרח. הטמיעה באה מלמעלה מן השדרות העליונות שבאומה, ולאט לאט נתדרדרה גם למטה (והפוכו של חזיון זה אתה מוצא בתקופות הקודמות של הדורות שבעצם ההתבוללות התחילה מלמטה, גל אחרי גל עד שסחפה את הכל).

הדורות האחרונים בישראל היו עשירי תקוות ועתירי אכזבות. הירידה אוחזת בעקב העליה. כל תקווה, ולו הקלה שבקלות, להתחדשות, גררה אחריה כאילו באופן אוטומטי התרוממות הרוח בחלקים שונים של האומה ולתגבורת כח ההתנגדות. ברם, כפריחתן המהירה והפזיזה כך כמישתן החטופה. כל כמישה משאירה ערמות ערמות של עלי שלכת ונפגעים ביותר אלה שראשונים היו לתקווה נלהבת, להתאמצות כחות בלתי מצויה. גדולים יסורי חיטוט במגילה אנושית זו של צער משפחות ישראליות. הכל יודעים את הנעשה והמתרחש בעולם זה של האצילות היהודית ההולך וגווע לעינינו, ושוב אין צורך לפרט בכך שכן כל פירוט פתיחת מקור של כאב ויסורים. המקרה שקרה למשפחת מנהיגנו אמנם פרט בודד הוא בתוך שאר הפרטים הדומים לו בסיבה במקור ובתוצאה הכרוכה אחריו. האצילות היהודית כאילו הולכת וגוועת. כל הסממנים והתרופות שנסתה להמציא בזמנים שונים לא הועילו: יבש כביכול המעיין של כח ומקור ההתלהבות לשאת בעול היהדות בדווי וביסורים. ניטל כביכול הזוהר והועם הברק של עצם הוויתה של אצולה זו. אין לפניהם דרך אחרת אלא טשטוש, טמיעה בתוך האחרים, כלומר: להתחיל פרשת חיים חדשה שאינה מחייבת מעשה גבורה של התנגדות וחידוש היצירה. מעטים מהם אומרים להטשטש ולהבלע בתוך האומה הישראלית עצמה, וזה המענין ביותר. היא היתה עסוקה כל אותם התקופות ביצירת מעמד אחר, שליט בעולמה. רובם — צר להם המקום להבלע, שכן אם להבלע הרי בתוך עם גדול וחזק, שכח בליעתו גדול ולא בתוך אומה חלשה, סגופה ביסורים. ואף־על־פי־כן טעות נפלה בחשבון פשוט זה: האצולה היהודית פרחה פריחה גדולה לעינינו ושמא ירידה צורך עליה, כמישה צורך פריחה? נתבונן נא להוויה כמות שהיא. שמא נמצא תקנה לא מבחוץ אלא מבפנים? ואמנם כן, נסיונות מוצלחים נסתה האצולה היהודית בדורות האחרונים ועמדה בהם.

פרופ׳ יחזקאל קויפמן

ערי הלויים

לזכר מורי ורבי הברון דוד גינצבורג ז״ל

האופי האוטופי של רשימת ערי הלויים

ברשימת ערי הכהנים והלויים ביהושע כ״א יש כמה וכמה שרטוטים מופלאים. חסרים בה מקומות־ישוב כהניים עתיקים ואף ערים, שהיו בימי קדם מרכזים פולחניים. לא נמנו ברשימה בית־אל, באר־שבע, פנואל, גלגל, מצפה, רמה, שילה, נוב. לא נמנתה ירושלים, שלשם הביא דוד את הארון, ושם בנה שלמה את בית המקדש. תמוה, שבנחלת דן הצפונית אין, לפי הרשימה, שום ערי לויים. ועוד: לפי הרשימה הזאת היו ב״מדינת״ יהודה הפרסית של ראשית בית שני רק ארבע ערי כהנים: אלה שבנחלת בנימין. ואילו כל שאר הערים של הרשימה היו מחוץ ל״מדינה״.

ברור איפוא קודם כל, שהרשימה לא נוצרה בימי בית שני ושאין היא המשך לתכנית האוטופית של יחזקאל (מ״ח). העדר ירושלים לבדו מוכיח זאת בהחלט. מלבד זה הרי אין לתכנית כזאת בראשית בית שני שום ערך ריאלי ושום שורש במציאות. הרשימה מניחה, שהלויים מרובים פי שלשה מן הכהנים. ואילו בראשית בית שני היו מאות אחדות לויים והרבה אלפים כהנים. הערים הן ברובן המכריע מחוץ ל״מדינת״ יהודה, ואין היהודים יכולים לתת אותן לא לכהנים ולא ללויים. ב״מדינה״ יש גם לויים, ואילו לפי הרשימה אין ערי לויים בה כלל. הלויים מתישבים ליד ירושלים במקומות, שלא נזכרו ברשימה (נח׳ י״ב, כח—כט). לא נרמז, שבערי הכהנים גבעון, ענתות, גבע ישבו אחרי שיבת ציון כהנים (שם ז׳, כה—ל). לכהנים וללויים היו שדות (שם י״ג, י), והם לא היו זקוקים ל״מגרשים״ הדמיוניים הללו. התכנית אינה רומזת על חלוקה למשמרות, שרק היא היתה מאפשרת לכהנים וללויים לשבת בפיזור כזה ולשרת במקדש אחד. אין לה איפוא שום אחיזה במציאות, ואין היא באה לפתור שום שאלה ריאלית.

ואשר לחזון המשיחי, הרי יפה כחה של תכנית יחזקאל מתכנית זו, ואין להבין מה ראה המחבר לסטות ממנה. יחזקאל מושיב את שבט לוי ליד המקדש. זה מתאים לספור העתיק של ס״כ, ששבט לוי חנה במדבר מסביב לאהל מועד. בעקבות יחזקאל היה המחבר יוצר תכנית של רכוז ולא של פזור. דבר אין לתכנית שלו עם תכנית יחזקאל, ואין היא תכנית משיחית. היא נוצרה בתקופת כבוש הארץ.

אולם יש דמיון מסוים בין תכנית זו ובין תכנית יחזקאל: הן שתיהן אוטופיות על מצע גיאוגרפי, ושתיהן לא נתגשמו. אבל יש גם הבדל יסודי. תכנית יחזקאל היא כולה משיחית ודמיונית. היא קשורה בוויתור על עבר הירדן ובהתנחלות חדשה של השבטים. שום דבר ממנה לא נתגשם. ואילו התכנית של ס״כ קשורה בהתנחלות ההיסטורית הריאלית של השבטים, והיא מנסה לפתור שאלה ריאלית. ההבדל נכר ביחוד בזה, ש״הלויים״ של יחזקאל לא היו ולא נבראו, אלא ״משל״ היו. הללו הם כהנים שנפסלו (היינו: כל הכהנים חוץ מבני צדוק),

שהלויה הוטלה עליהם כעונש וכאות כלימה. כהנים, שנעשו „לויים", לא היו בישראל מעולם. ומפני זה עצם הנושא של תכנית יחזקאל לא היה במציאות. ולעומת זה היו בימי קדם לויים, שנעשו בהמשך הזמן כהנים. ועל הלויים האלה, בתקופה שלפני התכהנותם, מדובר בס"כ וגם בתכנית „ערי הלויים" של ס"כ. התכנית הזאת מושרשת איפוא במציאות. ולא עוד אלא שהאידיאה היסודית שלה נתגשמה באמת, אלא שהתגשמותה לא הלכה לפי קוי התכנית הזאת. האידיאה היא, שיש הכרח להקצות מקום על אדמת ישראל לשבט הכהנים, אף־על־פי ששבט זה לא נלחם ולא נחל נחלה כשאר השבטים. כי מעמד הכהנים הישראלי לא היה מעולם מסדר של יחידים, של נזירים־שאולים (מסוגו של שמואל או מכל סוג אחר), אלא שבט מורכב ממשפחות. היה הכרח לתת להם ולמשפחותיהם בתים ומינימום של קרקע, מגרשים „לבהמתם". דבר זה דורש החוק בבמ' ל"ה ותכנית ההגשמה ניתנה ביהושע כ"א. ואמנם, מתן קרקע לשבט לוי יצא אל הפועל במשך הזמן, אבל — לא לפי התכנית, התכנית נשארה אוטופית.

הישובים הריאליים של הכהנים

שאת התכנית לא הגשימו ולא יכלו להגשים כלל בימי בית שני, ראינו. אבל באמת היא לא נתגשמה מעולם, ובודאי גם לא נסו להגשימה כמו שהיא. על זה מעידים כמה דברים.

רשימת ערי הלויים ביהושע כ"א אינה מתאימה בשום בחינה לישובים הריאליים של הכהנים. אין התאמה בשטח ובזהות המקומות, אין התאמה במספר המקומות. אין התאמה בצורת ההתישבות. בתכנית ערי הלויים שבט לוי מחולק לכהנים ולויים. התכנית מושיבה אותם בשתי „ארצות" נפרדות: את הלויים בצפון ואת הכהנים בדרום. חלוקה כזאת לא נתגשמה בפועל.

וכן אין התאמה בטיב הרכוש הקרקעי של הכהנים. ראשית, אין התאמה במדת הרכוש הזה. לפי התכנית נותנים להם מגרשים, שטחים מדודים ליד קיר העיר. באמת היו להם שדות או „אדמה", אחוזות קרקע ממש. ושנית וביחוד: אין התאמה בקביעת המקור המשפטי של זכות בני לוי על הרכוש הקרקעי. הבדל זה הוא היסודי ביותר. מתוך בירורו אנו עומדים על כך, שההתישבות הריאלית של הכהנים היתה תופעה שונה במהותה מן ההתישבות המוצעת בתכנית האוטופית.

לפי במ' ל"ה ויהושע כ"א ערי הלויים הן תרומה מאת בני ישראל לשבט לוי „מנחלת אחזתם". הנותן הוא העם כולו. התרומה מתחלקת בשוה בין השבטים, בערך — ארבע ערים מכל שבט. התרומה היא לאומית, ואין היא קשורה בשום חובה מיוחדת של בני לוי כלפי הערים או אף כלפי השבטים. אין ערי הלויים נתנות להם תמורת איזה שירות מקומי ומיוחד. מקנים להם ערים ומגרשים בתוקף החלטה לאומית והגרלה חד־פעמית. ערי הלויים הן נחלה ולא תגמול כמתנות הקודש (עיין במ' י"ח). אין למתנה זו כל קשר עם המקדשים, שעתידים היו להבנות בערי הארץ. במ' ל"ה ויהושע כ"א אינם מזכירים שירות מקדשי כלל. ארבעים ושמונה הערים הניתנות לבני לוי מדומות כערים, שאין בהן מקדשים. הכהנים או הלויים היושבים בהן אינם ממלאים שם שום תפקיד פולחני מקומי. מקור רכושם בערים אלה הוא אך ורק ההחלטה של ימי יהושע.

אולם בפועל התישבו בני לוי בכל הערים, שהיו בהן מקדשים. במקדשים אלה הם מלאו תפקיד של עובדי פולחן. הערים, שמלאו את ידיהם לכהן, כלכלו אותם תמורת שירותם הפולחני. והערים הן שנתנו להם גם בתים לשבת וחלקות אדמה. תרמו בודאי גם יחידים. בזמן מאוחר יכול היה המלך להעניק אדמה

לכהניו (השוה להלן). הענקות אלה היו בכל אופן ענין של הסכם בין העדה ובין הכהן, והן היו תמורה בעד שירות או מתנת חסד וברכה. התישבות זו על יסוד הסכם וכתגמול בעד שירות פולחני מקומי לא נצטמצמה בערי המגרש, ולפי מהותה היתה שונה מתכנית ערי המגרש ולא נבעה ממנה.

וכשאנו בודקים את העדויות המקראיות, אנו רואים, שהתישבות בני לוי בערים ככהני מקדשים היא היתה הריאלית, ומפניה נדחתה לגמרי התכנית להושיבם על „מגרשים" לאומיים ללא תלות בשירות מקומי.

לפי במ' ל"ה ויהושע כ"א נותנים לבני לוי ארבעים ושמונה ערים. את הערים האלה עם מגרשיהן מחלקים למשפחות הכהנים לבד ולמשפחות הלויים לבד, ולכל בתי האבות נותנים על־פי הגורל מקומות־מושב קבועים בדיוק במספרם ובשמותיהם בכל שבטי ישראל. ההנחה היא, שערים אלה הן „אחוזת" בני לוי, ובאחוזה, ורק בה, ישבו ישיבת קבע, כמו ששאר השבטים ישבו איש בנחלתו. אבל באמת לא ישב שבט לוי מעולם בתחום הקבוע הזה ולפי החלוקה הזאת.[1]

כל הידיעות, שישנן בידנו על ישובי הכהנים או הלויים מן הזמן הקדום ביותר, מלמדות דבר אחד: התישבות בני לוי בערי ישראל אינה מתאימה לתכנית שביהושע כ"א.

המושב הכהני העתיק ביותר הוא בודאי גבעת פינחס. הגבעה נתנה לפינחס עוד בחיי אלעזר הכהן. הגבעה היא ב„הר אפרים" (יהושע כ"ד, ל"ג) — במקום, שלפי התכנית אין שום ערי כהנים. לפי יהושע כ"ד היה מקדש בשכם עוד בימי יהושע (כו). בשכם, שהיא עיר לויים לפי הרשימה, ישבו איפוא מימי קדם כהנים. בשום מקום במקרא לא נזכרו „לויים" בשכם. מעגל נדודיו של יהונתן, אבי כהני שבט דן, הוא לפי שופ' י"ז—י"ח: בית לחם, בית מיכה, דן. יהונתן בא מבית לחם. בבית לחם קשור גם האיש הלוי, שפילגשו נרצחה בגבעה (שופ' י"ט, א ואילך). יש לשער, שבבית לחם היה ישוב של לויים. אבל בית לחם היא ביהודה, חבל הכהנים. בימי שמואל ושאול יש בבית לחם במה (ש"א ט"ז, ב—ה). ישבו שם איפוא אז כהנים. אבל בית לחם אינה ברשימה כלל. יהונתן נעשה כהן בבית מיכה. אמנם, יהונתן לא נשאר שם. אבל רק במקרה לא נעשה בית מיכה מקום לישוב־קבע של בית־אב לויי־כהני. מבית מיכה יהונתן עובר לעיר דן, ושם הוא נעשה אב למשפחת כהנים. ועיר זו לא נזכרה ברשימה כלל. בימי המלחמה על פילגש בגבעה הארון

---

[1] קליין, במאמריו „ערי הכהנים והלויים וערי מקלט" (קובץ החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, תרצ"ה), רוצה להוכיח, שרשימת ערי הלויים ביהושע כ"א היא רשימה של ישובים ריאליים מימי דוד ושלמה. אבל ראיותיו מדומות ואינן מוכיחות מה שהוא רוצה להוכיח. בהמשך דבריו הוא נאלץ להניח, ש„בערי הלויים ישבו גם כהנים" (ע' 86—88). גבע, עיר הכהנים, היא, לדבריו, „העיר של כהנים או לויים", והוא אומר אפילו, שגבע „היתה ללויים" (87). ועל בית שמש הוא אומר שיושביה „הלויים היו ממשפחת קהת", והראיה: יהושע כ"א, טז, ושם היא מגויה באמת בין ערי הכהנים! שבענתות ישבו גם לויים, הוא „מה שידוע בפירוש" (88), ולזה אין זכר. הטשטוש הזה בא למחוק את הסימן האוטופיסטי המובהק ביותר של יהושע כ"א. כי ההפרדה הגיאוגרפית בין הכהנים ובין הלויים מראה, שהתכנית לא נוצרה מתוך שאיפה לסדר שירות פולחני משותף של כהנים ולויים ושהיא לא היתה מעשית בשום זמן. ומכיון שיהושע כ"א מפריד בפירוש ובהחלט בין ערי כהנים ובין ערי לויים ואינו יודע כלל ערים „של כהנים או לויים". הרי מוכיח הישוב הכהני של שכם, תבור, גלעד ועוד, שהתכנית לא נתגשמה. מן העובדות, שקליין מזכיר, יש רק להסיק, שגם בערים המנויות ברשימה ישבו כהנים (או לויים). אבל זה לא צריך כלל להוכיח.

עומד בבית־אל, ופינחס משרת לפניו (שופ' כ', כו—כז). שם שואלים באלהים ומעלים עולות ושלמים (שם, יח ואילך). גם אחרי שהארון עבר לשילה היה מקדש בבית־אל, „שער השמים" (בר' כ"ח, יז). בימי שמואל ושאול עולים לבית־אל „אל האלהים" (ש"א י', ג). בבית־אל ישבו איפוא כהנים תמיד. באותו זמן כבר היתה גם מצפה מרכז פולחני. שם נאסף העם למלחמה על בנימין, לשם עלה „אל ה'", ושם נשבע (שופ' כ', א—ג; כ"א, א, ה). שם נבחר שאול, ושם הניח שמואל את משפט המלוכה „לפני ה'" (ש"א י', יז—כה). היה שם איפוא מקדש, וכהנים היו שם. משפחת עלי יושבת בשילה, ושם משרת שמואל הנער (שם א'—ד'). אחרי חורבן בית שילה הכהנים מבית עלי יושבים בנוב (שם כ"א—כ"ב). בעירו של שמואל, ברמה, יש במה (שם ט'). בגלגל (ודאי — הסמוכה לבית־אל) יש מרכז פולחני (שם י"א, יד—טו). שמואל פעיל בבית־אל, בגלגל, במצפה וברמה (ז', טז—יז'). במקומות אלה היו מקדשים, וכהנים ישבו בהן. אולם אף אחת מכל הערים האלה לא נזכרה ברשימה ביהושע כ"א.

בעיר כהנים מן הרשימה אנו נתקלים רק בימי דוד־שלמה: ענתות. אולם דוקא מכאן נמצאנו למדים מה רב היה המרחק בין המציאות ובין התכנית האוטופית. ענתות נעשית „עיר כהנים" ממש לעינינו, ועם זה אין היא נעשית עיר־מגרש במובן התכנית. בימי דוד יש לאביתר בענתות (היינו בשדה העיר), שדה, נחלת אדמה (עיין על זה להלן). אבל אביתר וצדוק ובניהם „וכל הלויים" יושבים בירושלים (ש"ב ט"ו, כד ואילך). ואם הם יושבים בירושלים, הרי שיש להם שם בתים (ובודאי גם „מגרשים" למשקי בית), ושירושלים היא עיר הכהנים האלה בפועל. רק שלמה הוא המגרש את אביתר לענתות אל שדהו (מל"א ב', כו), ורק עתה משפחת אביתר מתישבת שם, וענתות נעשית עיר כהנים. אבל לכהנים יש אדמה ולא „מגרש". ענתות היתה איפוא תחלה שדה כהנים, אחר כך נעשתה עיר־כהנים, אבל עיר־מגרש היא לא היתה מעולם.

אמנם, יש להניח, שבאותה תקופה ישבו כהנים גם בגבעון, חברון, בית שמש וערים אחרות, שנזכרו ברשימה. אבל הם ישבו שם, כמו בערים אחרות, מפני שהיו שם מקדשים ולא מפני שניתנו להם בגורל בימי יהושע.

את העובדה, שערי כהנים עתיקות וחשובות ביותר לא נמנו ברשימה, משלימה העובדה, שנמנו בה ערים, שבלי כל ספק לא ישבו בהן מעולם לא כהנים ולא לויים. בנחלת דן, שהשבט לא הצליח לכבוש, יש ארבע ערי לויים. ואילו העיר דן, שבה ישבה משפחת יהונתן, לא נמנתה. ואף־על־פי שלדן כאילו יש ארבע ערי לויים, הוא נאלץ לגנוב לוי אחד מבית מיכה (שופ' י"ח). הספור מראה, שבאמת לא היו בתחום דן שום לויים בשעה שעבר צפונה. וכן ברור, שהלויים לא קבלו בימי יהושע את תענך, גזר, נהלל, שהיו אז בידי הכנענים. הלויים, שערים אלה נפלו בגורלן, התישבו במקומות אחרים, ובמשך הזמן חדלו להיות „לויים" ונעשו כהנים. בימי דבורה נכבשה תענך. האפשר היה עוד להביא לשם את המשפחה בהתאם ל„גורל"? האם לא נעשתה המשפחה בינתיים כהנית? גזר נעשתה ישראלית רק בימי שלמה. היכול היה שלמה עוד להביא לשם לויים מבני קהת? שאלה כזו יש לשאול גם ביחס לנהלל.

אולם חשובה מזה היא העובדה, ש„ערי הלויים" של הרשימה הן באמת רק חלק קטן מערי הכהנים הריאליות. בפועל ישבו כהנים לא במספר קבוע של ערים אלא בכל ערי ישראל. כי בכל ערי הארץ נבנו מקדשים (מל"ב י"ז, ט), ובמקדשים היו כהנים. לפי ס"ד יושבים בני לוי בכל שערי ישראל (דב' י"ח, ו, עיין גם י"ב,

יב, יח; י"ז, כז, כט; ט"ז, יא, יד). כהנים יושבים בערי יהודה „מגבע עד באר שבע" (מל"ב כ"ג, ח), כהנים יושבים בערי שומרון (שם, כ). בכל המקומות האלה, שבהם ישבו במשך דורות, היו להם בתים, ויש ראיות המוכיחות, שלרבים מהם, ואולי לכולם, היה רכוש קרקעי מסוים. אולם מכיון שהרוב המכריע של הערים האלה אינו ברשימה, הרי שרכוש הכהנים בהן לא היה רכוש של „מגרש". ולא עוד אלא שאין בכלל זכר לדבר, שבני לוי נחלו באיזה מקום שהוא שדה „מגרש".

גבעת פינחס היא כמובן לא „מגרש" אלא נחלת אדמה. נוב היא „עיר הכהנים" (ש"א כ"ב, יט), ויש להניח, שגם שדה העיר של נוב היה לכהנים. אבל נוב אינה ברשימה, ואין היא מערי המגרשים. ענתות מנויה בין ערי הכהנים, והיא היחידה ברשימה זו, שיש עליה גם ידיעות ממקורות אחרים. ולפי מקורות אלה יש לכהני ענתות שדה ולא מגרש או שדה מגרש (מל"א ב', כו; יר' ל"ב, ז ואילך). לכהן בית אל יש אדמה (עמ' ז', יז). למשפחת הכהנים בני ברזלי, שאביהם התחתן בברזלי הגלעדי העשיר (עז' ב', סא), היתה בלי ספק אדמה, שהעניק להם ברזלי. ללויים יש בימי בית שני שדות ביהודה (נח' י"ג, י) ולא מגרשים, כי לפי הרשימה אין ללויים שום עיר־מגרש ביהודה. אין שום ספור עתיק על כהן או לוי, שנחל „מגרש" בתוקף החוק על ערי הלויים או בתוקף המתן של יהושע כ"א.

העובדה, שמשפחת פינחס נוחלת „גבעה" בהר אפרים ולא ב„ארץ"־הכהנים הדרומית, יש בה היא לבדה כדי להוכיח, שאת החוק לא הגשימו מעולם ושאדמות הכהנים לא נתנו להם כ„מגרשים". מן הספור בשופ' י"ז—י"ח על התחרות, שהיתה בין בני דן ובין בית מיכה בשל „הנער הלוי" ושהביאה כמעט לידי שפיכות דמים, אנו למדים, שהערים היו מעונינות ביותר בתקופת ייסוד המקדשים להשיג כהנים מבני לוי למקדשיהן. הערים האלה נתנו לכהנים כמובן בתים, ואין ספק, שנתנו להם גם חלקות אדמה. מלבד זה היו שדות חרם לכהנים, וכן שדות הקדש בתנאים מסוימים (ויק' כ"ז, כ—כא, כח). בתקופת המלוכה היו בין הכהנים שרים מקורבים למלכות, שקבלו אדמה מיד המלכים. כהני ענתות לא נחלו את אדמתם בשעת ההגרלה בימי יהושע. המשפחה יושבת בימי עלי בשילה, ובימי אחימלך בנוב — שתיהן לא ערי מגרש. ואילו בענתות בימי אביתר יש להם, כאמור, שדה ולא „מגרש". השדה הזה הוא מענק חדש. אביתר היה ידיד נאמן לדוד, ואין ספק, שדוד לא מדד לו אלפיים אמה ליד הקיר וגם לא היה זקוק ל„גורל". שדה הכהנים בענתות היה מתנת המלך וכיד המלך.

אלה היו איפוא מקורות הרכוש הקרקעי הריאלי של הכהנים: מתנת הערים, מתנת המלכים, הקדש או חרם. חוק המגרשים נשאר חוק אי־ריאלי. אולי ניתן לבן־לוי פה ושם גם „מגרש". אבל חוק ארבעים ושמונה הערים כמו שהוא לא הוצא אל הפועל. יש להניח, שמשהתחילה תקופת ייסוד המקדשים לא היה השבט מעוניין כלל להגשים אותו. המציאות היתה טובה לבני לוי יותר מן התכנית האוטופית.

לא מימי דוד

יש חוקרים הסבורים, שתכנית ערי הלויים היא פרי נסיונו של דוד לסדר את עניני הפולחן ועובדי הפולחן[2]. אבל השערה זו אינה מתקבלת על הדעת.

---

[2] קליין, שם, ע' 81 ואילך, 93 ואילך; **Albright**, Archaeology and the Religion of Israel (1946), ע' 121—129. עיין גם מאמרו של אולברייט בספר היובל ללוי גינצבורג (אנגלית), ע' 49 ואילך.

דוד לא היה משאיר את ירושלים מחוץ לתחום ישובם של הכהנים והלויים. מלבד זה הרי בימי דוד כבר היו מקדשים ובמות על פני כל הארץ ומה טעם היה לצמצם את ישובי הכהנים בערים מעטות? לכהנים כבר היה רכוש קרקעי. ומה טעם היה ל„מגרשים"? וגם אין לשער, שדוד שכח את שילה ובית אל ובאר שבע וכו' וגם את עירו בית לחם לא זכר ובקש להושיב לויים בגזר, שהיתה כנענית עוד בימיו, או בגבתון ואלתקא הפלשתיות. אין לשער, שהיה קובע לשבט דן ארבע ערי לויים בנחלתו הדרומית, שבה לא ישב, ולא ידע, שבדן הצפונית יש כהנים[3]. אין להניח, שעלה על דעתו להושיב בשכם ובכל ערי הצפון לויים בלבד. ברור, שאי אפשר היה ל„סדר" למעשה שום עניני פולחן על ידי הושבת הכהנים והלויים בשתי „ארצות" נפרדות. ולא עוד אלא שהתכנית עומדת מיסודה על הדרישה של חוגי ס"כ ליחד את הכהונה לבני אהרון בלבד ולהרחיק את שאר בני לוי מן המזבח. את החלוקה החמורה הזאת התכנית רוצה להגשים עוד הסוף: היא מושיבה את שני חלקי השבט ב„ארצות" נפרדות. אולם דרישה זו לא נתגשמה. ואין שום זכר לדבר, שדוד או מלך אחר שאף להגשימה.

בימי דוד לא יכלה איפוא לעלות על הדעת תכנית כזאת לשם פעולה מעשית. שבט לוי כבר פתר אז את שאלת התנחלותו: הלויים התנחלו בערים ליד המקדשים. משפחות הלויים נשתרשו בכהונה. היה להם רכוש קרקעי מסויים; היו להם שדות ולא „מגרשים". איש לא היה מעונין באותה תכנית. כדי להגשים אותה, צריך היה עתה להפוך כהנים ללויים, לקחת מרוב בני השבט את בתיהם ואת אדמתם, לגרש אותם מן הערים, לסגור את המקדשים, לכלוא את הלויים בערי המגרש. האפשר להאמין, שדוד הגה תכנית כזאת?

תכנית ערי הלויים אינה מתאימה לא לתקופת רבוי המקדשים ולא לתקופה שלאחרי בטול המקדשים בימי יאשיהו. בתקופת רבוי המקדשים היו קיימים הרבה יותר ישובים כהניים, וכל התכנית היתה מיותרת. משמרות לא נרמזו לא בתורה ולא בספר יהושע. ואם כן, איך יכלו הכהנים והלויים לעבוד במקדש היחיד? על זה כבר עמדנו. התכנית היא בהכרח עתיקה: היא נוצרה לפני תקופת ייסוד המקדשים.

אוטופיה עתיקה

התכנית היא תכנית אוטופית, שנוצרה בחוגי ס"כ. היא לא נזכרה כלל בס"ד, המניח, שהלוי יושב בכל שערי ישראל, כאמור למעלה. היא נוצרה לפני שנתנה ה„גבעה" לפינחס ולפני מעבר דן צפונה. האוהל המדברי עוד היה אז המקדש היחידי של השבטים. הוא עמד בשילה, במחנה. עוד לא נבנה בית בשילה, וכהנים עוד לא ישבו שם ישיבת קבע. בית־אל עוד היתה לוז, ירושלים היתה אמורית, בשכם עוד לא היה מקדש. שבט לוי לא נחל נחלה עם שאר השבטים, אבל מכיון שעוד לא נבנו מקדשים, עוד לא נאחז בין שבטי ישראל ליד המקדשים. שבט לוי עוד

---

[3] קליין, שם, ע' 93, מנסה לתרץ את העדר שילה, בית־אל ונוב מן הרשימה: שילה חרבה בסוף ימי עלי, מבית־אל יצא הארון, ולא היו שם כהנים, את כהני נוב הרג שאול. אבל התירוץ אינו תירוץ. שילה קיימת בימי שלמה (מל"א י"א, כט; י"ד, ב, ד), ובודאי גם בימי דוד. היא לא חזרה להיות מרכז, אבל אין להניח, שדוקא שם לא היתה במה עם כהנים. בבית־אל לא עמד הארון, אבל אין זאת אומרת, שלא ישבו שם כהנים. כבר הזכרנו, שבימי שמואל יש שם מקדש. לא מוסבר, מפני מה לא החזיר דוד את נוב לכהנים, אם באמת קבע להם תכנית של התישבות. על העדר ירושלים, גלגל, באר־שבע, דן וכו' קליין אינו עומד.

היה מפולג, ועוד לא נעשה רובו כהני. על הפרק עמדה שאלת קיומו של השבט לעתיד. עבודת המשא והמשמר של הלויים היתה עתה מיותרת. המזבח האחד לא יכול לפרנס את כל השבט. התכנית מנסה למצוא פתרון. היא דורשת לתת לכל השבט אחוזה באדמת ישראל: בתים ומגרשים. היא מיוסדת על חלוקת השבט לכהנים וללויים, והיא אף מבקשת להעמיד את החלוקה על בסיס גיאוגרפי. בפועל היא מנתקת את רוב השבט מן השירות באוהל. אבל האידיאה שלה היא, כנראה, שהערים והמגרשים יחד עם מתנות הקודש (שחלק ניכר מהן אינו תלוי במקדש) יפתרו את עיקר שאלת פרנסתו של השבט.

האוטופיה נתונה לנו בצורת חוק עם ספור על ביצועו. הספור בא לאשר ולפרוט את זכות השבט למענק קרקעי. בספור יש בודאי גרעין היסטורי. דנו בשאלה והחליטו לקיים את דרישת השבט. מקדשים עוד לא היו, וכל המקומות היו שוים לפני ה„גורל". המהלך הריאלי של התישבות השבט היה אחר. האידיאה של התכנית נתגשמה, אבל ייסוד המקדשים הלביש אותה צורה אחרת. הספור מספר בעצם רק על ההחלטה וההגרלה. אבל לא נאמר, שהכהנים והלויים הלכו איש לעירו ולמגרשו. באמת הם התישבו עוד מעט בכל ערי ישראל.

נגד הסבר זה של התכנית יש טוענים: איך אפשר, שנתנו שלוש עשרה ערים לכהנים, שבאותה שעה היו רק משפחה אחת — משפחת אהרון?[4] אבל טענה זו מכוונת באמת נגד הספור המקראי עצמו ולפי כל הסבר. ולא עוד אלא שאפשר לטעון טענה כזו נגד כל המסורת המקראית על הרכב השבטים. יש אי התאמה בין מגילות היחש (פירוט האישים וסדרי הדורות) ובין הרשימות המספריות. הכהנים הם משפחה אחת. אבל כמה משפחות יש בשבט לוי כולו ובשאר השבטים? לפי המפקד של יוצאי מצרים בבמ' ג' יש שמונה בני־בנים ללוי. אבל מספר הזכרים של משפחות לוי הוא יותר מעשרים ושנים אלף. בני עמרם הם משה ושני בניו ואהרון ושני בניו. אבל לפי המספרים בבמ' ג', כז—כח יש במשפחת העמרמי כאלפיים זכרים. לפי המפקד של נוחלי הארץ בבמ' כ"ו יש בשבט יהודה ארבעה ראשי משפחות, והמספר: ששה ושבעים אלף וחמש מאות. לארבעת בני משה ואהרון מקבילים באותו דור (ששי ליעקב) ששת בני גלעד בן מכיר. אבל מספר בני משפחות גלעד הוא: שנים וחמשים אלף ושבע מאות. וכן להלן. מובן, שמתוך מגילת היחש אפשר להקשות: כיצד זה נחלו ששת בני גלעד בן מכיר בן מנשה שתי נחלות משני עברי הירדן?

את המציאות עלינו לדמות לנו אי־שם בין מנין האישים ובין הפירוטים המספריים. מבני אלעזר בן אהרון אנו יודעים רק את פינחס. על בני איתמר לא סופר כלום. רשאים אנו להניח, שכמה וכמה משפחות כהנים מבני אלעזר ואיתמר היו בישראל בתקופת הכבוש. תכנית ערי הלויים אינה נותנת ערים שלמות ומיוחדות לבני לוי אלא מקנה להם זכות לבנות בהן בתים ונותנת להם מגרשים ליד הערים. אפשר, שקבעו בית־אב לכל עיר. נראה, שהיו בשבט לוי ארבעים ושמונה בתי אבות, מהם שלשה־עשר כהניים, וזה קבע את מספר „ערי הלויים" של התכנית האוטופית.

---

[4] גרינץ, „הארץ" מיום 16.4.1954.

יוחנן טברסקי

חוקר – ומשורר

„אני בך מצאתי את לא קיוויתי", כתב ב־1872 יל"ג לבארון נפתלי הירץ (הוֹראץ) גינצבורג, „משכיל חובב עמו, עשיר שפל רוח, גם לב רחב וטוב". בנו דויד היה לא רק משכיל רחב־לב. הוא עצמו היה חוקר, שכמה וכמה מפרקיו יש בהם מרוח השירה.

אחרי מותו יצא ברוסית חיבורו „על ייסוד השיר הרוסי (נסיון של מחקר המבנה הריתמי של שירי לירמונטוב)", פטרוגראד, 1915. כמעט עשרים שנות עבודה הקדיש למחקר רב־עניין זה, ולא זכה לסיימו. גינצבורג חלק על דעת זולא ואחרים, שהצורה השירית היא מלאכותית, כובלת וחסרת־תועלת מבחינת דרישות החיים בימינו. גם בלשון הדיבורית ובשיחה שכיחה יש ריתמוס, אבל בשירה הוא שולט ובולט, חוזר כמין „לייט־מוטיוו" של וואגנר ויש בו בנותן טעם והטעמה. גינצבורג כותב:

„הריתמוס הוא חוק תנועתם של גלגלי השמיים... הריתמוס... חולל את הזמן והניע את הארץ בחלל. כל השינויים במעמקי האדמה ובקליפתה כפופים לריתמוס: הרכבה והפרדה, צמיחה וכמישה, חיים ומוות, קיץ וחורף שרים לו הלל עדי עד. הוא המורה את הדרך במרום לציפרי השמיים; הוא חוק קסמה של האשה. הוא נשמע בתוך צדעינו, בו פועם לבנו, ובו אנו נושמים. בכוחו צועד הצבא; מכוחו קוסמת רקדנית־הבאלט, הוא שולט במוסיקה ולו נשמע גם דיבורו הכל־יכול של האדם" (שם, 34—33).

גינצבורג יוצא כאן מתוך עיקרי הנחותיו של ס. גיאֶר בספרו „תיאוריה חדשה של המשקל הערבי" (פאריס, 1877)*: חוקי ייסוד השיר זהים עם חוקי הקצב וחוקי הקצב — עם חוקי המוסיקה. או בלשונו של גינצבורג: „שיר אינו אלא יצירה מוסיקלית" („על ייסוד השיר", 35). ומהי מטרת חיבורו? „רצוני להראות, איך פורצת השירה במעיין חי מתוך נבכי המטריקה; ברצוני להראות משום מה צורם השיקול הידוע של חרוזים את אזנינו, ואילו קריאה אמונה פותחת לפנינו אפקים חדשים, רחוקים; ברצוני להראות, כיצד יש לפרש את יצירותיהם של משוררינו הגדולים, וכיצד צריך לבחון לשם הערכתם הנכונה את הריתמוס הטבעי שלהם" (שם, 51).

גינצבורג נלחם איפוא לחירותו של היוצר, לטבעיות הגמורה בשירה. עיקר השיר הוא הריתמוס ולא המשקל או החרוז.

משה אבן עזרא מציין: „אין לך דבר היוצא מגדר הפרוזה אלא... תהילים, איוב ומשלי... וגם אחדות מן השירות שבשאר ספרי הקודש... יש גם פרוזיים

---

*Stanislas Guyard: Théorie nouvelle de la metrique arabe, Paris, 1877.

הנקראים שירות כגון שיר השירים ושירת הבאר". (רמב"ע, שירת ישראל, תרגום הלפר עמ' נ"ז). אולם בדרך כלל לא הכירה השירה הקלאסית כמעט את החרוז. הערבים הם שהכניסו את החריזה ואת הצורה הסטרופית. במאה הששית כבר לא תיתכן שירה ערבית בלי חרוזים. ועתים היה משורר ערבי אחד מסדר חרוזה אחת ומשורר שני היה משלים את עניינו בחרוזה אחרת. מהערבים קיבלו את החריזה העמים בכל הארצות שהם כבשו באסיה, בצפון אפריקה ובחצי־האי האיברי ומאנדאלוסיה, כנראה, התפשטה גם לפרובאנס ולארצות הרומאניות, ומשם לגרמניה, אשר שוויון הצילצול בסוף השורות היה זר גם לשירתה הקדומה.

אמנם דאנטה אמר, שמעולם לא סטה לשם חרוז ממה שהיה בכוונתו לומר. אולם החרוז שיעבד את המשורר, בייחוד בצרפת. על כך קבל פנלון לפני חכמי האקדמיה וולטר אמר: „המשורר האנגלי בן־חורין הוא... המשורר הצרפתי — עבד החרוז... האנגלי אומר כל מה שרוצה, הצרפתי — רק מה שביכלתו לומר".

היוצא מזה, שהחרוז אינו אלא לטורח? לא. פונקציה חשובה לו בשיר. ואולי כמה פונקציות: טונאליות, תבניתיות, ועתים מכניס משהו מן המאגי, והרי השירה הקדומה נולדה מתוך המאגיה. אולם יפה אמר מילטון, כי שירה פירושה „מחשבות הנעות מרצון במיספרים תואמים". כן, מרצון — התחרזות טבעית ולא חרזנות מאונס, שירה אמיתית ולא מלאכת השיר. ואמנם, רוב המשוררים הגדולים, עם כל ריבוי עבודתם, החרוז אינו להם לעול, אלא קול: קולו של עולם וקולו שלהם.

חיבורו של דויד גינצבורג חשיבות רבה לו גם בשביל שירתנו העברית הן מבחינה עיונית והן מבחינה מיתודולוגית: השיר מן הצד המוסיקולוגי.

שמשון דוב ירושלמי

במחיצתו

(מזכרונותי על אספת הרבנים בפטרבורג בשנת 1910)

בחוברת ג' של „העבר" פרסמתי את מאמרי על „ועדות וועידות הרבנים ברוסיה" והתעכבתי במיוחד על פעולת הועדה הששית שנקראה בשנת 1910 ביחד עם „כינוס היהודים" על יד „ועדת הרבנים" בפטרבורג — כפי שהוגדרה בלשון הרשמית של שליטי רוסיה דאז.

ברצוני למסור הפעם לקוראי „העבר" מזכרונותי על יושב־ראש אותו ה„כינוס" ורוח־החיה שבו, הברון דוד ב"ר נפתלי הירץ גינצבורג ז"ל.

בבית־הכנסת הגדול שברחוב אופיצרסקה 50 בפטרבורג

פגישתי הראשונה עם הברון דוד גינצבורג ז"ל היתה באזכרה שנערכה בבית־הכנסת הגדול ליום השנה הראשון למות אביו הברון נפתלי הירץ גינזבורג ז"ל, שהתמלא על כל גדותיו אישים משמנה וסלתה של יהדות פטרבורג ובתוכם גם רבים מגדולי הסופרים ואנשי־המדע הרוסיים, ממוקיריו ומעריציו של הברון המנוח ורוב חברי „אספת־הרבנים".

הטכס רב־הרושם, תפלת־המנחה החגיגית, שנערכה על ידי החזן המפורסם זלמן קוורטין ז"ל, נאום ההספד הנרגש של הרב יעקב מזא"ה ז"ל, רבה של מוסקבה דאז — שמלא תפקיד זה, במקומו של הרב ד"ר מ. א. איזנשטדט, רבה של רוסטוב ע"נ דון, שנבחר כרבה של פטרבורג וטרם הספיק להגיע למקום כהונתו — השפיעו עלי, על הצעיר בן י"ח, השפעה רבה כזו, עד שבגשתי יחד עם אאמו"ר ז"ל ויתר רבני פולין חברי הועידה ללחוץ את ידי הברון ז"ל, עברה עלי רעדה של יראת־הכבוד, שאינה ניתנת להתאר.

פגישתי עם הברון בביתו

לפני צאתנו מוורשה השתדלו צירי הועידה מטעם רבני פולין, על מתן רשות לכל אחד מהם, לקחת אתו „מלווה" לועידה והגנרל־גוברנטור בוורשה נתן את היתר־הישיבה למלוים והם:

1) משה צבי גרויברט מקונסק, כ„מלווה" אביו הרב גרויברט מבנדין; 2) שמשון דוב ירושלימסקי, כ„מלווה" אביו הרב ירושלימסקי מקילץ; 3) יצחק פיזיץ, כ„מלווה" הרבי מורגנשטרן מסוקולוב; 4) השו"ב ר' חיים יואל פלנר כ„מלווה" הרב טננבוים מלומזה ו־5) משמשו של הרבי לינר מרדזין (ששמו נשכח ממני).

באנו לפטרבורג והתאכסנו במלון „ויקטוריה", שברחוב קאַזאַנסקא 29 וכמובן, מסרנו מיד את הפספורטים לרישום במשטרה.

למחרת הודיעה לנו הנהלת המלון, שהגרדוֹנַטשלניק (מושל העיר) שאליו

הועבר הענין לבירור ע"י המשטרה הוציא „צו־גירוש" למלווים, לאחר שלושה ימי שהייה בעיר.

משהודיעו על כך לברון, הרגיע את הרבנים וביקש לבקר אצלו, למחרת בבוקר, בביתו.

ביום 3 למרס 1910 זכיתי לבקר את הברון בדירתו שבשורה הראשונה ב„אי הווסילי" בית מס' 4 בפטרבורג, כנציג כל ה„מלווים", הצפויים לגירוש.

מנהל ביתו, מר פלידרבוים — יהודי יוצא ורשה, — הכניסני לספריתו הענקית של הברון, סיפר לי, שהוא עובד בבית הזה כעשרים שנה, הראה לי את הארונות הסגורים, שכללו כתבי־יד וספרים יקרי־המציאות ואחרי כך הכניסני לחדרו של הברון המלא ספרים על גדותיו.

הברון קבלני באדיבות יוצאת מן הכלל, כתב מכתב לדירקטור של הדפרט־מנט לענייני דתות במשרד הפנים א. נ. חרוזין ובמסרו לי את המכתב אמר, כשבת־צחוק על שפתיו, „חושבני, שאצליח ל„הכשיר" את שהותכם בפטרבורג לימי הועידה" ובקשני להודיע לו מיד על התוצאות.

מובן, שהמכתב השפיע, ולאחר שמר א. נ. חרוזין התקשר עם הגרודנטשלניק והסביר לו את הענין, בוטלה „גזירת־הגירוש" והותרה ישיבתנו בבירת רוסיה. כשהודעתי על כך להברון, אמר לי: „אני שמח, שעוד כמה יהודים יוכלו לטייל ברחובות פטרבורג באין מפריע..."

ישיבה בעברית

כאשר סיכמה ה„ועדה הדתית" של הכינוס, — שאבי ז"ל היה היושב־ראש שלה, — את דיוניה בשאלת קידושין ללא חופה ורבה של קישינוב רבי יהודה ליב צירלסון ז"ל, הרצה על כך בישיבת המליאה, קמה סערה גדולה מצד הצירים המתקדמים שבועידה, ובראשם העו"ד המפורסם ה. ב. סליוזברג, שטען נגד ההחלטות ה„קלריקליות" שנתקבלו.

הברון, שניהל את הישיבה, הציע להחזיר את הדיון לועדה הדתית לשם ליטוש והסרת ה„עוקץ" שבהחלטות, והחלטתו נתקבלה.

אבי ז"ל, כיו"ר הועדה הנזכרת, מצא לנכון להזמין לישיבת הועדה, לדיון הנ"ל, גם את הברון כיו"ר הכינוס, את הרב יעקב מזא"ה ואת הרב מטעם של טשרניגוב, מר יצחק שניאורסון (השריד האחרון מחברי הועידה הזאת, הגר כיום בפריז).

מכיון שהברון לא היה נזקק ליידיש, התנהלה ישיבה זו בעברית. הברון ניסה בנאום רב־תוכן ויפה־צורה בעברית צחה להוכיח עד כמה שזה רצוי ש„מאורי הדת" — כפי שקרא לרבני ישראל — יראו לדור הצעיר „סבר פנים יפות" כדי לקרבו על ידי כך לקניני הדת.

בשם הועדה הדתית ניתנה תשובה ניצחת על ידי רבה של ניזין, רבי מנחם מנדל חן ז"ל, אשר בלשון חיה, בעברית עשירה, הסביר את מצבם של שומרי החומה — חומת הדת והיהדות ואת הסכנות העלולות לצמוח מויתורים בעקרי הדת.

הברון התרשם מאד מדברי הרב חן ובעיניו הגדולות והיפות נראו דמעות ובהתרגשות רבה קם ואמר:

„אני מבטל את דעתי מפני דעת רבותי הגדולים!"

זכרונו הנפלא של הברון

אחת השאלות החשובות ביותר, שצירי הועידה מפולין, רצו למצוא להן את

הפתרון המועיל, היתה שאלת ביטול הצנזו הגבוה, שלפיו אפשר היה לזכות בזכות־בחירה לקהלות הגדולות בוורשה ולודז.

ה„מתבוללים" שהשתלטו על קהלת וורשה בתוקף החוק שקבע, כי מי שאינו משלם, לכל הפחות, 15 רובלים לשנה מס־הקהלה, אין לו זכות בחירה, התנגדו להורדת הצנזו. כשנודע להם על פעולת רבני פולין שבועידה להוריד את הצנזו עד ל־3 רובל, שלחו משלחת מיוחדת לפטרבורג שהשתדלה ל„הסביר" כי על ידי הורדת הצנזו „ישתלטו" האלמנטים הנבערים מדעת על הקהלות ורכושן.

המשלחת התחילה ב„פעולות הסברה" ברוח רצונם (לדאבון לבנו, יש לציין שבעבודת־ההסברה" הזאת השתתף גם עסקן ציוני ידוע, שנבחר בזמן הבחירות לסיים הפולני האחרון מלפני השמדת יהודי פולין כנציגם) והצליחה להשפיע, במדת־מה, על אותם חברי הועידה שלא התמצאו כראוי בענינים אלה.

הנציגות של רבני פולין הטילה על אאמו"ר ז"ל והרבי מסוקולוב רבי יצחק זליג מורגנשטרן ז"ל, לשוחח עם הברון ולהבהיר לו את המצב האמתי.

בפגישתם עם הברון שהתקיימה בביתו, הראה להם גם את ספריו יקרי המציאות שבספריה שלו ותוך שיחה בקש מאבי ז"ל, לכבדו ביתר ספריו, בציינו, שאת ספרו „מנחת משה" קבל אביו והזכיר מה שכתב בשמו (בשנת תרמ"ב — 1882) כדברי הערכה ותודה על המתנה הזאת.

סגנונו העברי של הברון

חושבני, שכדאי לפרסם מכתב קצר של הברון, בגלל סגנונו העברי המקורי, שכתב לאבי ז"ל, אחרי קבלת ספרו „באר משה", וזה לשונו:

המכתב האחרון בשם הברון ז"ל

ביום י"ד מרחשון תרע"א כתב מזכירו של הברון, מר נ. י. הנדלסמאנן (נפטר בארץ־ישראל לפני שנים מספר) כדלהלן:

„לכבוד

הרב הגאון המפורסם סוע"ה מוהר"ר משה נחום ירושלימסקי שליט"א,

האבד"ק קיעלץ והגליל,

בפקודת הברון ר' דוד גינצבורג אני מביע את תודתי העמוקה להדר"ג על ברכתו ותפלתו. אך למלא את בקשת הדר"ג עם חשיבות הענין הזה לאלפי ישראל, כעת, לצערנו הגדול, אי־אפשר מפני שמצב בריאותו של הברון קשה מאד וכמעט אינו קם ממשכבו. תפלתנו לד' שיחלימהו וירפאהו וישוב לעבוד לטובת כלל ישראל בזמן קרוב אמן. נ. י. הנדלסמאנן"

עבר כחדש ימים מכתיבת המכתב הנ"ל ונתקבלה הידיעה המרה על מות הברון. גדול היה הכאב ונתתי לו ביטוי, במאמרי על הברון שפרסמתי בעתונים: „אונזער לעבען", שהופיע בוורשה וב„בת־קול" שהופיע בלבוב. אבל, גם כיום, כשתקופה של 47 שנה מפרידה בין יום פטירתו, עיני עיני עוד זולגות דמעה ואנחה חרישית מתפרצת מלבי ואומרת:

חבל על דאבדין ולא משתכחין!

תל־אביב, ה' באייר, תשי"ח.

ממכתבי הבארון דוד גינצבורג

ב. דינור

התכנית להקמת „בית ספר גבוה למדעי היהדות" בפטרוגרד בשנות 1916–1917 וגורלה*

א.

תכנית זאת היתה ברוכה בקורסים ל„דעת המזרח" שנוסדו בפטרבורג ב־1907 על־ידי הברון דוד גינצבורג. המטרה הרשמית היתה „להכשיר ביהדות הרוסית חוג אנשים משכילים שיוכלו לספק את צרכיה הרוחניים והמדעיים של היהדות ולפעול כרבני העדה או כמורים ולסייע לשמירת מורשת העבר בשלמותה".

בין מורי הקורסים היו, מלבד הברון גינצבורג, הד"ר י. ל. קצנלסון (שעמד בראשם אחרי פטירתו של הברון), ש. דובנוב, מ. וישניצר, א. ש. קמנצקי, י. ד. מרקון ועוד. — להלכה נתקבלו בהם רק תלמידים בעלי השכלה תיכונית ובעלי השכלה טובה. בין תלמידי ה„שעורים" של הברון גינצבורג נמנו בשעתם ז. שזר, יחזקאל קויפמן, צבי ויסלסבסקי, יהושע גוטמן, ברוך קרוא, יום־טוב הלמן, שמואל שרירא, יצחק גור אריה, ש. ז. צייטלין, רחל כצנלסון ועוד. עם פרוץ המלחמה נסגרו הקורסים, שירידתם החלה עוד לפני זה.

ב.

בחורף 1915/1916 נפתחו הקורסים מחדש, והם נפתחו לפי דרישותיו של צבור הסטודנטים היהודים בפטרוגרד. בשנת 1915 היתה פטרוגרד למרכז של הנוער הלומד היהודי. מאות — ואף אלפים — סטודנטים וסטודנטיות שבאו מחוץ לארץ נהרו לעיר הבירה ונתקבלו בבתי האולפנה הגבוהים שלה. כל הנוער היהודי הזה היה חדור כולו הלך־רוח של „שיבה לעם", של שיבה אקטיבית לעם. יסוריה של היהדות הרוסית בשנה הראשונה של המלחמה עוררו תסיסה רוחנית בנוער ורצון לדעת את העם ואת עברו. רבו אגודות סטודנטים ומהן פנו לדובנוב, לד"ר כצנלסון, שהיה גם יו"ר הועד, ותבעו פתיחת שעורים — בעיקר ב„תולדות ישראל". ופנו גם לועד המפקח של הקורסים על ידי הרב ד"ר איזנשטדט. תביעתם של חוגי הסטודנטים מצאה לה הד בצבור, כי פטרוגרד עלתה בשנים ההן למרכז יהודי גדול.

נוכחתי בכך מן העובדה הפשוטה, שכבר בחדשים הראשונים נפגשתי בה עם חברים וידידים, מן הטובים והמוכשרים בהם, מכל תחנות־חיי המרובות: מטלז ומקובנה, מוילנה ומליובאוויטש, מלוחביצי ומפולטבה, מקיוב ומאודיסה, מברלין ומברן... לפי עצת מזכירה של החברה ש. קמנצקי פנו גם הסטודנטים אלי, ובקשו ממני לחבר „תזכיר" קצר בענין זה ולהגישו לועד. חברתי את ה„תזכיר", וגם דברתי על כך עם כמה מחברי הועד, והוחלט לפתוח את השעורים והועד הסכים לתת תמיכה קטנה לקורסים (מתוך הדגשה מיוחדת שהתמיכה היא מתקציב של „השכלה מחוץ לבית הספר", ולא למוסד).

באותם חדשים — עד כמה שאני זוכר — היו ארבעה מרצים: ש. דובנוב,

---

* מספרי „בימי מלחמה ומהפכה" העומד להופיע בהוצאת „מוסד ביאליק".

מר פ. דיקשטיין, מר יונה גינצבורג ואני. דובנוב הרצה על „תולדות ישראל בדורות האחרונים" — בעצם על „תולדות ישראל החל מ־1880", ואני ערכתי סמינריון על „בעיות תולדות היהודים בארץ ישראל מימי הסיורים עד דיוקליטיא־נוס" לפי המקורות שבירושלמי. הייתי, כאמור, עסוק בכתיבת הדיסרטציה שלי (על הנושא: „שלטון ושלטון־עצמי בפלשתינה מספטימיוס סיורוס עד דיאוקליטיאנוס") והנושא הזה היה קשור בה. ד"ר קצנלסון פקפק באפשרות קיומו של סמינריון כזה: „האם ימצאו תלמידים, שידעו לקרוא שורה בירושלמי?" — אבל כיון שלא רציתי לעסוק בתקופה אחרת קבלו את הצעתי. פ. דיקשטיין הרצה על „פרקים בתולדות המשפט העברי" ומר יונה גינצבורג הכריז על קריאת טכסטים יהודים־ערבים, אם ימצאו שומעים... מספר השומעים הרב ביותר היו לדובנוב — (עשרות רבות, ולעתים היה האולם מלא). מספר השומעים המועט ביותר אצלי — בסך הכל שלשה תלמידים ותלמידה שהתמידו, ואחד שהיה מבקר בסירוגין. כולם היו סטודנטים באוניברסיטה בפטרוגרד, שנים בפקולטה הפילולוגית־ההיסטורית, אחד התכונן להכנס לפקולטה לרפואה, והיה, דומני, תלמיד האינסטיטוט הפסיכו־נברולוגי. אחד היה תלמיד הפקולטה למשפטים והתלמידה האחת — סטודנטית של הפקולטה הפיסיקה־מתימטית, הגברת יגלום (יהלום) שידעה יפה עברית והשתתפה בעירנות רבה בדיונים בסמינר. מלבד איש המשפטים — עלה אחרי כן לארץ והיה עורך דין בתל־אביב — שהודיע לי מראש שהוא מעוניין רק ב„צד המשפטי" שבענין, היו ארבעת האחרים לא רק שומעים מתמידים, אלא קבלו עבודות סמינריוניות. הטוב שביניהם היה יודל מרק, שהתפרסם אחרי כן כפילולוג רציני בחקר יידיש ואחד הפעילים ב„ייוא". הוא גם כתב עבודה סמינריונית נאה, הקדיש לה שקידה ומאמצים וגרמה לו ספוק. עבודה זו נשארה בתוך כתבי שלא הצלחתי להוציאם מפטרוגרד. מר יודל מרק קיוה, שעבודתו נמצאת בין כתבי (כשבא בשנת תש"ז להשתתף בכנוס למדעי היהדות שהתכנס בירושלים) והצטערתי לראות את אכזבתו הרבה, כשנודע לו שלא נשמר אצלי כל זכר לעבודתו הסמינריונית. לא הייתי אף בטוח, אם הניחומים שנחמתי אותו, כי יש בזה „צרת רבים", הרי גם רוב כתבי נשארו שם, ולא יכולתי להשיגם — היה להם בשבילו אף ערך של „חצי נחמה"...

התלמיד הפילולוג השני — היה תלמיד הפקולטה המזרחנית של האוניברסיטה בפטרוגרד, והתפרסם אחרי כן כחוקר, והיה אחד מעורכי ה„אנציקלופדיה הספרותית". בהיותו כבר בארץ פנה אלי בשאלות מדעיות. בשעתו שמעתי ש„טוהר", ונשאר בחיים, ואיני רוצה להזכיר את שמו „מחשש המזיקין"...

אחד התלמידים האהודים היה הסטודנט הצעיר א. ר. (אחיו של זלמן שזר). הוא ספר לי רבות על אחיו, על נסיעתו של אחיו לארץ־ישראל ביחד עם ידידי מפולטבה, ז. מרקוביץ, ועל דרישת השלום שהוא, אחיו, העביר לי על ידי מכרים משותפים, ושרק עכשיו בעצם קבלתיה... חדשיים לערך אחרי פתיחת השעורים היתה לי שיחה עם דובנוב על „שעורי המזרח" וגורלם. לפי הצעתו הגשתי לועד החברה — מתוך התיעצות עם המזכיר מר ש. קמנצקי — תזכיר ובו ציינתי בקוים כוללים תכנית לכינונו של „בית ספר גבוה למדעי היהדות" בפטרוגרד. ב„תזכירי" הסברתי גם את קוי־התיקונים והשינויים שיש להכניס ב„שעורי המזרח" כדי להעלותם ל„בית ספר גבוה למדעי היהדות". — הועד החליט ראשית־כל להעביר את התזכיר שלי ל„ועד המפקח" של „שעורי המזרח" שמבחינה רשמית הם היו בבעלותו. — יו"ר הועד המפקח באותו זמן היה רב העדה של פטרוגרד, הד"ר מ. א. אייזנשטדט.

הועד המפקח של „שעורי המזרח" הודה שיש צורך להכניס תקונים במוסד, אבל דחה את הכנסתם עד אחרי המלחמה. בינתים בקש מועד חברת „מפיצי השכלה" תמיכה של 10—15 אלפים רובל לכל ימי המלחמה. ועד „מפיצי השכלה" החליט בשלילה ביחס לתמיכה, אולם הביע נכונות לקחת עליו את כל המוסד, אם יועבר לרשותו והוא יוכל לבנותו כ„בית ספר גבוה למדעי היהדות". המוסד הועבר לרשות הועד, ונתמנתה ועדה מיוחדת ל„כינונו של בית ספר גבוה למדעי היהדות" בראשותו של י. ל. קצנלסון. חברי הועדה היו „חברי הועד": ש. גינזבורג, ש. דובנוב וי. צינברג ו„חברי החברה": ג. לנדאו, י. ביקרמן ואני. עלי הוטלה „מזכירות" הועדה. אחרי פטירתו של י. ל. קצנלסון צורף מ. קולישר כחבר הועד וכיושב ראש שלו. (כחברים של הועדה נבחרו גם ד"ר יעקב אייגר ובן־ציון כץ, אבל הם כמעט לא השתתפו בישיבותיה. אייגר היה שולח לעתים הערות בכתב לפרוטוקולים ובן־ציון כץ ישב במוסקבה והשתתף פעמיים—שלוש פעמים כשהזדמן לפטרוגרד).

ג.

הועדה קיימה ישיבות מרובות כמעט במשך שנתים — עד אביב 1918 — והישיבות היו מענינות ביותר, ואיני זוכר אף ישיבה אחת שבה לא השתתפו כל החברים...

בישיבה הראשונה עורר דובנוב שוב את הבעיה בדבר התמיכה בקורסים. הוא הציע שהועדה תקבע תנאים מסוימים לתמיכה זו, אבל אין לתת למוסד לנפול דוקא עכשיו, כשאנו באים להקימו מחדש. זה יהיה לא נכון מבחינה עקרונית ומעשית. גם אני תמכתי בדעה זו. ש. מ. גינזבורג התנגד בתוקף, וטען שזה יוצא מחוג סמכויותיה של הועדה: הועד החליט כבר עקרונית על כך, ורק בתנאי זה הוא הסכים להכנס לועדה. הצעתו של דובנוב נדחתה (אני לא השתתפתי בהצבעה; אני מעונין אישית, אמרתי, בתמיכה זו, כאחד המרצים, ולא נכון יהיה מצדי להצביע — ואחד החברים אמר לי: אַל תצדק הרבה!) ודובנוב הודיע לי אחרי תום הישיבה, שהוא יתפטר ממנה, ועומד גם להתפטר מן הועד. הוא נפגע מן „הטון" שבו דבר גינזבורג, ואין הוא רוצה לשבת ביחד עם „אנשי תככים"... זוהי הפעם היחידה ששמעתי מפי דובנוב רעות על מישהו, והסקתי מזה מה רב היה צערו. אגב, גינזבורג לא סלח לי את תמיכתי בדובנוב, וכן גם „גילויים" אחרים של „תקיפות" שלא במקומה — ובזכרונותיו על הועדה (במאמר על מ. קולישר) השמיט את שמי מרשימת חברי הועדה, וצרף אליה את א. ברוידה, ואת ש. קמנצקי — שלא השתתפו בה כלל. מכיון שאני הייתי יוזמה ומזכירה, שמי נזכר בכל הידיעות שנתפרסמו על הועדה, אני כתבתי את הדו"ח שלה, ואף פרסמתי לפי בקשת הועדה, מאמר מיוחד על החלטותיה בבטאונה של החברה, הרי כשקראתי את המאמר בספרו „אמאֶליקע פעטערבורג" היה הדבר בעיני תמוה מאד.

כמזכיר הועדה הייתי מכין את הפרוטוקול של הישיבה הקודמת ומביא אותו ליושב ראש בישיבה השניה שאליה באתי: קורא לפניו והיינו שנינו חותמים עליו — הנהגתי מעין „שיטה" חדשה בפרוטוקולים אלה: הייתי מוסר בהם את השאלה שנידונה, מתוך הרחבה, ואחרי כן מביא את דעותיהם של החברים, מבליט את העיקר בעמדתם ובסוגרים מציין את שם החבר שהביע אותה דעה. דברי החברים נוסחו בצמצום, אבל בשלמות, והחברים אמרו, שפרוטוקולים אלו קידמו בהרבה את עבודת הועדה.

ישיבות הועדה היו מענינות מאד. גם בימי ראשותו של קצנלסון ובעיקר

בראשותו של מ. קולישר, שבהן סכמנו את החלטותינו ונסחנו את מסקנותיה. מסקנות אלה כללו שני חלקים: הצעה מפורטת על הקמת בית הספר הגבוה למדעי היהדות, ארגונו המדעי והנחיות לתכנית הלימודים בו ו„תכנית להנחות־יסוד של תקנון לבית הספר הגבוה למדעי היהדות". — לפי ארגונו המדעי צריכות היו להיות בבית־הספר הגבוה הזה שלוש פקולטות: פילולוגית, היסטורית ותלמודית. בשלש הפקולטות הללו צריכים היו להורות גם מקצועות מדעיים כלליים הקשורים במדעי היהדות, כגון: לשונות המזרח (ארמית, סורית וערבית), הלשונות הקלסיות, מבוא לפילוסופיה, היסטוריה כללית, וכיוצא בזה. הוצאה גם תכנית־לימודים לשנה הראשונה, כללים לקבלת תלמידים ולהזמנת מורים, ו„תכנית להנחות־יסוד של תקנון לבית הספר הגבוה למדעי היהדות". לפי הצעה זו צריכים היו להיות ארבעה גופים בהנהלת בית הספר: המועצה האקדמית, המועצה המפקחת, האספה המאוחדת והמנהלה.

הרכבה של המועצה המפקחת היה לפי הצעה זו מבאי כח חברת „מפיצי השכלה", חברת „ידידי בית הספר הגבוה", חמשה מכל אחת ומבאי כח שש הקהלות הגדולות (פטרוגרד, מוסקבה, קיוב, אודיסה, חרקוב ויקטרינוסלב), במדה שהן תתחייבנה להשתתף בתקציב השנתי של בית הספר, בסכום לא פחות מעשרת אלפים רובל כל אחת. לשנה הראשונה הוצע תקציב בסכום של 40 אלפים רובל. — בראש בית הספר צריך היה לעמוד מנהל הנבחר על ידי המועצה האקדמית. הרבינו בדיונים וויכוחים על התכנית. ויושב ראש הועדה מיכאל קולישר היה אחד הערים והפעילים בויכוחים אלה. — ביחוד היה טוען להכנסת העקרון של „השוואה" בכל מקצוע: פילולוגיה ומשפט, היסטוריה וספרות. על־ידי ויכוחים אלה התקרבתי לקולישר, שהתעניין התעניינות מיוחדת בתכניותי המדעיות.

כשפרסמתי, לפי הצעת הועדה וביוזמתו של קולישר, את מאמרי על „בית ספר גבוה למדעי היהדות" הביע לי קולישר את תודת הועדה, ולאות הוקרה נתן לי במתנה את ספריו שפרסם, עם כתובת מיוחדת לכל ספר. ואגב, הביע את צערו שאין לו תדפיס ממאמר שפרסם בגרמנית באמצע שנות השבעים, ובו הביע ראשון את הדעה, כי הספורים על ישו ומותו שב„ברית החדשה" אינם אלא מיתוס... — ביחד עם זאת יעץ לי לפרסם עבודות מחקר רק באנגלית. הוא מצטער שדבריו נתפרסמו רוסית וגרמנית. הוא גם דן לחובה את כוונתי לפרסם דברים באידיש ובעברית, אף שפרסום דברי מדע בעברית יש להם מקום, אבל „מבחינה אישית אתה נוהג לא בתבונה"...

ועד החברה אישר את התכנית שלנו, החליט ליפות את כוחה של הועדה שלנו להמשיך בעבודתה כועדה מתמדת של הועד לעניני בית הספר הגבוה למדעי היהדות ולהתחיל בגיוס האמצעים. חבר הועד מ. קריינין נדב מאתים אלף רובל לרכישת בית לבית־הספר, והחברה רכשה לשם כך את ביתו של ציר הדומא השלישית ניסילוביץ, וכן את ספרייתו הפרטית של א. א. הרכבי. מן המעניין בספריה זו, שהכילה, דומני, כ־10 אלפים ספר, היו כתבי היד של הרכבי — שאף הם נמסרו לנו, ביניהם גם רשימותיו מכתבי היד של הספריה הקיסרית בפטרוגרד. זה היה כתב יד של קרוב למאה גליונות דפוס, ובו היו קטעים מרובים ומפורטים מכתבי יד, שעוד טרם נודע עליהם דבר בספרות המדעית. — גם י. ל. קצנלסון צוה את ספריתו הפרטית ל„בית הספר הגבוה למדעי היהדות", והיו כל הסיכויים שזה יהיה מוסד גבוה שעתידות נכונו לו בתולדותיה של היהדות הרוסית.

באחת הישיבות הוחלט שעלינו לבוא בדברים עם אנשי מדע גדולים גם

לא יהודים הקרובים למדעי היהדות ולהיועץ אתם בדבר תכניתנו. הוחלט לשלוח את התכנית למלומדים פ. נ. קוקובצב, ב. נ. טוראייב, ת. ז׳ילינסקי ומ. א. רוסטובצב ולשוחח עם כל אחד מהם. עם טוראייב ורוסטובצב הוטל עלי לשוחח. הם גילו התעניינות מרובה, ורוסטובצב העיר כמה הערות להצעותינו.

פעם־פעמים הזמנו לישיבות כמה מחכמי ישראל, מן המלומדים של הדור הישן ומן המלומדים הצעירים, ושוחחנו אתם הן בקשר לתכניות הכלליות, והן לתפקידים המיוחדים שהם נכונים למלא במוסד, ורואים את עצמם מוכשרים להרצות בהם. כך, זכורני, ישיבה אחת —זה היה כבר בסוף שנת 1917 — שבה השתתפו ד״ר א. קורלניק וד״ר מ. שובה ז״ל (היה שבוי מלחמה והשתחרר בימי המהפכה) ובן־ציון כץ ז״ל; ד״ר א. קורלניק הודיע, כי הוא יכול להרצות על ספרות כללית, ביחוד זו שבלשונות הרומניות, בפילוסופיה של ימי הבינים ועוד במקצוע אחד; ד״ר מ. שובה אמר שהוא פילולוג קלסי, אבל התמחה בעיקר בפילולוגיה הקלסית של המאה השלישית והרביעית... בן־ציון כ״ץ העיר כמה הערות עניניות כלליות על הוראת התלמוד והספרות הרבנית, ועל תולדות היהודים ברוסיה, ועל תרגילים בשמוש הנכון בספרות־תלמודית ורבנית, כמקורות היסטוריים. לפי הצעת הועדה נהלתי גם שיחות עם הרב ד״ר חיים הלר, שישב אז בפטרוגרד, על עבודתו במוסד לכשיפתח: הוא היה נכון להרצות במוסד בעשרה מקצועות ויותר...

ד.

בינתים פרצה מהפכת פברואר. בראשונה נדמה היה, כי עכשיו יסודרו הדברים על נקלה. — כבר בראשית מרס התכנסה „הועדה המתמדת״ לישיבה בביתו של קולישר; באותה ישיבה הוחלט להציע לועד החברה להחיש את הקמת בית־הספר ולעשות פומבי לדבר. האמצעים שהוצעו היו: א. עריכת אספה פומבית של חברי החברה ו„מוזמנים״, שבה יהיה הנואם העיקרי עורך הדין המפורסם גרוזנברג, לבוא בדברים עם האגודה הספרותית היהודית להקדיש אספה מיוחדת לנושא זה, שבה יהיה עלי להרצות על התכנית. ב. להציע לועד לכנס באי כח של הקהלות החשובות ברוסיה (בהתאם לתקנון) ולהבטיח את התקציב של המוסד. ג. להעביר לבית שנרכש לבית הספר את הספרים שהם ברשותו של בית הספר (של הרכבי, של בוקי בן יגלי ועוד) ולברר את הצעדים הפורמליים הדרושים לפתיחת בית הספר. אחרי שהועד יבטיח את קיום בית הספר מבחינה תקציבית ויוחלט על דרך הזמנתם של המורים ושל המנהל... — הדבר נראה היה „ריאלי״ וקרוב.

האספה שבה הרצה גרוזנברג היתה רבת משתתפים. היו בה מסלתה ושמנה של הקהלה, והיתה בחלקה הרב ביטוי של הוקרה למ. קריינין שנדב מאתים אלף רובל. כשסיים גרוזנברג את דבריו שהפליג בהם בשבחו של קריינין, בקשה רשות הדבור המורה העורת וירה מטבייבנה קופרשטיין, ו„נאומה״ הקצר זכור לי ביותר מאספה זו; אחרי שהרבתה בשבחה של המהפכה, הביעה את התנגדותה להצעת גרוזנברג להודות למ. קריינין: „עכשיו ימי מהפכה, ועלינו לגמור עם הפרשיות של הבעת ׳רחשי תודה׳ ו׳רגשי הוקרה׳ — כל אלה הם אינם מתאימים לרוחה של מהפכה״... גרוזנברג ענה רכות, ואמר: שרע יהיה, אם המהפכה לא תדע להוקיר את מי שצריך להוקיר... —

הרצאתי על „בית הספר הגבוה למדעי היהדות, משימותיו, בעיותיו ותכניתו״, נערכה על ידי האגודה הספרותית־היהודית. יו״ר האגודה היה מר רפפורט, שהיה בשעתו המו״ל של העתון היהודי „דער פריינד״; בהרצאה היה נוכח קהל רב,

ממיטב המשכילים של הקהלה. היו גם א. אידלסון ומ. סולובייצ'יק, שהשתתף בויכוחים והרבה להלל את התכנית ואת הקשר שבין מדעי היהדות ובין „בעיות החיים" שהיה מונח ביסודה.

ההצעה על כנוסה של אסיפת באי כח הקהלות לא נתקבלה על דעת הועד. ועד „מפיצי השכלה" כנס כבר באמצע פברואר ישיבה מצומצמת של ב"כ הקהלות ואישי צבור שבה החלו בגיוס האמצעים ובהבטחת שתופן של הקהלות הגדולות בהחזקת „בית הספר הגבוה למדעי היהדות". חברי הועדה חשבו, כי טוב יהיה אם „מפיצי השכלה" יארגנו מפעל כללי וחגיגי של היהדות הרוסית להקמת „בית הספר הגבוה למדעי היהדות"; בזה יבטיחו את קיומו ויעשו לו פומבי בכל המדינה. אולם מהלך העניינים במדינה בכלל והחמרת עניני „ההשכלה היהודית" ומצבם של בתי הספר, וכן כניסתם של חברי הועד לענינים הכלליים של היהדות והעסקנות המדינית — גרמו לכך, שההתענינות בהקמת „בית הספר הגבוה" רפתה, וחברי הועד למעשה לא טפלו בו במרץ הדרוש ושנתבע מאתנו. —

ה.

הפעולה האחרונה הכרוכה במקצת בהקמת „בית הספר הגבוה למדעי היהדות" היה הנסיון להקים בגמנסיה היהודית בפטרוגרד מגמה קלסית שתכשיר תלמידים ל„בית הספר הגבוה". —

בפטרוגרד היתה קיימת גמנסיה יהודית של י. אייזנבט. בשנת 1917 מסר מר אייזנבט את הגמנסיה לקבוצת עסקנים יהודים בפטרוגרד, והיא ארגנה את הגמנסיה על „יסודות צבוריים" ושם הגמנסיה הוסב ל„גמנסיה הצבורית היהודית של פטרוגרד". הורחבו הלמודים העבריים (מר מ. אדיר־רודניצקי הוזמן כ„מורה לעברית"), והועד המפקח ניהל מו"מ עם ועד „מפיצי השכלה" על התקונים הרצויים במוסד מבחינה כללית. — הוזמנתי כמורה לתולדות ישראל בגמנסיה, ונבחרתי אחרי כן כיושב ראש של „הועדה לתקונים בתכנית הלימודים". ועדה זו החליטה להקים בגמנסיה מגמה קלסית־עברית שירבו בה בלימודים עבריים — גם תלמוד וספרות ימי הבינים — וילמדו גם יוונית. — על פרטי התכנית דנו גם ב„ועדה המתמדת" ל„בית הספר הגבוה למדעי היהדות", והוחלט אף על קשרים ארגוניים־פדגוגיים בין מגמה זו ובין „בית הספר הגבוה למדעי היהדות", וגם על תמיכה מסוימת למגמה זו. — אבל כל התכניות האלה היו בחדשי החורף והאביב של שנת 1918, אחרי מהפכת אוקטובר, ואלו היו רק תכניות על גבי נייר...

ההד האחרון של התכנית ל„בית הספר למדעי היהדות" שהגיע אלי, היה במכתבים שקבלתי בקיוב מפטרוגרד בשנת 1919 משני תלמידים שלי מ„שעורי המזרח" של הברון גינצבורג, שבהם הודיעו לי שהאוניברסיטה בפטרוגרד קבלה כאילו על עצמה לבצע את הקמה „בית הספר הגבוה לחכמת ישראל" בצורת פקולטה, ואחד מהם, א. ר. (אחיו של ז. שזר) שלח לי אפילו העתק של החלטה על מינויים בפקולטה זו — (דומני: דובנוב, צינברג ועוד), וביניהם גם על מינוי לקתדרה לתולדות ישראל ב„פקולטה" זו. מן המכתבים היה לי הרושם שזו היתה יותר תוצאה של „לחץ" „מלמטה", מן הצעירים היהודיים, לחץ שזכה לאהדה מצדה של הסקציה היהודית של המפלגה הקומוניסטית ושל מפקח גליל הלמודים בפטרוגרד (ז. ג.), שהיה קודם מורה לתולדות ישראל בגמנסיה יהודית והתעניין התעניינות רבה ב„חכמת ישראל", מאשר התעניינותה הישירה של האוניברסיטה בפטרוגרד או של שלטונות אקדמאיים אחרים...

בית ספר גבוה למדעי היהדות[1]

I

את בעית יסודו של בית ספר גבוה למדעי היהדות, שועד „חברת מרבי ההשכלה״ העמידה לאחרונה על סדר היום, יש לראות כאקטואלית ביותר לגבי כל חיינו התרבותיים. אין ספק כי אחת העובדות המעציבות ביותר של ימינו היא ירידת הבזק של ההשכלה היהודית, אותה רואים אנו בשכבות השונות של היהדות הרוסית. דלדול זה של ידיעת היהדות בולם כבר עכשיו במדה נכרת את התפתחותנו התרבותית הנורמלית ומקצץ בכל התחלה רצינית, אם בשטח המדעי, בספרותי או בשטח ההשכלה והחנוך. בעתיד עלול דלדול זה להביא לתוצאות רציניות יותר. יש יסוד לחשוש, כי אותה משיכה ללאומיות, שהתגברה אצלנו בזמן האחרון, מבלי שתלווה בהבנה מעמיקה של ערכינו הלאומיים־תרבותיים, תביא רק לנצחון חולף של המליצה הלאומית־פוליטית, בעת שלתרבות הזרה ינתן שלטון אין מצרים בחיינו. כפילות זאת יוצרת הערצת „גדלים מדומים״, מרדימה את המחשבה וגוררת אחריה שורת תופעות שליליות מרחיקות־לכת. פרספקטיבה מעציבה זו נראית לנו נכונה ביותר, מאחר שכבר עתה אפשר להתקל בחיינו הציבוריים לעתים קרובות בגילויים בולטים של עתיד אפשרי זה.

II

לאשרנו, נתקלים אנו בזמן האחרון בסימנים של שאיפה רצינית יותר ל„ידיעת היהדות״, של ענין מוגבר בקליטה מעמיקה יותר של תרבותנו על כל גילויה. בין הקבוצות והחוגים של הסטודנטים הלומדים את תולדות ישראל ואת ספרותו מוצאים אנו מספר ניכר מבחינה יחסית של אנשים המוסרים ללימודים אלה גם את תשומת הלב הדרושה וגם את הזמן ההכרחי. יש, איפוא, לקוות כי עם יסוד בית ספר גבוה ללמודים בעוד מועד לא יחסרו לו תלמידים רציניים ובעלי הכשרה מוקדמת טובה. בית ספר זה יוכל להיות בזמן הקרוב ביותר לגורם כביר בהתפתחותנו הרוחנית ולתת אופי אחר ותנופה שונה לכל התחלותינו התרבותיות.

III

אולם על מנת שישמש בית הספר הגבוה למדעי היהדות משתלה למדעי היהדות ויהיה למרכז המדע היהודי אין הוא חייב להעמיד לפניו כל מטרות מעשיות בלתי־אמצעיות. בקרב ישוב יהודי בן ששה מליונים ימצא תמיד שימוש מתאים לסגולותיהם של אנשים שרכשו ידיעות רציניות בשטחי הספרות וההיסטוריה של עמם ועברו אסכולה מדעית מבוססת...

בית הספר הגבוה חייב לצייד את תלמידיו בכמות ידיעות ובהכנה מדעית כאלה, שיוכלו להשתמש בהם בשעת הצורך. אולם אין למנות בין תפקידיו של בית ספר זה את הכשרתם של תלמידיו לחוג מסוים של פעילות מעשית והקריירה העתידה של תלמידיו איננה צריכה להשפיע בצורה מוחשית על אופיו ועל ארגונו

---

[1] המאמר „בית ספר גבוה למדעי היהדות״ נדפס בכתב־העת „ווסטניק ייווריייסקאו פרוסווישצ׳ניה״ בחוברת האחרונה לשנת 1916 (עמ׳ 27—35). המאמר תורגם מרוסית ע״י יהודה סלוצקי.

של בית הספר הגבוה. יש לקדם על כן בברכה את החלטת הועדה ליסוד בית הספר הגבוה של „חברת מרבי ההשכלה" האומרת ש„בית הספר לא ישאף למטרות מעשיות מסוימות כלשהן (כגון, הכנת רבנים, מורים). תפקיד בית הספר — טפוחן ופתוחן של ידיעות היהדות בדרגה הגבוהה; מטרות תועלתיות עלולות להנמיך בהכרח את ביסוסו המדעי של הענין. אבל, כמובן, אין אופיו המדעי־אוביקטיבי של בית־הספר מונע את האפשרות שחניכיו ישתמשו בידיעותיהם הלכה למעשה, מהם ימצאו את עבודתם בשדה הרבנות, מהם יהיו למורים ולמפקחים על בתי ספר וכו' לאחר הכנה מתאימה נוספת".

IV

נסיונה של אירופה המערבית, שבה היה על בתי המדרש להכין עובדים בשדה חכמת ישראל באיצטלא של רבנים, מנהיגים דתיים של קהילות, חייב לשמש לנו כאזהרה בפני צעד דומה. אנו נוטים פחות מכל למעט בערכם ובשירותיהם של פעילי המדע היהודי במערב, ביחוד אם נשוה את פעולתם עם מה שעשתה יהדות רוסיה, זה המרכז הגדול והלאומי ביותר של האומה, בשטח זה. אבל, אין להתעלם מן העובדה המעציבה, כי כמעט כל מה שיש לו ערך מדעי בר־משקל ב„חכמת ישראל" מתייחס לימים שעברו. כל זה נוצר על ידי מניחי היסוד ל„חכמת ישראל", על ידי מנהליהם הראשונים של בתי־מדרש אלה (צונץ, פראנקל, גייגר, גרץ ואחרים) או על ידי בני המחזורים הראשונים שלהם (באכר, גידימאן, הרמן כהן, קאופמן ואחרים), כאשר לא הספיקו עוד בתי מדרש אלה להתפך ל„בתי חרושת להכנת רבנים". בזמנים שבאו לאחר מכן השתלטה ירידה עמוקה בחכמת ישראל שהפכה את זאת „מורשתנו הרוחנית היחידה", לפי ביטויו של צונץ, למין Winckelwissenschaft, שאין רוחשים לה לא כבוד ולא הכרה בחוגי המדע המערבי[2]. יהיה זה בלתי צודק כמובן, לתלות ירידה זו אך ורק באופים הרבני של בתי־ספר אלה. תפקיד גדול בכך ממלאים במערב הירידה הכללית של רמת ידיעות היהדות וביחוד חסרון בתי־ספר עממיים ותיכוניים, אבל את ירידת רמתם המדעית של בתי־ספר אלה יש לחפש בכל זאת בארגונם המוטעה, בכוונם ה„רבני".

V

בכל אלה כבר הכירו מכבר במערב, והכרה זו בסדור הבלתי משביע רצון של הענינים בבתי המדרש לרבנים שמשה במדה ידועה דחיפה ליסוד ה־Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums לפי מחשבת מיסדיו וראשוני מעורריו (גייגר, לצרוס ואחרים) היה מוסד זה צריך לשמש בעיקר למטרות מדעיות. אך המציאות לא הצדיקה את אשר צפו לו המיסדים ואת תקוותיהם. למעשה הפך המוסד לבית מדרש לרבנים, הנבדל משאר המוסדות הדומים לו בכך שמעמיד הוא תביעות חמורות פחות הן ביחס לידיעות, והן, ביחוד, ביחס לשמירת המצוות[3].

---

[2] בעת האחרונה נכרת התעוררות מסוימת במדעי היהדות במערב, אך התעוררות זו יש לה מעט מן המשותף עם „חכמת ישראל" הרשמית, והיא מתגלה בין ההיסטוריונים היהודים, אשר החלו לעסוק בהיסטוריה עברית בהשפעת התנועה הלאומית (כמו טויבלר, קארו ואחרים).

[3] יש לציין, אמנם, כי בזמן האחרון הודות לפעולות מרצים צעירים בעלי ערך, שונה המוסד לטובה במדה נכרת.

VI

בעצם, הרי ארגונו של המוסד הנ"ל ומוסדות אחרים הדומים לו מבוססת על יסודות החייבים להביא אורגנית להורדת רמתם המדעית, החל מזאת שאף אחד מן המוסדות האלה במערב אינו מהווה יחידה עצמאית מבחינה למודית.

אין לנו עסק עם „חי הנושא את עצמו", אלא עם „תוספת יהודית" לקורס האוניברסיטאי המדעי היסודי. מתקבלת חלוקה מלאכותית המזכירה בהרבה את „המקצועות היהודים" המפורסמים לגנאי בבית־הספר ה„קאזיוני" (הממשלתי). חלוקה זו מחלישה גם את אותו הענין הקלוש לידיעות היהדות, שהתלמיד הביא עמו[4]. למען יהיה המוסד למדעי חייב הוא להיות קודם כל שלם וכולל. כל הקיים בו חייב לעורר במדה שוה את המחשבה, לכוון את המוח החוקר, ולאסוף, לרכז את תשומת־לבו של התלמיד, ולא לפורר ולפזר אותה.

יש על כן להכיר כי החלטת הועד והועדה של „חברת מרבי ההשכלה" „להכניס בבית הספר היהודי הגבוה למדעי היהדות" גם שורה של מקצועות כלליים הנחוצים להשכלתם המדעית ולמחקר הרציני של מדעי היהדות, איננה תוצאה של הכרח מעציב הנובע מהגבלות החוק, אלא גם נבונה היא מבחינה עקרונית מעמיקה. בית ספר גבוה למדעי היהדות חייב להיות מכון היסטורי־פילולוגי יהודי, או, ביתר דיוק, בית ספר יהודי גבוה למדעי הרוח.

VII

לחלוקה מלאכותית זו של מקצועות מדעיים מסוג אחד ל„כלליים" ול„יהודיים" מתאים איחוד, שאינו מלאכותי פחות, אבל קטלני יותר מבחינת השפעתו על רמתם המדעית של בתי המדרש, והוא אחודם של היסודות השונים למקצוע אחד המכונה „חכמת ישראל". אין כונתנו לטעון כי שם זה אין לו כל raison d'être, יתכן שצדק לצרוס המנוח, שענה על הטענות, כי מדע בשם Wissenschaft des Judentums אינו קיים, בהצביעו על „המדע של ימי הקדם" (Wissenschaft des Alterums) המקיף שורה שלמה של מקצועות מדעיים נפרדים (פילולוגיה קלאסית, היסטוריה עתיקה, ארכיאולוגיה, משפטים וכו'). אבל אין לשכוח, כי שום אוניברסיטה אינה מטפחת מומחים ל„מדע ימי הקדם", אלא פילולוגים, היסטוריונים, משפטנים וכו', המכירים אמנם את יסודות כל המקצועות, אך הם מתמחים רק במקצוע מסוים אחד. בה בשעה שבבתי המדרש שלנו עוסקים התלמידים במדה שוה בתנ"ך, בתלמוד, בפילוסופיה דתית, בשירת הקודש, בהיסטוריה, בפילולוגיה וכו'. לפעמים אפשר לשאול: במה אין הם עוסקים? מה אין לומדים שם? כמובן הרב חייב לדעת מעט מכל אלה... אולם לגבי עובדיו העתידים של שדה המדע היהודי שטה זו של „כפית אחת מכל מין" מביאה רק להרס. במערב, שבו משגשג סמוך לבתי מדרש אלה מדע מפותח ביותר, אוניברסיטאות, שתלמידי בית המדרש מבקרים אותן וחייבים לבקרן, הצליחו בתי המדרש לרבנים להוציא, למרות כל צדדיהם השליליים, שורת אנשי מדע רציניים. אצלנו תוכל שטה כזו לקטול את הענין בראשית צמיחתו. משום כך סבורים אנו

---

[4] לעתים תכופות יקרה שהתלמידים הטובים ביותר והמוכשרים לעבודה מדעית עוזבים את המוסד לפני סיימם אותו ומתמסרים כלייל ל„תורת האוניברסיטה". הגרועים בהם מבקרים את האוניברסיטה רק למראית עין, כחובה בלתי נעימה. תופעה זו נכרת ביותר בברלין, שבה תלמידי הכתות הגבוהות נופלים בהרבה מחבריהם בכתות הנמוכות.

כי יש לקבוע תכנית מקצועות למודים בעלת אופי שלם וכולל, ותכנית זו צריכה להיות מחולקת לשלוש מחלקות: א) תלמודית, ב) היסטורית, ג) פילולוגית[5].

VIII

האם נכונה היא החלוקה שקבעה הועדה? האם יש להקים מחלקה מיוחדת לחקר התלמוד, ואין להסתפק רק בקתדרה או בשתי קתדרות למקצוע זה? האם אפשר להצדיק את ההפרדה המוחלטת בין היסטוריה לפילולוגיה? האם לא נשארת בתקפה הגדרתו הישנה של צונץ, כי „תולדות ישראל הם תולדות המחשבה והיסורים", והאם לא תיצור על כן הוצאת חקר הפעילות הרוחנית של האומה ריקנות מבהילה בחקר ההיסטוריה?[6] תשובה מבוססת על שאלות אלה יוכל לתת רק עבוד תכניות לימודים מפורטות לכל המחלקות האלה. תכניות אלה, עד כמה שידוע לנו, מעבדת עתה הועדה ליסוד בית המדרש הגבוה שעל יד „חברת מרבי ההשכלה". אבל, דומני, שלא יהיה זה מיותר לציין בסקירה חטופה כמה שיקולים לטובת חלוקה כזאת של התכנית.

קודם כל יש לעמוד על בעית המחלקה התלמודית.

רבים הם הטוענים, כי מאחר שלמוד רציני של התלמוד יהיה חובה על ההיסטוריונים והפילולוגים, ועל כך אין מי שיחלוק, שוב אין צורך ליצור לשם כך גם מחלקה מיוחדת. ובכלל, האם נכון יהיה להקים מחלקה מיוחדת לחקר תעודה אחת של ימי הקדם? אם המדובר הוא בחקר המשפט היהודי, אז, ראשית יש לקרוא למחלקה זו בשם המתאים, וכלום לא יהיה אז רציונלי יותר לתת בה במקום חקר התלמוד והספרות הרבנית, קורס שיטתי מלא של המשפט העברי עם חקירה מתאימה של המקורות העתיקים יותר? נוסף על כך, האם יש לכלול בתפקידו של בית המדרש הגבוה מחקר מלא ומפורט של תעודה איזו שהיא, מחקר שאינו קשור עם מקצוע מדעי מסוים? אבל, כל הטענות הללו מתבססות על הנחות בלתי־נכונות, והן, כי התלמוד אינו אלא תעודה היסטורית עתיקה אחת ונוסף לכך בעלת אופי מסוים (משפטי). התלמוד אינו תעודה אחת, אלא ספרות שלמה יחידה במינה, שבה משתלבים החוק הממשי של כמה וכמה דורות עם פלפול חריף של כמה ארצות ותקופות וגם שרידים של ספרות חילונית עתיקה, וכל אלה טובעים בים רחב ידים של דרשנות, מסורת תלמידי חכמים ומסורת עממית. בכדי להתמצא במבוך זה ולהפריד בנין מופלא ומוזר זה בניתוח מדעי אמיתי לחלקיו היסודיים, יש צורך לקשור את לימוד התלמוד בכמה וכמה מקצועות כלליים. אנו חושבים, למשל, להכרחי במחלקה התלמודית את לימוד החוק הרומי וההילניסטי. האחרון יש לו ערך היסטורי בחקר יצירתם והתפתחותם של מוסדות רבים, לראשון גם ערך מיתודולוגי רב. פה יוכלו התלמידים לרכוש להם את שיטת המחקר ההיסטורי של תעודות ספרותיות־משפטיות, ואיך להפריד תקנות עתיקות מתוך התעודות המאוחרות יותר. רק כתוצאה מעבודה מדעית ממושכת של אסכולה בקרתית כזאת, אפשר יהיה להפריד את יסודות החוק היהודי, ששרר אי־פעם בחיים, מים הלמדנות

---

[5] החלטת הועדה מכריזה בעצם: „קורס בית המדרש בן ארבע שנים. שני הקורסים הראשונים נושאים אופי יסודי, והחל מהקורס השלישי מתחלקת התכנית וגו'" אבל היות והועדה לא בררה את הבעיה, אם חלוקה זו תקויים כצורה מוגדרת של חלוקת המקצועות בעת בחינות הגמר, או כחלוקה פורמלית ומעשית של בית המדרש לשלוש פקולטות, חושבים אנו את הבעיה על אופים היסודי של שני הקורסים הראשונים לפתוחה עדיין.

[6] כך ממשיכה להשקיף על בעיה זו „חכמת ישראל" הרשמית במערב.

של בית המדרש, ולהניח על ידי כך יסוד לחקר החוק היהודי כמקצוע מדעי רציני. אין גם לשכוח כי הספרות התלמודית מכילה שורה שלמה של סוגים ומינים ספרותיים, החל ממדרש התנאים הקדמון עד לחידושים, שאלות ותשובות וקבצי חוקים אחרונים, ושיש צורך בהכשרה רצינית מוקדמת כדי להתמצא בהם באופן עצמאי ובגישה מדעית־בקרתית.

לגבי ההיסטוריונים והפילולוגים על לימוד התלמוד להצטמצם בהכנת התלמידים ליכולת של שמוש עצמאי בספרות התלמודית למטרות היסטוריות ופילולוגיות.

התעכבנו באריכות על בעיות המחלקה התלמודית, משום שבפתרונה הנכון של בעיה זו תלוי, לדעתנו, כל ביסוסה של מערכת הלמודים בבית־הספר העתיד לקום. רק עם הפרדת מקצוע התלמוד יקבלו המחלקות ההסטורית והפילולוגית עצמאות גמורה.

IX

ההפרדה הגמורה בין ההיסטוריה היהודית ובין הפילולוגיה בבית־הספר הגבוה ספק אם תתקל בהתנגדות רצינית. ערבובם של שני מקצועות אלה היוה ללא ספק את אחת השגיאות החמורות ביותר של המדע היהודי, די לזכור באיזה מצב עלוב נמצא עבוד מקורות ההיסטוריה היהודית, וביחוד של אלה מהם הקרובים לשטח הפילולוגיה היהודית[7]. אמנם אף לגבי ההיסטוריון התנאי הראשון למדעיות היא היכולת להשתמש באופן עצמאי ובקרתי במקור ז.א. לעבור אסכולה פילולוגית רצינית.

אבל, חוץ מזה שכאן יש לפילולוגיה אך ורק תפקידי עזר, קשה להניח, שאפילו במחלקה היסטורית מיוחדת נצליח לגדל היסטוריונים המתמצאים בצורה עצמאית בכל תקופות ההיסטוריה היהודית רבת הדורות בארצותיה השונות. ידיעת כל שפות העולם העתיק והחדיש לא תעלה על הדעת אפילו אצל ההיסטוריונים המלומדים לעתיד לבוא של עמנו „רב הלשונות".

אולם לעבוד עבודה עצמאית מדעית אפשר רק בשטח כזה שבו כל המקורות פתוחים לאנליזה בקרתית של החוקר.

המחלקה ההיסטורית חייבת להיות מסודרת בצורה כזאת, שתתן לתלמידיה את האפשרות לקבל מחוץ לאסכולה היסטורית טובה והכרה יסודית של חקר המקורות בכל תקופות ההיסטוריה היהודית, גם הכנה פילולוגית נוספת, הדרושה לעבודה העצמאית בתקופה המתאימה של ההיסטוריה היהודית[8].

במחלקה ההיסטורית יש להעביר תכנית רחבה של לימוד ההיסטוריה הכללית,

---

[7] דוגמה מובהקת לפגורנו התרבותי תוכל לשמש עובדה מעציבה זו: עד היום אין לנו עדין הוצאה מלאה של הכרוניקות שלנו ואף אחד מההיסטוריוגרפים שלנו מתקופת ימי הבינים, חוץ אולי משרירא גאון ובמקצת גם יוסף הכהן, לא זכה למחקר מדעי שלם. את ספרו של נויבאור Medieval Jewish Chronicles and Chronological Notes, Oxford 1887 אין לקרוא מלא או מדעי. עבודתיו של איזידור ליב בהיסטוריוגרפיה היהודית Joseph Hacohen et les chroniqeurs Juives ואחרים) והוצאת הכרוניקות היהודיות של תקופת מסעי הצלב (Quellen zur Geschichte d. Juden in Deutschland, Berlin 1892) הם כמעט יחידות בשדה זה.

[8] למשל: את הפילולוגיה הקלסית חייבים ללמוד לומדי ההיסטוריה העתיקה (נוסף על השפות השמיות הצפוניות), את הגרמנית ואת הלטינית של ימי הבינים — חוקרי ימי הבינים, את השפה הפולנית — לומדי תולדות היהודים בפולין וברוסיה וכד'.

וביחוד את אותן התקופות שיש להן ערך מיוחד בתולדות ישראל, כמו, למשל, תקופת המזרח העתיק, ההלניזם באימפריה הרומית, התרבות הערבית, ימי הבינים בגרמניה, תולדות פולין ותולדות המאה הי"ט.

X

המחלקה הפילולוגית של בית הספר הגבוה חייבת להיות, כמובן, עברית־שמית. במרכז הלמודים ימצאו ספרות ישראל והשפה העברית בהתפתחותה ההיסטורית, אבל קודם כל יש להגיע לרמה גבוהה ולאוירה של בקורת מדעית חפשית בלמוד כתבי הקודש. הגיע הזמן לשים קץ לאותה תופעה מחפירה ומצערת, שהתעודה הספרותית והדתית הכבירה ביותר שלנו נחקרת על ידי כל מי שירצה בכך ורק לא על ידינו. זוהי לא רק בעית כבודנו הלאומי, אלא שאלת חיים עמוקה. באי־השתתפותנו בחקר המקרא, אנו מתנכרים למקרא עצמו. העבר מגיע להכרת בני הדור רק באמצעות קליטתו הבקרתית. בבית הספר הגבוה יש להתחשב פחות מבכל דבר אחר בשומרי הנושנות המוכנים להשתמש לרעה יתר על המדה בסיסמה „פלשתים עליך, ישראל"[9].

מחוץ לתנ"ך ולתקופת ספרד של ספרות ישראל יש להקדיש תשומת לב מיוחדת במחלקה זו לספרות החדשה. בבתי המדרש במערב אירופה אין עולה על דעתו של איש לעסוק בה, כמובן, ומצער לקבוע, כי אין לך שטח מוזנח יותר במדעי היהדות מאשר זה של הספרות העברית החדשה. מובן, שהשפה היהודית המדוברת וספרותה יתפשו את מקומם המתאים במחלקה הפילולוגית של בית הספר הגבוה.

XI

מה צריכות להיות תביעות המבחן לאלה הרוצים להכנס לבית הספר הגבוה? הועדה קבעה, כי במקצועות הכלליים חייב כל הרוצה להכנס אליו להביא תעודת גמר של לא פחות משש מחלקות בית ספר תיכוני, או תעודת „מורה בית", ובלמודי היהדות עליו „להוכיח ידיעת השפה העברית ודקדוקה, ידיעה כללית בתנ"ך ובספרות העברית. יכולת לקרוא באופן חפשי ספר עברי מודרני, שאינו דורש ידיעה פילולוגית והבנת מקומות קלים בתלמוד". אין אנו סבורים כי בתנאים החוקתיים של יהדות רוסיה ובמחסור הכללי, לא רק בבתי ספר תיכוניים יהודים, אלא גם בבתי ספר יסודיים גבוהים[10] אי אפשר להעמיד דרישות גבוהות יותר הן בלימודים העברים והן בכלליים, אך קשה להניח כי צעירים בעלי הכנה כזו יוכלו לסיים את חוק לימודיהם בבית הספר הגבוה בארבע שנים ולהגיש עבודה עצמאית באחת המחלקות שלו.[11] חשבנו על כן לנכון להקים בבית הספר הגבוה בית ספר מכין שיכיל קורס בן שנתים, ובו יוכלו המועמדים לבית הספר לקבל השכלה יהודית כללית נוספת (כמו ידיעת השפות העתיקות, ספרות עברית וכו'). נסיון כזה נעשה בבודפשט. שם קימת סמוך לבית המדרש לרבנים גימנסיה מיוחדת (ארבעת הכתות

---

[9] בבתי המדרש במערב מיוצגת בקורת המקרא בצורה חלשה. את הסבה לתופעה זו יש לחפש באופים התיאולוגי של מוסדות אלה.

[10] לבעית בתי הספר התיכוניים היהודים ובתי הספר היסודיים הגבוהים עוד נחזור באחת מחוברות העתון הקרובות.

[11] הגשת עבודה עצמית כזאת בסיום בית הספר הגבוה הכרחית לטובת כל הענין.

הגבוהות). נסיון זה נתן שם תוצאות מצוינות. בתנאים שלנו נראה לנו בית ספר בן שנתים כמספיק בהחלט.

XII

בסיום מאמרנו, שהתרחב במקצת, נרשה לעצמנו לנגוע בבעיה החמורה ביותר העומדת בפני מארגני בית הספר הגבוה — בעית כוחות ההוראה. סבורים אנו, כי יהדות רוסיה עניה הרבה פחות מן המקובל בכוחות מדעיים. יש רק לאחוז באמצעים הנכונים. ראשית יש להזמין כמורים בבית הספר הגבוה אנשים בעלי השכלה מסוימת, שהוכיחו את יכלתם לעבוד עבודה מדעית עצמאית במקצוע בו הם מתמחים. שנית — עלינו לחקות את המערב, ואם בתי המדרש במערב אירופה מטילים שליחות לימודית על מלומדים צעירים לשתים־שלוש שנים, למען יוכלו להשתלם ולסיים את העבודות שעלו במחשבה לפניהם, על אחת כמה וכמה חייבים אנו לעשות זאת. רק בתנאים כאלה, ז.א. בתביעות גבוהות ורציניות שנעמיד בפני אלה הרוצים לתפוס קתדרה בבית הספר הגבוה ובתמיכת האנשים הרוצים והיכולים לעבוד עבודה מדעית תפתח עם הזמן בעיה חמורה זו.

ב. דינבורג

במאמר זה לא עלה בדעתנו למצות את השאלה. בשורה שלמה של בעיות אחרות הקשורות בפתיחת בית הספר הגבוה נשוב ונטפל באחת החוברות הבאות של עתון זה.

ב. ד.

נספח ב׳

הצעת הועדה לבית הספר הגבוה למדעי היהדות*

המחשבה על עיבוד ידיעת היהדות ופיתוחה בשיטות ואמצעים מנוסים, אליהן הגיע המדע האירופי לאחר מאמצים של דורות, הלהיבה כבר את העסקנים הראשונים של תקופת ההשכלה. אך התנאים הקשים בהם חיתה וחיה היהדות הרוסית הפנו בקביעות את תשומת לבה וכוחותיה לתפקידים ולדאגות היום יומיות, החשובות אמנם אך חולפות, והאינטרסים העליונים של האומה עדיין מצפים לבא על ספוקם. בה בעת שהקהלות היהודיות מעוטות האוכלוסין במערב יצרו שורה של מוסדות מדע ולמוד בהם פיתחו, בהצלחה פחותה או גדולה יותר אך תמיד בהתחשב בדרישות המדע בן זמננו, ענפים שונים של מדע היהדות, הרי ברוסיה שבה מתגוררת לא פחות ממחצית העם היהודי ושעד היום הזה מבזבזים בה כל כך הרבה זמן וכוחות ללמוד מורשת אבותינו, נמצא מדע היהדות על אותה רמה, ומשתמש באותן שיטות כמו במאה ה־XV. אם במערב,

* התרגום מן המקור הנמצא בארכיוני הפרטי נעשה על ידי מר ניסן סלוצקי ב. דינור

בגלל מעוטה של היהדות שם, נושא מדע היהדות לעתים אופי של חממה, הרי אצלנו, במקום שאותו מדע שלח במשך הדורות שרשים עמוקים שחדרו למעמקי העם, נובל הוא מחוסר אור כתוצאה מן הבדוד הקרתני ממקורות המדע הכלליים. מכאן ברור, כמה חשוב היה למען עניניה של התרבות הלאומית ליצור מרכזי מדע יהודיים דווקא בקרב היהדות הרוסית. ולא פעם חזרה המחשבה הצבורית לבעיה זו, אך לא נעשו צעדים מעשיים לממש אותה, אם לא להביא בחשבון את נסיונותיו של הברון המנוח דוד גינצבורג שביזמתו נוסדו בפטרבורג „הקורסים למדע המזרח", אשר לא יכלו, אמנם, ליהפך למרכז מדעי לפי מצבם החוקי, לפי ההרכב המקרי של שומעיהם ולפי הצורה הכללית של הענין. הקורסים הפסיקו את קיומם עם פרוץ המלחמה הנוכחית. המוסד המדעי המוצע עתה הוא מעין יורשם של הקורסים הנ"ל במובן זה, שבין יוזמי תכניתנו היו גם אחדים ממרצי הקורסים שנסגרו, ובראשם הד"ר קצנלסון (בוקי בן יגלי).

בהשענה על ההנחות שנזכרו ברפרוף בשורות הקודמות, הגיעה הועדה, לאחר עבודות הכנה וחלופי דעות בשורה של ישיבות, למסקנות הבאות:

I. בית הספר הגבוה למדעי היהדות אינו מעמיד לפניו תפקידים מצומצמים־מעשיים; יעודו — לשרת את המדע הטהור. אין שום ספק כי רוב שומעי ביה"ס הגבוה ישתמשו, לאחר סיימם אותו, בידיעותיהם בשדה פעולה מעשי זה או אחר של השרות לעם היהודי — כרבנים, מטיפים, מורים וכדומה. אף הצורך, המורגש עכשיו בחריפות, בעסקנים בעלי הכשרה בשדה הפעולה הצבורי יבא בכך פחות או יותר על ספוקו. אך זו תהיה אחת התוצאות של קיומו ופעילותו של המוסד המוצע. משימתו הרבה יותר כללית: לשמש מרכז ליצירה לאומית בשטח המיוחד של התרבות האנושית. ביה"ס הגבוה חייב, בסופו של דבר, להיות לא מוסד המקנה ידיעות שמושיות אלא מטפח המדע בדומה לאוניברסיטאות אירופיות.

II. הכניסה לביה"ס הגבוה יכלה להיות פתוחה רק לאותם אנשים שיש להם הכשרה מתאימה במקצועות ההשכלה התיכונית. לכן מציעים לדרש מן האביטור־יאנטים במקצועות המיוחדים ידיעת השפה העברית ודקדוקה והיסטוריה של עם ישראל בהיקף מתאים, ובמקצועות הכלליים תעודת־גמר מוסד תיכוני. אולם בכדי לא לנעול השער בפני אותם אנשים שיש להם הכנה מספיקה במקצועות היהודיים, והמוכנים כמו כן במדה מספיקה גם בהתפתחותם הכללית ושליטתם בידיעות כלליות ומשום מה לא קבלו תעודות מתאימות — מתירים קבלת אנשים כאלה לאחר הבחינה הדרושה.

III. חוג המקצועות החייב בהחלט למצא לו מקום בתכנית ביה"ס הגבוה למדעי היהדות מתחלק לשלש קבוצות: הקבוצה היסודית — אלה מקצועות ידע היהדות: היסטוריה של עם ישראל, שפתו, ספרותו רבת הדורות, דת, פילוסופיה, חוק. הקבוצה השניה כוללת בתוכה תחומי ידיעות שונים אשר במובן חשוב זה או אחר גובלים עם ידע הקולקטיב היהודי בהתפתחותו ההיסטורית. ידיעה יסודית של השפה העברית אינה אפשרית בלעדי ידיעת הערבית; נתוח מדעי ואפילו קריאה נכונה של טכסט תלמודי אינה אפשרית למי שאינו מכיר את היסודות של השפה הסורית; ידיעה ממשית של תולדות עם ישראל מחייבת ידיעת תולדות המזרח אשר ההיסטוריה הקדומה של עם ישראל היא חלק בלתי נפרד ממנו; כך גם חשוב לדעת את תולדות התקופה ההלניסטית־רומית והערבית שהשפיעו השפעה כה ממשית על גורל העם היהודי. את הקבוצה השלישית מרכיבים מקצועות שלדעת

הועדה יש להם בשיטת המדע ההומני חשיבות פורמלית בעיקר ומשום כך אינם יכולים להעדר בביה"ס הגבוה מן הסוג ההומניסטי יהיו תפקידיו המיוחדים איזה שיהיו, והם: לוגיקה, מבוא לפילוסופיה, תולדות הפילוסופיה, העקרונות הכלליים של ידע הלשון, ובשביל המחלקה המתאימה — תיאוריה כללית של החוק, יסודות החוק הרומאי וכו'.

VI. ביה"ס הגבוה למדע היהדות אינו צריך להעמיד לפניו את התפקיד המדומה — להכין אנציקלופדיסטים וצריך על כן להיות מרכב ממחלקות שונות — בדומה למחלקות הקימות בפקולטאות ההיסטוריות־פילולוגיות באוניברסיטאות האירופיות, אם כי הן אינן כוללות בכלל המקצועות המדעיים שלהם את החוק. הועדה מצאה כמתאים ביותר למטרתנו להקים את ביה"ס הגבוה בהרכב שלש המחלקות הבאות: היסטורית, פילולוגית ומשפטית־תלמודית. שתי המחלקות הראשונות אינן דורשות שום הסברים. ובאשר לאחרונה צריך להוסיף את הדברים הבאים: הועדה מכירה בכך שהתלמוד אינו בשום פנים רק מורשת תרבותית יורידית בלבד והוא לא ילמד במחלקה השלישית בלבד. ומאידך — אין לראות את התלמוד כמורשת תרבותית של החוק בלבד. לאור חשיבותו היוצאת מן הכלל של התלמוד להתפתחותו הרוחנית של עם ישראל באלפים השנים האחרונות וגם לאור אופיה המורכב והמקורי של מורשת תרבותית זו, מצאה הועדה לנכון לקבע למודו המיוחד במרכזה של קבוצה נפרדת של דיסציפלינות מדעיות על היהדות. ומאחר שבתלמוד תופסים הוכוחים היורידיים מקום כה בולט, הרי שהחוק העברי ובסופו של דבר גם החוק הכללי נכנסים באופן טבעי למחלקה התלמודית.

V. אבל, כיון שתכלית ביה"ס הגבוה מותנית בתכלית התפקיד עצמו: למוד היהדות, כיון שידע היהדות שלא בדומה לשום ענף אחר של המדע האנושי, נשאב ממקורות היסטוריים יסודיים מעטים, בעיקר התנ"ך והתלמוד, כיון שרוב הדיסציפלינות שיש להן חשיבות פורמלית הן גם חובה על כל שומעי ביה"ס — לכן מוצאת הועדה לנכון ששני הקורסים הראשונים מתוך הארבעה יהיו כלליים והחלוקה למחלקות תתחיל רק מן הקורס השלישי.

אלה המסבות הכלליות המונחות ביסוד ההצעה המצורפת. נשאר עוד להעיר כמה הערות נפרדות:

עם כל עומס היתר של התכנית חושבת הועדה להכרחי להכניס בה, בשני הקורסים הראשונים, קריאת מחברים לטיניים ולדרוש גם בחינה במקצוע זה, כיון שבלי השפה הלטינית אין גישה לרבים מן המקורות ההיסטוריים החשובים ללמוד היהדות ולא יהיה גם, חוץ מזה, קשר בין ביה"ס למדע היהדות לבין הפילולוגיה האירופית שביסודה — השפה הלטינית. עבור היסטוריונים ופילולוגים רואה הועדה כחובה גם ידיעת השפה היונית ומחברים יוניים. בקורס השני הקצבו 3 שעות להיסטוריה רוסית. לא יתכן שאנשים בעלי השכלה היסטורית־פילולוגית גבוהה, אם כי בעלת אופי מיוחד, לא ידעו את תולדות הארץ בה הם חיים ועובדים.

בקורס הרביעי של המחלקה הפילולוגית הוקצבו שעתיים ליידיש המדוברת. הועדה חושבת שקורס זה, למרות חשיבותו כשלעצמו, הוא גם דיסציפלינה מסייעת בלמוד הספרות וגם השפה העברית החדשה.

עוד הערה כמותית: בכל קורס הוקצבו למקצועות העבריים במובן המצומצם של המלה לא פחות ממחצית השעות. שאר השעות מתחלקות כמעט בשוה בין שתי קבוצות המדעים הנותרות.

הצעת תכנית לביה"ס הגבוה למדעי היהדות:

קורס I

מבוא לפילוסופיה	2 שעות	השפה הערבית	2 שעות
ידיעת הלשון	2 "	השפה הסורית או הארמית	1 "
מחברים לטיניים	2 "	מבוא לתנ"ך	2 "
תולדות המזרח	2 "	תנ"ך	2 "
תולדות עם ישראל	3 "	מבוא לתלמוד	2 "
דקדוק עברי	2 "	תלמוד (פרוסימינריון)	2 "
	ס"ה 24 "		

קורס II

לוגיקה (מיטודולוגיה של המדעים)	2 שעות	השפה הערבית	2 שעות
היסטוריה רוסית	3 "	השפה הסורית	2 "
מחברים לטיניים	2 "	תנ"ך	3 "
תולדות עם ישראל (המשך)	4 "	תלמוד	3 "
תולדות המזרח	2 "		
	ס"ה 23 "		

קורס III

תולדות הפילוסופיה ההלנית־רומית	3 שעות	מקורות היסטוריים	3 שעות
תולדות ההלניזם והקיסרות הרומית	4 "	תולדות הסיעות והכתות בישראל	3 "
קורס מיוחד לתולדות עם ישראל בתקופה ההיא	2 "	קורס כללי של הספרות העברית	4 "
		מחברים יוניים	3 "
	ס"ה 22 "		

קורס IV — של המחלקה ההיסטורית

תולדות הפילוסופיה החדשה	2 שעות	תולדות היהודים בפולין ורוסיה	5 שעות
תולדות הפילוסופיה העברית	3 "	מקורות היסטוריים	2 "
תולדות האיסלם והכליפות	3 "	דמוגרפיה יהודית	1 "
קורס מיוחד של תולדות ישראל		מחברים יוניים	3 "
בתקופה הגידונה	2 "		
	ס"ה 21 "		

קורס III — של המחלקה הפילולוגית

תולדות הפילו' היונית־הלניסטית	3 שעות	התנ"ך כמורשת תרבות ספרותית	2 שעות
תיאורית הספרות	1 "	תלמוד	2 "
קורס כללי של הספרות העברית	4 "	מחברים ערביים	2 "
תולדות הכתב העברי	1 "	מחברים יוניים	3 "
תולדות הספרות העברית. (התקופה הספרדית־ערבית וסמינריונים של הספרות העברית של ימי הבינים)	3 "	השפה הסורית	2 "
		ס"ה	23 "

קורס IV — של המחלקה הפילולוגית

תולדות הפילוסופיה החדשה	2 שעות	היידיש וספרותה	2 שעות
תולדות הפילוסופיה העברית	3 "	מחברים ערביים	3 "
מחברים ערביים	3 "	מחברים יוניים	3 "
מחברים יוניים	3 "	דקדוק משוה (סמינר שפות)	2 "
תולדות הספרות העברית החדשה		שפה ארמית או סורית	2 "
וסמינר לשפה העברית החדשה	3 "	הספרים החיצוניים	2 "
		ס"ה	22 "

קורס III — של המחלקה היוריידית-תלמודית

התיאוריה הכללית של החוק	4 שעות	תלמוד בבלי (סמ')	3 שעות
שיטת החוק הרומי	4 "	אגדה (מבוא וספרות)	2 "
החוק האזרחי העברי	4 "	תלמוד ירושלמי	1 "
תולדות הסיעות והכתות בישראל	3 "	תולדות החוק העברי	2 "
		ס"ה	23 "

קורס IV — במחלקה היוריידית-תלמודית

חוק המדינה	2 שעות	תולדות החוק העברי	2 שעות
החוק המדיני והחברתי העברי	2 "	תלמוד בבלי	3 "
תולדות הדת היהודית	3 "	תלמוד ירושלמי	2 "
הלוח העברי	1 "	ספרות השו"ת	2 "
תולדות בית הכנסת והתפילה	2 "	הספרים החיצוניים	2 "
		ס"ה	21 "

הצעת הנחות היסוד לתקנון ביה"ס הגבוה למדעי היהדות

הנהלת ביה"ס הגבוה תהיה בידי המועצה האקדמית, מועצת המפקחים ואספתם המאוחדת. ההנהלה הבלתי אמצעית של העניינים תהיה בידי הנהלה המרכבת ממשגיח, מנהל ומפקח.

1. המועצה האקדמית:

1) את העניינים הלמודיים-אקדמאיים של ביה"ס הגבוה מנהלת המועצה האקדמית, המרכבת מכל הפרופסורים שברשותם קתדרה עצמאית, 3 נציגים של המרצים הצעירים (נותני קורסים משלימים, מנהלי סמינריונים, מנהלי הספריה ואחרים) והמפקח של ביה"ס הגבוה. המועצה האקדמית בוחרת במנהל ביה"ס הגבוה אשר יהיה גם היושב ראש שלה.

לחוג סמכותה של המועצה האקדמית נכנסים: — הזמנת פרופסורים ומרצים, חלוקת הקורסים, קביעת תכנית הלמודים בסמסטרים, קביעת הקורסים שהם רשות והעבודות הסמינריוניות, קביעת הוראות לשמוש בספריה ונקיטת אמצעים להרחבתה, קביעת הדרישות לבחינות, הענקת תואר לסטודנטים גומרי הקורס הראויים לכך וכן

הענקת פרסים, סטיפנדיות ופרמיות, החלטה אם גומר חוק הלמודים בביה"ס הגבוה ראוי להשאר בו או שליחתו לשם הכנה לפרופסורה וכדומה.

המועצה האקדמית מגישה הצעות למועצה המפקחת, למועצה המאוחדת ולהנהלה בין הצעות תקציביות ובין כלליות של האמצעים ההכרחיים להתפתחות פעולת ביה"ס הגבוה ושכלולו.

2) הפרופסורים והמרצים של כל מחלקה מהוים מועצה מיוחדת של המחלקה (פקולטה), ועליה לבחור דיקן, שהוא גם יושב הראש של מועצת המחלקה.

מועצת המחלקה מנהלת את העניינים הלמודיים של המחלקה, קובעת את לוח הזמנים של השעורים, את העבודות והמבחנים, ממַנה בוחנים, נותנת ציונים (הערכה) על השיגים בלמודים וקובעת מעברם לקורס גבוה יותר, נותנת ציונים לעבודות בכתב של הלומדים.

מועצת המחלקה רשאית להגיש הצעות למועצה האקדמאית בנידון לשנויים רצויים בדרך הלימוד, בנידון הענקת תואר ללומדים הראויים לכך, בנידון לפרמיות, שליחות וכו'. יחד עם זה נותנת מועצת המחלקה חוות דעתה באותן בעיות שהוגשו לעיונה על ידי המועצה האקדמית, אם בשאלת מועמדים לקתדרות, הנהלת סמינריונים וכו'.

3) המנהל והדיקנים, הנבחרים לשלש שנים, מכינים את העניינים לעיונה של המועצות האקדמיות והמחלקתיות, הם יושבי ראש בהם ועוקבים אחר בצוע ההחלטות שנתקבלו.

ו1. מועצת המפקחים:

1) כל העניינים המשקיים והארגוניים של ביה"ס הגבוה, שייכים לסמכות מועצת המפקחים. מועצת המפקחים מורכבת מ: א) 5 איש, המתמנים ע"י ועד חברת מרבי ההשכלה. ב) 5 איש המתמנים ע"י הועד של חברת התמיכה בביה"ס הגבוה. ג) 6 איש המתמנים על־ידי ההנהלות (או אירגונים בעלי חשיבות שוה) של הקהילות הגדולות (פטרוגרד, מוסקבה, קיוב, אודסה, יקטרינוסלב, חרקוב) במידה שקהילות אלה תחייבנה לפעל לטובת ביה"ס הגבוה במענק שנתי לא פחות מ־10 אלפים רובל; ו־ד) חברי הנהלת ביה"ס הגבוה (מנהל, מפקח ומשגיח).

ה ע ר ה: מספר שליחי הקהילות ניתן להגדלה אם קהילות נוספות תתחייבנה לתת את המענק השנתי שצויין. אבל יחד עם זאת יש לשנות גם את מספר שליחי ועדי חברת מרבי ההשכלה וחברת התמיכה בחשוב, לפיו לא יעלה מספר נציגי הקהילות על שליש המספר הכללי של חברי מועצת המפקחים.

2) נציגי ועדי חברת מרבי ההשכלה וחברת התמיכה נבחרים ל־5 שנים, כשבכל שנה יוצא אחד לפי התור (מכל קבוצה) מהרכב מועצת המפקחים. היוצא לפי התור יכול להשלח מחדש למועצת המפקחים של ביה"ס הגבוה. נציגי הקהלות נבחרים ל־3 שנים וכל שנה יוצאים מהרכב המועצה המפקחת — שנים מהם. בחמש ושלש השנים הראשונות יקבע תור היציאה מהרכב המועצה המפקחת על פי גורל.

3) על מועצת המפקחים מוטל הפקוח הכללי על המשק והאדמיניסטרציה של ביה"ס הגבוה, הבצוע הנכון של התקציב, השמוש הנכון בקרנות השייכות לביה"ס הגבוה — בהתאם למטרתן. מועצת המפקחים קובעת את ההוראות לאדמיניסטרציה הפנימית של ביה"ס הגבוה, ומחפשת מקורות לאמצעים הדרושים לקיומו ופונה במטרה זו למוסדות ממשלתיים וציבוריים.

תקציב ביה"ס הגבוה מובא על ידי ההנהלה לעיונה של מועצת המפקחים

אשר תדון ותגיש מסקנותיה למועצה האקדמית, למועצה המאוחדת ולהנהלת ביה"ס הגבוה. מועצת המפקחים, לאחר הדיון בתקציבים, מאשרת אותו אבל לא לפי סעיפים בודדים אלא לפי מחלקות. למועצת המפקחים הרשות להגיש הצעות למועצה האקדמית ולהנהלה בשאלות שהיא מוצאת זאת להכרחי.

4) מועצת המפקחים בוחרת במפקח אשר יהיה המבצע הישיר של החלטותיה, ינהל את משק ביה"ס הגבוה ואת משרדו. המפקח משתתף, עם זכות הצבעה, הן במועצת המפקחים והן במועצה האקדמית.

III. המועצה המאוחדת:

1) אחת לשנה מתקיימת ישיבה פומבית חגיגית מאוחדת של המועצה האקדמית ומועצת המפקחים. המועצה המאוחדת באספתה הפומבית שומעת דו"ח שנתי על ביה"ס הגבוה, מעניקה תארים ופרסים ללומדים, בוחרת לשלש שנים את המשגיח אשר יהיה גם יושב הראש שלה.

מלבד זאת באים לדיון במועצה המאוחדת ענינים בהם התגלו חלוקי דעות שלא יושבו בין מועצת המפקחים לבין המועצה האקדמית. לדיון בענינים אלה ולפתרונם יכולה ההנהלה לכנס ישיבה שלא מן המנין של ההנהלה המאוחדת.

2) בעיות הנוגעות לשנוי חוקת ביה"ס הגבוה (תקנונו ותכניתו) יכולות לעורר הן המועצה האקדמית והן מועצת המפקחים, אולם הן מובאות לדיון אך ורק במועצה המאוחדת. המועצה המאוחדת דנה בבעיה, דוחה אותה, או מנסחתה ומציעה בו שנוי. במקרה האחרון ההצעה נמסרת לדיון באותם המוסדות שיש להם באי־כוח במועצת המפקחים (ועד חברת מרבי ההשכלה, חברת התמיכה והנהלות הקהילות). מוסדות אלה, לאחר דיון בבעיה, יתנו הוראות מתאימות לנציגיהם, או במקרה שלא יבואו עמהם לכלל הסכם, ישלחו אחרים במקומם, אז תעלה הבעיה לדיון סופי במועצה המאוחדת של בית הספר הגבוה.

בכדי שתנתן האפשרות לברר את הבעיה די צרכה ולבחור, אם יתעורר הצורך בכך, בבאי־כח חדשים, תקבע תקופת זמן לא פחות מארבעה חדשים בין הדיון הראשון לבין הדיון הסופי.

IV. ההנהלה

המשגיח שנבחר על ידי הועדה המאוחדת, המנהל שנבחר על ידי המועצה האקדמית והמפקח שנבחר על ידי מועצת המפקחים, מהוים את הנהלת בית הספר הגבוה שלו נמסרת ההנהלה הבלתי אמצעית של ענינו. יושב ראש ההנהלה הוא המשגיח.

V

1) תורמי הכספים לבית הספר הגבוה מתארגנים בחברת תמיכה לבית הספר הגבוה, שתפקידה אוסף כספים בשבילו, קביעת סטיפנדיות לסטודנטים נצרכים וחלוקתן וכד'. ועד החברה משתתף בהנהלת בית הספר על ידי חמשה אנשים שהוא שולח למועצת המפקחים.

2) את בית הספר מארגן ועד חברת מרבי ההשכלה, המשתתף בהנהלתה באמצעות חמשה אנשים שהוא שולח למועצת המפקחים, חוץ מזה נתונה לחברת מרבי ההשכלה הזכות לסייע לביצוע הנכון של תקנון בית הספר הגבוה, על ידי קשר עם הארגונים השולחים את באי כוחם למועצת המפקחים.

סופיה גינצבורג

ד ו ד א ב י

אבי־סבי, יוסף יוזל גינצבורג, המכונה אוסיפ, חי באחת מאותן הערים במערב רוסיה, ההומות מיהודים, ושמהן יצאו כמה מגדולי ישראל. אבי־סבא נשא לאשה את הבת הבכירה של אחת המשפחות הגדולות שבאותם הימים, רוזה דינין, ובעלותו לגדולה, התהדרו בקרבתם אליו כל מחותניו, כולל משפחות חתנים ושארי־בשר רחוקים. הוא היה אומר: „הדינינים אינם משפחה, הם שבט". ידו היתה פתוחה לכל, וכדי לספק נדוניות, פידיונות מעבודת הצבא וכו', קנה, בהמשך הזמן 50.000 הקטארים אדמה בקרים, שההכנסה ממנה היתה קודש לתמיכה בקרובים עניים.

אחד מבניו, הוראץ, השתקע בקאמיניץ פודולסק, ושם נולד אבי, בשנת 1857.

אחרי שההצלחה האירה לו פנים, החליט אבי־סבי לנסוע למעיינות ספא בבלגיה ובדרך לבקר בפאריס (צרפתית היתה שגורה בפיו). הוא לקח אתו את שלושת בניו הנשואים עם משפחותיהם; את בנו הרביעי, הרווק; את בתו היחידה; את המיניקות של הילדים הצעירים; את ספרו; את כל משרתיו ועוד שתים או שלוש זקנות שעזרו לאשתו.

הדבר היה בשנת 1863. כל הקהל הרב הזה נסע בלי חיפזון, בעגלות, עד לברלין, ומשם ברכבת לפאריס. העיר הקסימה את אבי־סבי, והוא החליט להשתקע בה. לקח את כל הפמליה שלו לספא, ובגמר ימי הריפוי, חזרו כולם לפאריס.

ככר אטואל, שנקראה באותם הימים באריר אטואל, היוותה אז את תחום פאריס. ששה מן הבתים היפים שבין שדרה לשדרה כבר היו בנויים, ואבי־סבא שכר אחד מהם, ושם נולדה, בפברואר 1864 אמי, בתו של אורי, בנו השלישי. אולם מקץ 3 שנים הקים אוסיפ גאברילוביץ בית משלו, בין השדרות וואגראם ומאק־מאהון, וכל המשפחה עברה לגור לבנין החדש.

אבי־סבא תפס את קומת־הקרקע, בה נמצאו גם אולמות הקבלה. שתי הקומות העליונות של מחצית הבית ניתנו לבנו הוראץ, אב ל־11 ילדים, בהם גם אבי. (באותה התקופה נולדו רק 4 או 5 מהם.) המחצית השניה של שתי הקומות נמסרה לאורי בנו, אבי־אמי, והוא אב ל־9 ילדים.

שתי שורות של מדרגות בחצי־גורן עגולה, הובילו מן המבוא הגדול שבקומת הקרקע אל מירצפת הקומה הראשונה, וביניהן התנשאה אנדרטה גדולה ומפוארת, העתק ממשה של מיכאל אנג'לו.

במעלה הבית סודר בית־כנסת יפה, בו התפללו מאמינים רבים מבני השכונה, שלא יכלו ללכת ברגל, בשבתות ובימי חג, לבית־הכנסת הגדול ברחוב וויקטואר.

אוסיפ גאברילוביץ סיגל לעצמו את גינוני המעמ"ב, אולם אשתו, יהודיה טובה בפאה נכרית (שהיתה יפה מאד בשעתה) לא מצאה ענין אלא בהכנת ריבות; היא התלבשה כדרך הגברות בערי השדה ברוסיה, לא דיברה אלא אידיש והיתה



בארון הוראץ גינצבורג,
אבי דוד גינצבורג



בארונית אנה גינצבורג, לבית רוזנברג,
אם דוד גינצבורג



הבארון דוד גינצבורג בן עשר (1867)



הבארון דוד גינצבורג בן עשרים
כמתנדב לצבא הרוסי בגדוד
האולאנים בלומז'ה (1877)



הבארון דוד גינצבורג בגיל 27
בשנת נשואיו (1884)



בארונית מאטילדה גינצבורג
אשת הבארון דוד גינצבורג (1890)

דחוקה מאד מרוח הזמן ומינהגיו*. אף על פי כן היה הנכבד שבאורחים מוביל אותה שלוב זרוע אל שולחן האוכל ויושב לצידה בשעת הסעודה, משולל כל יכולת לשוחח אתה, בין שהיה זה שר האוצר או צרפתי חשוב אחר. כי בעלה רכש לו עמדה בפאריס והיה עורך מסבות וארוחות מפוארות, בהן השתתפו שרים ושגרירים.

מיד עם גמר הסעודה, היתה אם־סבא חוזרת אל חדריה. ברצון היתה מוותרת על כל הטורח הזה, אך בעלה עמד על כך שתהיה עקרת־בית אמיתית.

אמנם, בשביל טיפול באורחים, סידור התפריטים והשגחה על ההכנות, עמדה לימנו כלתו, היא בת־אחותו, אננא. סבא הוראץ נשא לאשה את הבכירה בבנות דודתו, את אננא רוזנברג. אננא, צעירה, חמודה, נבונה, בעלת טעם טוב, זכתה להצלחה רבה בפאריס, מבלי שהסתחרר ראשה מרוב מחמאות ותהילות. מוצאה היה מאחת ערי השדה שברוסיה; בפאריס תפסה מקום חשוב, ואם כי רבו מחזריה, זמעריציה, נשארה שקטה וצנועה. היה לה כל מה שלב אשה עשוי להשתוקק אליו: בעל אוהב, ילדים בריאים, עושר רב, תכשיטים, חיבת משפחתה וידיה, חיים בלי זעזועים; ולא היתה לה אלא משאלה אחת: לא לראות במות אדם קרוב ואהוב עליה — בקשתה זו אף היא ניתנה לה.

כשנפטרה בגיל של 36, אחרי שילדה את ילדה ה־11, נקברה, ראשונה במערת הקברים המשפחתית, בעלת 72 מקומות, שבנה אבי־סבא בבית הקברות של מונפארנאס; מעל למערה התנשא מוסולאום. אבי, שהיה אז בן 19, נזכר באהבה באמו.

אוסיפ גאברילוביץ', שכלתו היתה מעריצה אותו, מת רק שנה אחריה, ב־1877, ואשתו נפטרה זמן רב אחריו, בזיקנה מופלגת. אחותי ואחי עוד הכירו אותה.

איך נעשינו לבארונים

נחזור אחורנית. אבי־סבא ביקר בפטרבורג והשיג זכות הישיבה בה, ייסד באנק על שמו וקנה בית גדול מאד בשדרות פרשי משמרת המלך. הרחוב נקרא כך על שם קסרקטיני הגדוד שהשתרעו משני צידיו. הבית כלל 92 דירות, מהן מפוארות ומהן פשוטות יותר; לא היו בבית אלא שתי קומות, אבל הוא תפס שטח רב, והיו בו הרבה חצרות פנימיות.

זמן קצר אחרי שהתאלמן, התישב סבא הוראץ עם ילדיו באותו הבית. ואחרי שהתחתן אבי בפאריס, בא אף הוא לפטרבורג ושם קיבל דירה בבית הגדול.

בשנת 1875 היה סבא הוראץ ציר הסן בפטרבורג והדוכס מהסן — דארמשטאט, היה קצין בכיר בצבא הרוסי. הנסיך, אבי אלכסנדרה, קיסרית רוסיה לעתיד לבוא, הסתבך בעניני כספים, וסבא בא לעזרתו. לאות תודה, העניק לו הדוכס שלא היה ביכולתו להנחילו אחוזות בגרמניה, את התואר בארון. כעבור שנה, הוענק אותו התואר האישי לכל בני המשפחה, בקו עולה, יורד וצדדי, ובאופן זה היה גם אבי־סבא לבארון, ואף כל האחים, בנים ונכרים קיבלו את התואר, שעבר בירושה.

לפי היתר הצאר אלכסנדר השני, היינו גם לבארונים רוסיים. אולם הקיסר נאפוליאון השלישי סירב להעניק לנו את הזכות הזאת.

מ־11 בניו של סבא הוראץ, היה דוד, אבי, היחידי שגילה נטיה ללימודים. בהיותו בן 8, היה מריץ את חישוקו במבוא הבית הגדול, בין הכניסה למדרגות, עם

---

* היא אף גינתה את התנהגות בעלה, הרודף אחרי עושר, כבוד והתבוללות.

פסל משה באמצע, כשימינו מחזקת במקל הקטן, בו דחף את החישוק, ושמאלו — בספר הפתוח, בו שינן את שעורו. באותם הימים לא הרבו עדיין לשלוח את הילדים לבית־ספר תיכון, כי הזמינו מורים פרטיים הביתה. אולם בליצאום קונדורסה נמצאה בארכיון ידיעה על אבי ואחיו הבכור, גבריאל, שביקרו שם בשנת 1867, שניהם היו בכתה אחת, כי הבכור היה עצל, והצעיר חרוץ ומחונן.

לאחר שנים למד אבי באוניברסיטה המפורסמת של גטינגן בגרמניה. אמנם נאלץ להפסיק את לימודיו בגלל מחלת השחפת בה לקה אחיו מארק, הצעיר ממנו בשנה. הרופאים שלחו אותו לאי מאדירה, ואבי נילוה אליו. אך כעבור זמן קצר, מת מארק. אבי הביא את ארונו לפאריס, והוא נקבר במערת הקברים המשפחתית.

בשירות הצבא הרוסי

כשמלאו לאבי 21 שנה, נסע לרוסיה על מנת לשרת בצבא, מלומז'ה, בגדוד האולנים. כבעל השכלה ומתנדב, שירת רק 11 חודש ואף קיבל, בדומה לקצינים, משרת צבאי — חייל צעיר, יהודי מוארשה, בשם אלכסיי (אהרן) פלידרבוים, שעוד נפגש אתו בהמשך הדברים.

בשובו לפאריס, עם גמר שרותו בצבא, המשיך אבי את לימודיו, רכש לו שפות חדשות, בילה שעות אצל מוכרי ספרים ישנים, על גדות סינה, ובחנות הספרים שלו, ברחוב בונאפארט. לא היה מעורב עם הבריות, לא אהב נשפים וקונצרטים.

בשנת 1883 התארס. בהיותו בן 12, החליט אבא כי אין בעולם כמאתילדה, בת דודו אורי, ליופי ולחמדה והודיע להוריו שישא אותה לאשה לכשיגדל. אמי אז בת 5. אהבתו הלכה וגברה מדי שנה — לא היתה קיימת בשבילו אשה זולתה. כשהתחילה אמי, במלאות לה 18 שנה, לבקר בחברה, לא היה כמעט איש מחזר אחריה, כי ידעו שהיא מאורסת.

אבא לומד שפות בקוקז

כיון שנדחתה החתונה לחדש דצמבר, נסע אבי לששה חדשים לקאוקאז — ללמוד גרוזית וארמנית. בשנת 1919, בזמן הבולשביקים, פגשנו במקרה, בקרים, את מורו לארמנית. מר בוגדאניאן לא שכח אותו, בעיקר זכר כיצד היה אבא בכל רגע מוציא מתיקו את תמונת ארוסתו ואומר: „עוד מעט, עוד מעט ותהיה שלי!"

הוא גר שם בין אנשים פראים ואכזריים, אך נאמנים להפליא. קיבלוהו בסבר פנים יפות והגישו לו במתנה סוס נאה, שאבי התפעל ממנו. את הסוס נאלץ להשאיר שם בנסעו, אולם הביא אתו את משרתו חאג'אדור, שלא רצה להפרד ממנו וליוה אותו לפאריס.

חאג'אדור זה היה לבוש תלבושת קאוקאזית: מעיל ארוך אדום, מכופתר מקלעת סרטים שזורים ומכנסים שחורים רחבים, מכונסים אל תוך מגפי עור דק. חגורת תרמילים חצתה את חזהו, ורצועת עור אלכסונית החזיקה את רובהו. מצנפת פרוה עוד הגביהה את קומתו הרמה, ובחגורתו היו תלויים אקדוח, סייף, פיגיון, ואלהים יודע מה עוד. כל משרתות הבית והסביבה התאהבו בבן־קאוקאז נאה זה. התחילה הוללות ממש. בהתחתן אבי, לקח אותו עמו לפטרבורג, אך הוא הוסיף גם שם לעשות שמות בלב נשים, וסופו היה שהחזירוהו למולדתו.

נשואי הורי

הורי נישאו ב־18 לדצמבר 1883, ביום קר וקודר. אמי היתה הראשונה בבנות גינצבורג שנישאה. הטקס הנהדר התקיים בבית־הכנסת ברחוב ויקטואר.

בערב יצא הזוג הצעיר לנסיעת ירח הדבש, שהפכה לשורת ביקורים לקרובים בערים שונות בגרמניה.

הם הגיעו לגבול רוסיה ביום ו' בערב, ואבי סירב להמשיך את דרכו בשבת. אמי בילתה את הלילה על ספה קשה באולם ההמתנה, בתחנה, ובמוצאי־שבת המשיכו הורי את נסיעתם והגיעו לביתם, לדירה המסודרת שחיכתה להם בפטרבורג, בשדרת משמרת הפרשים. בדירה הסמוכה גר חמיה, הוא גם דודה, הוראץ, עם בניו הבלתי־נשואים. הילדים התידדו במהרה עם בת־דודתם — גיסתם — שידעה לשעשע אותם ואף נעשתה אשת סודם.

פטרבורג הסבירה פנים לאמי — צעירה, יפה, חמודה — הקסימה את כל נשי החברה והתידדה עם רבות מהן.

אבי העריץ את אמי כאלהים; כתב לה שירים יום יום, חשב רק עליה, דיבר רק על אודותיה. בשובו הביתה מעבודתו במיניסטריון, לא היה גבול לשמחתו בראותו אותה, בצאתו עמה, בהראותו לבריות את האוצר שנפל בחלקו. יחס אמא לאבא היה שונה במקצת. היא התפעלה ממנו, כיבדה אותו על יושרו, על טוב לבו הגדול, על כשרונותיו ועוז רוחו בענינים אזרחיים. היתה אסירת תודה לו על אהבתו הבלתי־רגילה, אבל אבא היה נוח לכעוס כעס פתאומי ועז. אמנם ההתפרצויות היו שוככות במהירה ומעולם לא היו מכוונות אליה, אבל הדבר חרה לה. ועוד זאת: בני הוראץ התחנכו ברוח דתית־מסורתית, בה בשעה שבמשפחת אורי לא השגיחו במצוות. המטבח לא היה כשר, לא נהגו ללכת לבית הכנסת, לא לימדו את הילדים להתפלל בעברית, נסעו בשבת. וכשהתחתנה עם אבא הכבידו עליה המטבח הכשר וההכרח לסעוד בלילי שבתות אצל חמיה. אך למרות הכל שרר ביניהם יחסי אחדות ושלום. עקרונותיהם המוסריים היו זהים: טוב לב בלי גבול, יושר יסודי שלא ידע ויתורים, גאוה ביהדותם, חינוך טוב, אופי נוח, הבנה לזולת. הם היו בפטרבורג זוג למופת.

אחותי הבכירה נקראה אננא, על שם אם־אבי (במות סבתי, קיבלו על עצמם כל בניה לקרוא בשמה לבתם הבכירה). אחי היה יוסף (כאבי־סבי וכמוהו נקרא אוסיפ). בן שני, שמת בילדותו, קיבל את השם מארק, לזכר אחי־אבי, האהוב עליו כל־כך. בשנת 1890 נולדתי אני, בצארסקויה סלו, ומאוחר יותר —אחי יבגני.

ספריתו של אבא

אבי ירש מסבו אוסיפ את ספריתו, שכללה 10,000 כרכים. הוא הגדיל אותה בלי הרף; היה קונה אספים שלמים או ספרים בודדים, לפי הקאטאלוגים שקיבל מפאריס.

היו לאבא בפטרבורג ארונות שבאו מפאריס, גובהם היה ארבעה מטרים ועומקם מטר אחד. הם היו עשויים עץ אלון ומזוגגים מלפנים; לכל קומת מדפים היו סבכות מן הצד לשם איורור הספרים. מלמטה לא היו הארונות מזוגגים. שם נשמרו 2400 כתבי־יד יקרי המציאות, לפעמים יחידים במינם. היו שם לוחות גדולים עם פיתוחי גיסטאב דורה (תנ"ך, משלי לאפונטין), ספרי מולייר בתבנית גדולה, שאי־אפשר היה להכניסם בעמידה, היו הוצאות אמנותיות בצורת עלים בודדים, המכונסים אל תוך תיקי נייר. אחד התיקים הללו היה גדול מאד, עשוי קרטון ומהודר בציור צבעוני וכתובת אמנותית. היתה בו כמות גדולה של לוחות בעלי צבעים חיים, ובלוחות — ציורים, קישוטים, אראבסקות, העתקי מצבות, דברי אמנות, תכשיטים, גלופות צבעוניות יהודיות. יצירת לוכסוס זו היה שמה „אורנמנטים

יהודים", ומחברה היה אבי. הוא הקדיש שנים לעבודתו זו, בשותפות עם וולאדימיר סטאסוב, מומחה רוסי מפורסם לעניני אמנות. בשביל עבודה משותפת זו היה בא מר סטאסוב לביתנו. היה זה ענק ממש, יפה, רחב־כתפיים, בעל קול עמוק וצלול והבעת פנים נעימה. הם היו שלשה אחים (כולם בעלי אותה קומה), אך וולאדימיר בלבד היה מבקר אצלנו. העבודה דרשה לימוד יצירות אמנות עתיקות וגזלה מאת אבי ומר סטאסוב הרבה זמן, תשומת לב, חקירות וגם כסף. אולם מאמציהם הוכתרו בהצלחה רבה.

מי שהיה משרתו הצבאי של אבי, אלכסיי פלידרבוים, נעשה עתה למזכירו. פעמיים בשנה היה מנקה את כל הספרים, שמספרם הגיע ל־52,000, מבלי להביא בחשבון את אספי העתונים והשבועונים הרוסיים והצרפתיים. אבא לא הרשה לזרוק מאומה.

כשהתחיל פלידרבוים בעבודתו, לא היו אלא 12.000 או 15.000 ספרים. הוא היה עד לגידול הספריה, לרכישת ספריתו של הפילוסוף וולאדימיר סולוביוב, ידיד אבי, ולקניות שהגיעו מפאריס. אלכסיי הכיר את כל הספרים, וכשטילפן לו אבא לדירתו, בביתנו, שהוא זקוק לספר פלוני, היה נכנס אלינו ומוציא, בלי היסוסים, את הכרך המבוקש.

למלך אנגליה היתה הספריה הפרטית הגדולה שבעולם; ספרית אבי — אמרו לי — תפסה את המקום השני או השלישי.

חינכו אותנו באהבה לספר. אפילו בהיותנו קטנים, לא היינו קורעים ספרים או כותבים בשוליהם. כתם דיו בספר לימודים היה גורם לנו צער ממש. בנפול איזה ספר ארצה, היתה לנו הרגשה שהוא חש כאב.

אבי היה מראה לנו ספרים עתיקים עשויים קלף, כרוכים בעור עבה חום־בהיר או לבן, רכוסים לעתים קרובות בפריפות מהכת. הוא היה מושך את תשומת לבנו לגליפות הצבעוניות. אך אהבנו גם ספרים עתיקים פשוטים יותר. היו בין 2.4000 כתבי־יד שלושה כרכים שהוצאו מאוטו־דא־פה בספרד. שולי הדפים היו מכורסמים וחרוכים מאש. אלה היו ספרי האהובים. אי־אפשר לתאר את ריגשותי בהעבירי את אצבעותי על הקלף שנגעה בו להבת המוקד.

למדנו בבית. היתה לנו מחנכת צרפתיה, מורה לרוסית. הרב הראשי מ. א. אייזנשטדט נתן לנו שעורים בעברית; מלבד זאת, למדנו נגינה בפסנתר, ציור וריקוד. הורינו לא היו נוכחים בשעורינו, שלא להיות לטורח למורה, אולם שניהם התעניינו בלימודינו.

כשהתרבו עוד יותר הספרים וגדלו ארבעת הילדים, נעשה צר המקום, ועברנו לדירה חדשה, בקומה השניה של בית יפה באי וואסילי הקדוש. אך מקץ שתים או שלוש שנים הרגשנו כי הרצפות שוקעות תחת עומס ארונות הספרים. נאלצנו לעבור לקומת הקרקע. הוספנו אליה דירה קטנה, שפנתה אל החצר, חיברנו אותה ע"י דלת שנפרצה בקיר, אל דירתנו.

מקלט ליהודים מחוסרי זכות ישיבה

חדר אחד או שניים שבדירה הקטנה היו מיועדים לאיכסון יהודים משוללי זכות ישיבה בבירה, ושהיה עליהם להסתתר כל עוד לא עלה בידי אבי להשיג להם את הרשיון הנדרש. הם לא יצאו מפתח הבית, ומשרתנו הביא להם את האוכל לחדרם. הורשינו להחזיק שני משרתים יהודים שלא היתה להם זכות הישיבה; לכן

יכלו שנים מן המסתתרים להתהלך בלי סכנה, אך השאר היה עליהם להתחבא, וכמובן — אצלנו.

אמי היתה בעלת טעם רב וידעה לתת צורה מלבבת לחדרי מגוריה. אך אבי הזדקק רק לשולחן כתיבה, עליו יוכל לשים את ספריו וכל הדרוש לו בשביל עבודתו, ויותר מזה לא ביקש.

אמנים וסופרים באי ביתנו

הורי הכירו היטב את הפסל אנטוקולסקי, יליד וילנה. הוא היה בעל כשרון כל כך גדול שהקיסר ניקולאי השני הזמין אצלו שלוש אנדרטות: שלו, של אשתו ושל אמו. היה זה כבוד רב לאמן יהודי. זכורתני שראיתי את שלוש האנדרטות, אחרי שגמר אותן. הוא סיפר לנו כי נאלץ לשוב ולהתחיל שלוש פעמים את האנדרטה של הקיסרית אלכסנדרה, לאחר שמצא נקודה קטנה שחורה בתוך השיש הלבן. אבא רחש כבוד רב לאנטוקולסקי, אך אהב להקניטו באומרו, בצחוק, שהוא מדבר רע רוסית, צרפתית וגרמנית ואינו אוהב לדבר אידיש. כמעט כל יצירותיו של אנטוקולסקי נרכשו ע"י מוזיאון אלכסנדר השלישי.

הייתי קטנה מאד במותו, אך התרשמתי ביותר מן הדבר. עוד ידיד אחד היה לאבי והוא הפילוסוף וולאדימיר סולוביוב. אני זוכרת את ראשו הנאה והפיקח. הוא היה בא לעתים קרובות ונסגר עם אבי בחדר עבודתו, לשם שלחה להם אמא תה. מעולם לא ירד לחדר האורחים.

היו לאבא עוד כמה מכרים טובים בין סופרים ומשוררים כמעט כולם נוצרים אורתודוכסים. היו גם מספר פרופיסורים ומלומדים יהודיים ותלמידו של אנטוקולסקי, אליהו גינצבורג. הכרנו גם את הצייר גוטקין, אחיו של רופא משפחת הקייסר, אך התראינו עם הילדים יותר מאשר עם ההורים.

בשנת 1896 נודע לאבי כי קרובו של אנטוקולסקי, אלכסנדר וולקוויסקי (בן אחיה של אלמנתו) התיתם מאב ואם ונשאר, בגיל של 13, עזוב וגלמוד. מיד השתדל אבי להשיג בשבילו את זכות הישיבה בפטרבורג והביאו לשם. הוא הכניס את הילד לפנימית הגימנסיה הפרטית של גורביץ', בה נתקבלו היהודים בלי הגבלות, והיה לאפיטרופוס שלו. לא היה לו פנאי לטפל בנער, אך כל יום ראשון היה שורה; כפי שקראו לו, מבלה אצלנו. בקיץ היה מלוה אותנו לאחוזתנו במוהילנה. משפחתנו נעשתה למשפחתו. מאוחר יותר למד משפטים באוניברסיטה וגר בביתנו. היה לו חדר, אבל אכל אצלנו, וידידינו היו ידידיו. כמו לרוב הסטודנטים, היו לו דעות מתקדמות; הוא השתתף באסיפות סוציאליסטיות ואף הסתיר נשק בביתנו. אבי לא היה שמאלי כל כך והיתרה תכופות בשורה באמרו לו שהוא מסכן את עצמו, אך לא התערב בנטיותיו. אחרי שגמר בהצטיינות את האוניברסיטה, שירת שורה בגדוד האולאנים בלומז'ה, כאבי וכדודי. היה זה בחור עדין, פיקח, כותב שירים, רוכב על סוס, אוהב סכנה והרפתקאות. היתה לו נטיה רצינית לפיסול, ואחרי שגמר את שרותו בצבא, נסע לפאריס להשתלם באמנות זו. שם פגש בראזיליאנית יפהפיה, ממוצא יוני, ונשא אותה לאשה. היא עשתה אנדרטות, הוא — פסלים קטנים, ושניהם הסתדרו יפה.

בקיץ באחוזתנו בפודוליה

מדי שנה היינו מבלים לפחות חודשיים באחוזתנו, בפודוליה. המקום היה רחב ידיים. הוא כלל את ביתנו, את הגן הגדול, את בית מנהל המשק וגנו, האורווה,

הרפת, חצר העופות, מכבסה, בתי מגוריהם של העגלונים ומשפחותיהם, של הכובסת ועוד. היינו כ־50 נפש. במרחק מה נמצא הכפר מוהילנה, שמנה 5000 תושבים, עם הכנסיה היפה שלו וצריפי האיכרים, מסויידים, מכוסים גגות קש, מוקפים עצי דובדבנים ושיחי שושנים.

במרחק קילומטר מביתנו, בעמק, נמצא בית־החרושת שלנו לסוכר ובית המנהל, השוכן על שפת בריכת מים חיים, משם היו מביאים לנו מים לשתיה, לבישול, לכביסה, לרחיצה ולהשקאת הגן. מנהל בית־החרושת היה שאר־בשרה של אמי, שגמר את ביה"ס למיכרות בפאריס. היינו מתראים לעתים קרובות מאד, נוסף לזה, היו באים אורחים לכמה שבועות מקיוב ומאודיסה.

חמישים קילומטרים הבדילו בינינו ובין השכן הקרוב ביותר, אך השכן הזה היה אצייל פולני, ולא היה כל קשר בינינו. במרחק עשרה קילומטרים (שלושת רבעי שעה של נסיעה בעגלה רתומת סוסים, בדרך גרועה) לא רחוק מנהר בוג, היה לנו כפר שני; ובכיוון אחר, בדרך לאומן ולתחנת הרכבת, כ־25 קילומטרים מביתנו, אך לא על אדמתנו, נמצא כפר שלישי. היינו, איפוא, יחד עם בית־החרושת, מבודדים מן העולם.

אבא היה נשאר אתנו, במשך כל זמן שהותנו במוהילנה. הוא אהב את מנהל בית־החרושת ואת משפחתו ונהנה מחברת אורחינו. ובשלית הכפר יכול היה להתמסר לעבודתו.

הוא אהב את הטבע, הצמחים, החיות. לעתים קרובות, בשעה חמש בבוקר, כשרק עוזרי הגננים נראו בין השדרות, היה מטייל לבדו. אחר כך היה מתקרב אל חלונותינו. המטפלת שלנו ישנה, אך אנחנו, הילדים, היינו ערים. בכותונות לילה טיפסנו על אדן החלון; אבא עזר לנו לרדת ויצאנו אתו יחד לטיול בוקר בגן. אחרי ארוחת הצהרים, אגב שתית קפה בחדר האורחים, עזר לנו אבא לפתור חידות שבעתונים. הוא הצטיין בפתרון רבוסים, שאראדות, אגאגראמות ולימד אותנו כיצד לגשת באופן ראציונאלי למלאכה זו. תשבצים טרם נודעו באותם הימים.

אחר־הצהרים, ברדת החום, עשינו טיולים בעגלה רתומה לארבעה סוסים. לפעמים טייללנו סתם בשדות ולפעמים נסענו לשפת הבוג לאסוף צדפים ולחזות בעבודת המעבורת או ליער האלונים. שומר היער היה איש נעים ומשכיל, והורי אהבו לשוחח אתו.

העדר נוחיות לא הפריע את אבי. חוסר מים שוטפים, תאורה בנרות ומנורות נפט, הדואר המתקבל רק פעמיים בשבוע, תחנת הרכבת במרחק 56 קילומטרים (נסיעה של חמש שעות) — כל אלה קיבל באהבה.

אחרי שגמרו לקצור (במגל) שדה חיטה או שעורה המשתרע על כמה עשרות הקטארים, היו הפועלים באים לשיר לנו משיריהם ולהגיש לנו זר שבלים, שעליו היה מונח לחם. עמדנו על המרפסת והקשבנו לזימרתם. אחר כך היה אבא יורד מן המדרגות, מודה לפועלים ונותן להם מטבע הגון, שפרטו אותו במשרד והתחלקו ביניהם, אגב שתית, כל אחד, כוס יי"ש לחיינו ולחייהם. בעונה זו, של סוף הקציר, היה הטקס הזה חוזר ונשנה בכל יום, עם גמר הקציר בכל שדה ושדה.

קרוב לשנת 1900 קנה אבי מקצרות מכאניות, רתומות סוסים; אחת מהן אפילו קשרה את השיבולים וזרקה אותם מאחוריה באלומות מוכנות.

הוא התענין גם כן בשדות הסלק הגדולים שלנו ובעבודה העצומה שהצריכה תעשית הסוכר. כל חבל הארץ, בשטח של מאות קילומטרים מסביב, הצמיח סלק לבן, ורוב המשפחות העשירות שבקיוב עשו את הונם בתעשית הסוכר. הקושי הגדול

היה בהובלה. שיירות של קרונות, רתומי שוורים, היו עוברות את 56 הקילומטרים הללו, בדרכים עקלקלות, עד לתחנת אומאן.

כל בעלי האחוזות שבסביבה החליטו להגיש בקשה בדבר בנין קו רכבת שיעבור דרך אחוזותיהם, החל מהצטלבותו עם קו קיוב ועד לקו אודיסה. אבי היה בראש אלה שתמכו ברעיון הזה והשתדלו להחיש את הוצאתו לפועל. תחנתנו החדשה נבנתה כחמישה קילומטרים מבית־החרושת לסוכר, וזה הפחית בהרבה את ההוצאות בכסף ובזמן.

עלי להוסיף כי אבי לא היה לא חקלאי ולא איש עסקים. התלהבותו לקידמה נבעה מאהבתו הגדולה לאנושות, בלי כל מחשבה על חסכון או רווחים.

בעיירה היהודית חאשצ׳באטו

במרחק של 18 קילומטרים מאחוזתנו נמצאה עיירה יהודית, חשצ׳באטו. השלטונות לא הציקו להם באופן מיוחד, אבל לא התירו להרחיב את גבולות העיירה, והיות והתושבים מילאו בנאמנות את מיצות „פרו ורבו", נעשה במהירות המקום צר מדי בשבילם, והסבל היה רב.

פעמיים או שלוש פעמים בשנה היו מבקרים הורינו, ולפעמים גם אנחנו בעיירה. היה זה חג לתושביה להיות שכניו של הברון גינצבורג, לקבל את פניו, לראותו — היה כבוד לא ישוער.

הקהל היה מקיף את העגלה עד שלא יכלה לזוז עוד. הורי היו יורדים, וה„התקפה" היתה מתחילה. נשקו את ידי אמי, את כתפיה, את קצה שמלתה. היא היתה נכנסת לחנות כלי מתכת וקונה מחבת, בחנות לסידקית היתה קונה סרט, ובאכסניה שותה כוס תה. כחמישים איש, לבושי סחבות ליווה בכל מקום. אלה שלא נמצא להם מקום בפנים הבית, נדבקו בחלונות והסתכלו בנעשה מבחוץ. אחרים ליטפו את הסוסים, את גלגלי העגלה. היה זה טירוף דעת ממש!

אחר כך הסתער הקהל על הורי; דיברו כולם בבת אחת, בכו, נאנקו. פלוני, בתו היתה חולה; אלמוני — בתו עמדה להנשא, אך חתנה דרש את הסכום העצום של עשרה רובלים נדוניה; בנו של זה רצה להתקבל לבית־ספר באומן, ואמו של זה היתה משותקת. הורי רשמו את כל המקרים, חילקו בין הילדים את הממתקים שקנו בו במקום, בחנות המכולת, וחילקו כסף, הרבה כסף, ואף הבטיחו לטפל בכל הבקשות. הם היו חוזרים הביתה עיפים מאד, יגעים מכל הצער והמצוקה שהיו עדים להם.

וכיון שאנחנו, הילדים, היינו גינצבורגים, בני המשפחה שמחובתה היה לבוא לעזרתם של יהודי רוסיה, היו לוקחים אותנו כבר בגיל צעיר מאד לחשצ׳באטו, כדי שנראה מקרוב כיצד חיים האומללים הללו. בפטרבורג לימדונו, במוקדם, להקשיב לאלה שנטל כבד מעיק על לבם והורונו לעזור להם, ולא בכסף בלבד.

עבודת אבי במיניסטריונים

אבא עבד במיניסטריון ההשכלה. הוא נתקבל בו בלי קושי והכניס שם, יחד עם גראף קובאלבסקי, הרבה תיקונים וחידושים. הוא שירת כמו כן במיניסטריון החוץ, בו לא היתה דריסת רגל ליהודים. אך אבי היה בלשן מופלג, כמעט בכל שנה למד שפה חדשה. זמן קצר לפני מותו רכש לו את הלשון ה־34 שלו — מאהאראטית. אבי היה האיש היחידי ברוסיה שידע לתרגם מכל שפה אירופית לכל שפה אירופית או מזרח־תיכונית אחרת. כיון שהיו לרוסיה קשרים דיפלומטיים

עם כל הארצות, ורק מועטים בחו"ל ידעו רוסית, דרשה קבוצת אנשים חשובים כי אבי יתמנה תורגמן רשמי במיניסטריון החוץ.

בשנת 1897 הוחלט בחצר המלך לשלוח איגרת ארוכה וחשובה לנגוס, מנליק, איש לא ידע חבשית, אפילו לא אבי. ביקשוהו לנסוע לשנה לחבש, בתשלום הוצאותיו ודמי שהותו שם, כדי ללמוד את השפה על מנת שיוכל לחבר את האיגרת הנ"ל.

אבא התלהב מן הרעיון הזה. נודע לו כי בן־דודו של מנליק שוהה ברומא, לקח את אשתו, את בניו, את האומנת והמטפלת, והרי כולנו ברומא, ב„מלון רוסיה". אבי מצא מיד את בן־דודו של הנגוס, והלה, במקום להמליץ על איזה מורה, הסכים לתת לו שעורים בכבודו ובעצמו. אבא הלך אליו בכל יום, אחר הצהרים. הנסיך לימד אותו אמהארית, שהיא שפת הספרות והחברה. אך בין מוכרי פרחים שבפיאצא דיספאניה הרגיש אבי בצעיר, בעל עור חום ושרטוטי פנים עדינים. שאל אותו מה מוצאו, והבחור ענה לו: „מחבש". אז הזמין אותו אבא לבוא בכל בוקר לבית־המלון ולמד ממנו את החבשית המדוברת.

מקץ שלשה חדשים שלט אבי בשתי השפות, ומבלי לנסוע לחבש, חזרנו לפטרבורג, ושם חיבר אבא את האיגרת.

בשנת 1901 בילינו את כל החורף בביאריץ. אבי בא אלינו לזמן ממושך, בהתחלה השתלם בספרדית שידיעותיו בה היו עיוניות בלבד; אולם היתה לו בביאריץ הזדמנות ללמוד באסקית. הוא לא נרתע מפני הקשיים שבלשון הבלתי־רגילה הזאת. הוא ידע שהיא דומה במקצת להונגארית הידועה לו (ואף לפינית). הוא ידע, כמו כן, שדיקדוקה מסובך מאד ושכדאי יותר ללמוד אותו באופן מעשי משמתוך ספר. שלחו לו מורה, מר דאריקארר, שבא לראותו. היה זה איש בעל שיבה, גבוה, דק, יפה ואציל בהליכותיו. הוא היה מבריח גבול לפי מקצועו, והציע לאבי לבוא עמו אל ההרים, שם יציג אותו לפני חבריו, כולם דוברי באסקית. הם עמדר באותה שעה להבריח הרבה סחורות, דבר שצריך היה לקחת כשבועיים, והוא הציע לאבי להצטרף אליהם. אבא קיבל בשמחה את הצעתו — קשה היה למצוא הזדמנות טובה יותר. הוא חזר כעבור שבועיים, עם בסיס הגון של באסקית, ודאריקארר המשיך לתת לו שעורים ובא יום יום אל חוילתנו.

בשנת 1908 בילינו את הקיץ באסטוניה, ואבא בא אף הוא לשבועות אחדים. האכרים דיברו אסטונית, שפה שאבי לא הבין. הדבר חרה לו, אבל לאיש לא היה זמן לתת לו שעורים. לבסוף כשפעם הביא לנו בחור בן 17 טלגרמה, אמר לו אבי: „בוא מחר לתת לי שעור באסטונית". — „אבל אינני יודע ללמד", קרא הבחור מבוהל. — „אין דבר, אשאל אותך שאלות, ואתה תענה, ותבוא על שכרך". — כך היה מביא הטלגרמות למורה.

בשעור השלישי ניחש אבי את צורת הפועל. — „אם אתה יודע, מה צורך לך בי?" תמה הצעיר. לימוד האסטונית היה כעין משחק בשביל אבי, שהיה לו מושג מלטית ופינית, שפות קרובות.

בסתיו 1909, בשובנו מחו"ל, מצאנו בביתנו נסיך הודי, נאראיאן קרשאו, בנו של המארהארג'ה מבארודא, שהורד מכסא המלוכה. אבי איכסן אותו. איש שידע שפה שאבי לא ידעה איך לא לקבלו בבית? הוא גם אכל לרוב אצלנו, אם כי לעתים קרובות הוזמן לארוחות בעיר. בעד הדירה שילם מחיר סמלי, ואת הארוחות קיבל, כמובן, חינם.

בהיותו יהודי, לא היתה לו הרשות להיות פרופיסור באוניברסיטה של פטרבורג, אולם הוא היה האיש הבקי ביותר בדברי ימי המזרח התיכון, בעברית,

ערבית ותורכית וכמו כן באשורית, ארמית וכו'. ואם גילה איזה סטודנט באוניברסיטה במחלקה לשפות מזרחיות כישרונות מיוחדים, היו שולחים אותו הפרופסורים אל אבי. היה לנו אולם מיוחד בשביל הרצאותיו, ובהמשך הזמן פתח אבי אולפן גבוה בעל זכויות להסמכת שומעיו. אבי לימד את רוב המקצועות, אך היו גם מורים אחרים, אנשי מדע מומחים.

בטרם נמצא מקום מתאים, נתן אבי את שעוריו בביתנו, ואני שמעתי לעתים קרובות את ההרצאות שענינו אותי והכרתי את כל הסטודנטים.

תלמידי אבא בישראל

בבואי לישראל, בשנת 1953, נודע הדבר למי שהיו תלמידי אבי, וכולם קיבלוני בסבר פנים יפות. תחילה בירושלים, אחר כך בתל־אביב. בהם צריך לציין את הגברת רחל בן־צבי, רעית הנשיא, ואת זלמן שזר, ראש הסוכנות היהודית וזמן מה שר ההשכלה (אז שמו רובאשוב). רבים מהם היו מלומדים, פרופסורים. באסיפה שסידרו הביאו מי — מכתב אבי, ומי — תצלום. דיברו על אודותיהם על ביתנו, על הספריה, על אלכסיי פלידרבוים, שלא פעם בא לעזרתם, לפי בקשת אבי. אבא מת בשנת 1910. זכרונות אלה היו, איפוא, בני 43 שנה! כה נעים היה להוציאם ממעמקי הזכרון, שם נחבאו, מתחת לחוויות שונות זה קרוב ליובל שנים! אבא היה שמח לדעת שכה רבים מתלמידיו הצליחו בחיים והגיעו לישראל. הוא לא רק טיפל בתלמידיו מבחינת לימודיהם, כי אם גם עזר להם, בחומר וברוח, ברגעים הקשים של חייהם. הם לא שכחו זאת, ורגשי תודתם עברו אלי.

לעתים קרובות פנו לאבא בבקשת עזרה להמצאות שאיש לא רצה לתמוך בהן. כן פנה אליו פעם איש בשם ליפשיץ, שהמציא צבע שמן בשביל קירות ותנור מופלא שהפך את העשן לחמצן ולא זקוק לדלק.

מיד צבעו הורי את קירות הכניסה והמסדרונים בצבע ליפשיץ, והדבר עלה יפה. הממציא הרויח כסף וקיבל הזמנות. לא כן התנור. הנסיונות עלו לאבי בסכום של קרוב ל־300.000 רובל — ובלי כל הצלחה.

לא היה גבול ליושרו ולטוב לב (ואמי היתה דומה לו). הוא היה אומר: „אם מעשרה אנשים שבאתי לעזרתם, שנים בלבד היו זקוקים לכך, כדאי היה שירמוני שמונה פעמים, אם על־ידי כך הצלתי שתי נפשות".

סדר היום של אבא

מבקשי העזרה היו מרובים, וסבלנותו היתה גדולה. הוא עבד בשני מיניסטריונים, לימד בבית־ספרו, עסק בעניני הקהילה, כתב ספרים ומאמרים, נתן לנו שעורים לעברית בשעה 7 בבוקר, אכל בחיפזון ובין שמונה לתשע וחצי קיבל את כל הזקוקים לעזרתו בלי יוצא מן הכלל. כשיצאנו מחדר עבודתו, אחרי השעור, היינו רואים אנשים יושבים בכל מקום: בכניסה, בחדר האורחים, אפילו בחדר האוכל. מספרם הגיע לפעמים לעשרים.

אבי קיבל את כולם באותה האדיבות מבלי להבדיל בין אנשים מחונכים ולבושים יפה לקבצנים, לבושי סחבות. לכל אחד הושיט את ידו וביקש לשבת. היה גם כאלה שתבעו דברים שאינם מתקבלים על הדעת.

פעם בקשה אשה אחת שאבא יעזור לבנה להתקבל לקונסרבטוריון וישלם בעדו. „באיזה כלי הוא מנגן?" שאל אבי. — „בשום כלי. הוא עדיין קטן, אבל מוסיקאלי מאד...".

אזכיר, דרך אגב, שסבי ואבי התעניינו בכמה מנגנים צעירים ושילמו בעד

לימודיהם בקונסרבטוריון; רבים מהם, כגון מישה אלמאן, יוסף אחרון, היו לאמנים גדולים. הם היו באים לרוב מוילנה, עריסת כמה מנגנים, סופרי סופסלים יהודים ברוסיה. אבא הראה סבלנות רבה ביחס לכולם.

אבא היה אחד היהודים רמי המעלה ביותר בפטרבורג. עוד בחיי אביו, שעמד בראש הקהילה, התחיל ללכת אל השרים בעניינים חשובים: ביטול תוכנית פרעות, שנודע לו מראש אודותיה; שיחרור יהודי חף מפשע מבית־הכלא; רשות ישיבה בפטרבורג; רשיון להמציא לנאשם יהודי עורך דין בלי משוא פנים.

מעולם לא ביקש אבא מאומה בשביל עצמו. צנוע, ביישן, לא היה יודע כיצד לבקש טובה לעצמו. לכן ידעו השרים בהיכנסו, שהוא בא להשתדל בעד מישהו אחר, על מנת לתקן מעוות, להקל סבל, למנוע אסון ולא מתוך קאפריסה או משוא־פנים. הם הקשיבו לדבריו ברגשי כבוד; ובפשטות ואמיתיות של הסניגורה שלו היה אבא משכנע כל כך עד שרק לעתים רחוקות מאד היו משיבים את פניו ריקם.

אבא ניצל בנס ממות

בשובנו מחוץ לארץ בשנת 1908, פגש אותנו אבא, כדרכו תמיד, בבית־הנתיבות. נרגש מאד אמר אבי מיד אחרי הברכות הראשונות: „עוד מעט ולא הייתי כאן היום. אתמול פוצצו את חוילתו של סטוליפין (שר הפנים), ובדיוק באותה שעה ניקבע לי ראיון אתו".

הנסיעה מברלין לפטרבורג ארכה 36 שעות. ברכבת לא קראנו עתונים ולא נודע לנו דבר על אודות ההתנקשות. קל לתאר את התרגשותנו. בעגלה סיפר לנו אבא את הפרטים:

היה זה יום קבלה אצל סטוליפין, ואבי צריך היה להיות אצלו, עם תיק מלא, כהרגלו. בבוקר הרגיש את עצמו ברע. הוא רגיל היה לעבוד אפילו כשלא היה בקו הבריאות, דבר שקרהו לעתים רחוקות. הפעם, כנראה, הרגיש את עצמו באמת חולה, והחליט לשלוח את התיק לאחד מידידיו, בבקשה ללכת במקומו אל השר, מכיון שרבות מן הבקשות היו דחופות. הידיד מסר ע"י שליח אבי שברצון יסע עם התיק לשר לילאגין, אחד האיים בקצה פטרבורג, מקום שם נמצאה חוילתו של סטוליפין. מעתוני ערב נודע דבר ההתנקשות לאבי: פוצצו את החוילה, וכל אלה שנמצאו במקום וחיכו לראיון ניספו. מבוהל, טילפן אבי לידידו ונרגע רק כששמע בטלפון את קולו. ברגע האחרון אירעה איזו הפרעה, האיש לא יכול היה לנסוע ומסר את התיק לידי יהודי עני אחד שהיה בוטח בו במילוי שליחויות חשאיות. אבי הצטער עד מאד על מות האיש האומלל הזה, אך הידיד הרגיעו — האיש חזר לביתו, בריא ושלם, והחזיר לו את התיק. הוא הודה כי בדרך לאי ילאגין פגש חבר, ושניהם סרו לבית־מרזח לשתות כוס תה, ואגב שיחה שכחו את הזמן; מקריאת מוכרי עתוני הערב נודע להם דבר ההתפוצצות של חוילת סטוליפין. אבי לא היה, איפוא, אשם במות איש, וחיכה בקוצר רוח לבואנו כדי לספר לנו כיצד ניצל ממות (אף סטוליפין עצמו לא נהרג. הוא נעצר באיזה מקום, אחר לבוא לקבלתו, והגיע למקום רק אחרי המעשה. הוא נרצח כעבור זמן בקיוב). איך לא להאמין אחרי זאת בגורל!

בפעם אחרת, בבוא אבי לקראתנו לבית הנתיבות, היו פניו מודאגים. מברלין טלגרפו לו כי נקדים את בואנו ביום אחד. — היו לי צרות, — אמר, — לפני חודש ימים הביאו לי ארבעה יתומים קטנים, וכיון שלא היה בשבילם מקום בבית־היתומים שלנו, הכנסתי אותם אלינו ושכרתי אשה שתטפל בהם. הם ישנו בארבע המיטות

של ילדינו. היו צריכים לעבור לבית־היתומים רק היום, ובקושי רב הכנסתים לשם אמש, כי הרי לא יכולתי להשאיר את ילדינו בלי מיטות!

אבא היה עסוק מאוד ולא יכול היה להפנות לחיי החברה. לעתים קרובות היו לו ישיבות בשעה 9 בערב, ונשללה ממנו האפשרות ללכת לתיאטרון. אך רצה להפגש עם אחיו וגיסותיו ולשמור על מגע עם ידידיו ומשפחות חבריו לעבודה. הוא השתדל, איפוא, להסתדר כך שיוכל לקבל הזמנות בערבים ואף להיות פנוי בשעת ארוחות ערב חגיגיות בביתנו. היה זה תפקידו להוביל אל השולחן את האורחת העיקרית ולשבת בין שתי הגברות החשובות ביותר.

היו לנו ארוחות גדולות, לפעמים פשוטות (עם המשפחה וידידים), ולפעמים רשמיות יותר. היו באים מלומדים, הרכבי, וולאדימיר סולוביוב, אנשי האצולה הרוסית, חברי שני המיניסטריונים, ביניהם אבגראף קובאלבסקי ואשתו, ארבוזוב, מנהל המחלקה היהודית במיניסטריון הפנים, איבאנוב, מנהל אבי במיניסטריון החוץ, הוא, אשתו וילדיו (אחת מבנותיו היתה ידידתה המיוחדת של אמי). כל אלה היו באים גם באופן בלתי־רשמי. פעם בא לארוחת ערב שר ההשכלה, פיודורוב, וזה היה מאורע גדול.

לא שיחקו אצלנו בקלפים

אפילו כשחגגנו בשנת 1908 את חתונת הכסף של הורי וערכנו נשף ריקודים גדול לכבוד המאורע, סירבו אנשים באים בימים לשחק בקלפים, אף כי הכל היה מוכן ומזומן למשחק בחדר שקט צדדי. אך כזה היה ההרגל בביתנו, ולא היה עולה על דעת איש לשחק אצלנו בקלפים. היה זה מקרה יחיד במינו בקורות החברה בפטרבורג שלא שיחקו בקלפים בנשף ריקודים גדול.

אבא היה ידוע ביושרו וחוסר פניות שלו; לכן ביקשו ממנו תכופות להיות בורר בסיכסוכים שלא רצו לערב בהם את שופט השלום, והצד המפסיד קיבל תמיד בלי דיבורים את פסק דינו.

בחורף 6־1905, כיון שהמהפכה טרם נגמרה, לא רצה אבי שנחזור לפטרבורג, ובילינו את החורף בז'נבה. היו לנו שם ידידים רבים, החיים התרבותיים עמדו על הגובה, והזמן עבר בנעימים.

ימיו האחרונים

בסתיו 1910 חלה אבי את חוליו ממנו מת בדצמבר. בחודש נובמבר, כבר היה חולה מאד וחסר אונים. הוא עדיין התענין בבני משפחתנו, בידידיו, בפעולות הקהילה היהודית.

בשנת 1910, בתום ביקור ממושך בכפר, אצל ידידים, חזר אבא, אחרי שבילה אתנו שבועות אחדים לפטרבורג, ואנחנו יצאנו לדרך לחוץ לארץ. אחרי ריפוי בצפון איטליה, נסענו לוינציה על מנת לשהות שם זמן מה.

אבל קיבלנו מכתב משורה וולקוביסקי, מפטרבורג, בו הודיע לנו שאבא חולה מאד. שעות אחדות אחר כך באה טלגרמה משורה. הוא ביקש אותנו לחזור מיד. במכתביו היום־יומיים היה לפעמים אבא מתאונן, באופן סתום, על קו בריאותו, אך מעולם לא רמז שהוא באמת חולה. נסענו בעצם אותו הערב, מלאות דאגה.

אבא היה במיטה, אבל ער וחי. הוא סיפר שלא הרגיש את עצמו בטוב בזמן האחרון, אבל זה לא היה רציני, לפי דבריו. הוא שמח לראותנו, ולא סיפרנו לו את סיבת שובנו הנחפז. אחותי, שעזבה את פאריס, אחי הבכור, שחזר מיאפאן, ואחי הקטן, תלמיד הגימנסיה — כולם היו בבית. הדיאגנוזה של הרופא היתה: סרטן

בכבד: סרטן, בלי ספק, נושן, שהאורגאניסם הבריא של אבי התגבר עליו זמן רב, אך עתה הורגשה המחלה.

היו מבקרים רבים, הבאים בזה אחר זה, לא כולם בבת אחת. כעבור זמן קצר לא נתנו עוד לגשת אליו לאנשי העסקים. אבי, ער מאד, קרא עיתונים, דבר על נסיעה לוינה באביב, לחתונת בן־אחותו וילי, בנם בכורם של גוטמנים, הראשון בנכדיו של סבא הוראץ שעמד להתחתן.

אך בנובמבר הורע מאד מצב בריאותו. יום אחד לא יכול עוד לקרוא, ואנחנו קראנו באזניו מן העתון ומן הספר. יום אחר לא היה עוד ביכולתו לאכול את קציצת הדג שלו. אחר כך ניבצר ממנו לשבת במיטתו. היתה קשה מנשוא הירידה האיטית הזאת. התחלפנו בחדרו כדי לא להשאירו לבדו. איש לא ישב במקומו ליד השולחן. כסאו נשאר פנוי.

בא יום בדצמבר כשלא פקח עוד את עיניו ולא דיבר עוד. ישבנו על ידו עם איזו מלאכה או ספר ביד.

שבעה רופאים מומחים ומנתחים עברו על יד מיטת החולה. אחד מהם היה מומחה מפורסם מוינה, שאמי הזמינה אותו לשם התיעצות. אך, כמו שאר הרופאים, אמר שאין מה לעשות, כי אי־אפשר לנתח את הכבד.

בוקר אחד, ביום ראשון לשבת, לקחנו אח רחמן. הטיפול נעשה יותר ויותר קשה, וכיון שלא היתה עוד תקוה להחזירו לחיים, לא חסנו על זריקות המורפיו, כדי למנוע ממנו את הסבל. הוא קיבל זריקה בכל שעה, יום ולילה; אחר כך בכל חצי שעה.

ביום השלישי בבוקר לא הכיר אותנו עוד אבא. התחילה הגסיסה. ימים עברו, עגומים, חדגוניים, במהירות בלתי רגילה. ביום הרביעי נשארו אתנו הדוד אלפרד ואשתו, הדודה סוניה, כל אחר הצהרים; אכלו עמנו את ארוחת הערב והלכו רק בשלוש בבוקר, כשהאח בא להגיד שהלב עדיין בסדר ושהענין יכול להמשך עוד כמה שעות. הלכנו לישון עד הבוקר. עבר יום החמישי. כל המשפחה באה במשך היום. הדוד אלפרד והדודה סוניה שוב נשארו כל הלילה. הדופק נחלש. בשעה שתיים נכנסו כולנו לחדרו. ישבנו סביבו, מחרישים. לא הבטנו איש בפני רעהו, לא דברנו. בשעה חמש בבוקר חדל החירחור. זה היה הסוף.

אחרי זאת אינני זוכרת דבר — לא את אנשי חברה קדישא, לא את ההשכבה והתפילות, לא את המבקרים הרבים. זכרוני חוזר אלי בשעת ההלויה, ביום ב'.

בית הקברות היה במרחק 13 קילומטר מביתנו, רחוק מן העיר, שצריך היה לחצותה כולה. אבא היה מייסדו. המיגרש ניתן על ידי הממשלה; הוא טיפל בו והקים בתוכו בית־כנסת קטן, עשוי אבנים אפורות־כהות, וחדר טהרה. זו היתה יצירתו (לפני כן היתה ליהודים חלקה בבית־העלמין הנוצרי; היה זה, נדמה לי, בית־העלמין סמולנסקי, באי וואסילי הקדוש).

ישר מאד, מאמין וירא שמים, חשב אבי כי בני־אדם שוים כולם לפני המוות. העשירים ישלמו בעד מקומם, העניים — לאו, אך כל אחד יקבר במקום חפצו.

הוא לא רצה שיקברוהו במערת הקברים המשפחתית בפאריס. הוא חי ברוסיה, אהב את הארץ הזאת, הקדיש את חייו לעבודה למען יהודי רוסיה; עם פאריס לא היה לו אותו הקשר. הוא לא ידע כי מותו קרוב, אך מאז ומתמיד היה אומר כי רצונו להקבר בבית־העלמין „שלו", בפטרבורג.

ההלויה היתה גדולה מאד. היה זה בסוף דצמבר, הרחובות היו מלאי שלג, הקור עז, השיירה ארוכה, מורכבת ממרכבתנו, מרכבות דודינו, ידידינו, מכרינו

והרבה עגלות שכורות. אחי הלכו ברגל עד הסוף וכן המוני עניים מיותמים, שבאו לחלוק את הכבוד האחרון לידידם ומצילם. אמא, שלא יכלה ללכת, נסעה בעגלה. אחותי ואני הלכנו ברגל עד כמה שיכולנו, עד קצה העיר ומשם נסענו.

הניחו את הארון לפני בית־הכנסת „שלו", בבית העלמין. שם ערכו תפילה ואחר כך פנו לקבר שנכרה בחלקה השלישית, הריקה מאיש.

איני זוכרת דבר, חוץ מנקישת הארון בקרקעית המלאה מים, למרות השאיבה הבלתי־פוסקת במשך כל הלילה. אך נהר ניבה קרוב, והעיר בנויה על ביצות. היה זה רגע מזעזע, כשנשמע רעש המים העתידים לכרסם את הארון. בלי ספק אמר אוסיפ קדיש. בלי ספק היו הספדים ואחר כך עלינו לעגלות וחזרנו הביתה. אך אינני יודעת מאומה, מאומה.

צוואתו על ספריתו

בחייו, השתמשו תלמידיו בספרים, כשהוא משגיח עליהם ואינו מרשה להם לקחת ספרים לביתם. איש לא יוכל לעשות זאת אחריו. והרי ספרים אינם כבודה משוללת חיים, כריכות יפות, סיפורים שאדם מרוצה אם הם נמצאים ברשותו, מבלי שאיש יקרא בהם. ספרים, רוח חיה בהם, ותפקידם לשרת את האנושות. רצונו, איפוא, שנשתדל למכור את כל היודאיקה לאיזו אוניברסיטה שתלמידיה יוכלו להנות ממנה.

אגב דברי על ספרים, רוצה אני לציין כי בנסיעות, אפילו קצרות ביותר, היה אבי תמיד לוקח אתו תנ"ך קטן עברי בכיסו, ובמזודתו — תנ"ך צרפתי, בתרגומו של אוסטרוואלד; שני כרכים עבים, של יצירותיו של המשורר הרוסי לרמונטוב ושני מילונים גדולים: ערבי—צרפתי וצרפתי—ערבי, להם הזדקק בעבודותיו. מעולם לא ראיתי את מזודתו בלי הספרים הללו.

בשנות חייו האחרונות עבד אבי בהתמדה על חקירת החריזה הרוסית, על יסוד שירי לרמונטוב. הוא גמר את עבודתו, אך לא הספיק לעבור עליה בשלמותה כי חלה את חוליו האחרון.

אחרי מותו החלטנו להוציא לאור את ספרו זה. המשורר קניאזיב היה היחידי שהכיר את מחקרו, כי אבי קרא לו לעתים קרובות קטעים ממנו. פנינו אליו בבקשה לטפל בענין. הוא קיבל ברצון את הצעתנו להכין את הספר לדפוס ולערוך פה ושם את צורת המשפטים. הוא ידע בדיוק את כוונותיו של אבי.

אך הדפים היו מפוזרים ולא תמיד מסומנים במספרים. כתב ידו של אבא, אם כי תקין, היה קשה לקריאה בשביל אלה שלא היו רגילים בו; היו הערות, מחיקות, תיקונים, מקומות כתובים שתי וערב. מר קניאזיב ביקש מאתנו להעתיק את הכל.

כולנו התחלנו בעבודה שהיתה ארוכה, קשה, אך כמה נעימה! כאילו שוב חיינו במחיצתו של אבא, ובמשך השבועות הראשונים של אבלות ומכאוב היה בזה כעין נחמה.

הספר יצא לאור ועשה רושם בעולם המשוררים והמבקרים. אך הוא עמוק, טכני ביותר ואינו עשוי בשביל הקהל הרחב ואפילו הקהל הרחב המתענין בספרות.

עברית: שולמית קלוגאי

תולדות המשוררת אלכנסא

מאת

דוד לבית גינצבורג

הרצאה שנשא המדבר ברוסית בפטרבורג בשנות השמונים למאה התשע־עשרה ונדפסה ב„בן עמי", מאסף העתון היומי העברי הראשון „היום" בשנת 1887 בתרגום עברי בהשגחת המחבר.

נשים כבודות ורעי היקרים, אליכם אשא משלי! הלא זכר תזכרו, כי בעצם ובראשונה הצבנו לנו למטרה רק מחקרי בינה בחכמת היהדות או מערכת תמונות מחיי היהודים. — לוא ברגל ישרה עמדנו במרחבי החיים, או אז צדקנו בחפצנו להקדיש עתותנו אך להכין מפעלות עמנו בימי קדם ולהעמיק דבר רק בחכמת היהודים; אבל בימינו אלה, בעת אשר יגזר עלינו לשוב אל החשך ולהסגר בתוך המחנה הרחק מתשואות עם משכיל ומרגשות אזרח בארץ, עלינו להרחיב בידינו לבדנו את חוג ידיעותינו והשקפותינו, ולשנן מקרב לב עמוק את מאמר הפילוסוף: „בני אדם אנחנו ואין דבר בדברי בני אדם מוזר לנו".

אבותינו ברוח מביניתם ידעו גם הם את חובתם זאת לעמם, ולקול מצהלות משובת עריצים בכל שנות מאות הבינים לא חדל רוחם מהשתפך בתהלות ותשבחות לאל עליון, אשר האציל ברוב חסדו לשוכני ארץ את האמונה העברית, את החכמה היונית ואת השירה הערבית. הפרופיסור חוואלסאהן ספר באזניכם, איככה עלתה בידי האמונה העברית לקנות לה כמעט מחצית נפשות בני האדם בארץ; הפרופיסור באקסט הואיל לבאר לכם קשט אמרי אמת האחרונים, במקצוע החכמה הניסדה על חקירות פיתגורס הפילוסוף היוני; אני מצדי אבחר לי את המחלקה השלישית ואדברה דבר באזניכם על אדות ארץ ערב והשירה הערבית.

בכל אשר תעיף עינך על פני מרחבי ארץ ערב תשוב תראה רק אדמת חול אדום יחד עם אבני גיר גדולות. אף בין ערים נושבות תפריד אדמה מלחה וגבנוני חול ירקרק כדמות גלי ים סוער עליה ישתרעו, ואוי לנודד אשר התעהו גורלו בערבות ישימון אלה! עצמות אדם מלובנות לאור קרני השמש הלוהט, — תגדנה לו עתידות נוראות ולנגד עיניו יתיצב המות בצמא בקרב החום הבוער כשלהבת מסביב. מה מאד תחרד תנוע האורחה העוברת דרך ערבות הישימון, את כמעט אך תפוח למולה נשמת רוח הנגב בעצם אשה: השמים הטהורים מכל ענן יקבצו פתאום פארור, במרחקי התכלת ימש חשך, וכפת השמים תתקמץ וכמו תרד ארצה. לנוסעים יצר המקום, לבם יפוג תחת עול כבד מנשוא. הגמלים יתמהו, ירחיבו נחיריהם וישאפו רוח בחזקה וגם כמלוא שעל לא ינתקו כפות רגליהם מעל עמדם; ארכובותיהם תמעדנה והנם נופלים על הארץ, ובצואר נטוי למרחוק ישכבו שם כפגרים מתים. רוכביהם גם הם יסתירו פניהם באדמת הישימון, יתכסו בשמיכה

ובכליון עינים ומרי נפש יחכו עד אשר יעבור רוח קטב או... יבוא המות. גם תחת צל האהל לא ימצאו הנוסעים מנוס להם מחמת האורח הנורא המתפרץ אל גבולם מכל עבר. לא שוט אבק יתעופף על כנפי הרוח, לא גלי חול ירומו מעל לראש המחנה, אך כרשפי ברזל לוהט בשלהבתיה כן תנחת פה באדם ובהמה נשמת רוח הסמום. הן הסמום מדי עברו ושובו כה וכה לא לזמן כביר יעולל נוראותיו, אך כנדהמים ויגיעי כח יתנערו האמללים אחרי אשר חלף הלך לו וחיתם כמעט נמלטה מכליון חרוץ.

אולם גם חזיונות אחרים נחזה בערב!

„הוי רעים! מה נאוה הנגד תזל אדמתו מר בשמים

„אם בשוט גשם שוטף לעת ערב ענגה בו תרחץ פעמיה!

„מה מדשן הרוח בריח ניחוח לאור שחר בעלותו!

„על כנפי הליל אם יעוף מעל לשדי תנובות וגבעות

„בכל צלצל כנפים אז יפזר על דרכו כאפר מסביב

„מר נרד ומר דרור עם קנמון ומבחר הבשמים גם יחד.

„לא אמצא בי כח לגרש חזיון בת עיני,

„ואף אם הליל ישורר בלי מצרים

„ואפלתו לא ידח אור יקר והשמש ישכח לצאת

„בבקר, אני לא אשכח, כי לצמיתות לנגד נתון לבי

„עד הרות צמאונם במים בני תמותה לעת קץ לא יחדלו!"

— בחרוזים האלה השתפך רוח יליד ארץ הנגד בימי קדם בצהלת גיל בלי אפסים, בהעלותו על לבו זכר מולדתו — יפה נוף כל ארץ ערב. על אדותיו אקח מלים עמכם הפעם. גם הטבע, גם אנשי הארץ לא החליפו פה את תכונתם בכל משך עשרות או שתים־עשרה מאות השנים האחרונות, עד כי איש אנגלי פאלגראוו, אשר בקר את חבל נגד בשנת 1862, אחרי השתוממו בלי תכלה לכל סגולות החמדה אשר תחשף פה הארץ על כל מדרך כף רגל, הביע גם הוא משפט חרוץ, כי אף במראות הנפלאים בארץ סוריא תקוץ הנפש וגם איטליה המתנוססת בשלל צבעים לא תשביע ענג, אם אך נציב את שתי הארצות ההן במערכה עם חבל ארץ ערב פנימה. פה — בלב ארץ ערב — כל שעל ושעל כמו נועד מראש ומקדם מאת אל עליון מחולל תבל למען תת ידים לנפש האדם להשתלם ולהתרומם במעלות ובכשרונות. פה השתגשגה השירה ותתערה כאזרח רענן עוד בשנים קדמוניות.

נגד הוא לב ארץ ערב. הרי טויק (הרי האזור) יגינו בעדו מחמת הרוחות המזיקות, ובהתנשאם כשלשת אלפים רגל מעל פני אופק הים יעזרו הרבה להטיב את מזג האויר בכל חבל הארץ. סלעי הגרניט בצפון ומצוקי אבני סיד במזרח ובדרום מעבר מזה, יהיו לאט לאט לאחדים עם מישור הארץ המתנשא גם הוא על פני אופק הים ברום 800 רגל, ומעבר השני — ירומו בקירות זקופים אשר בנקיקיהם יתערה כל צמח השדה למינהו. במורד ההרים יחפרו להם מסלותיהם נהרות שוטפים וישתפכו בשאון דכייהם אל העמקים, ומדי עברם ישקו מסביב שדי תנובות וכל אדמת שרון, עד אשר יבלעם אל קרבו ים החול הגדול מבלי נודעו עקבותיהם. בעומק 15—12 רגל מתחת האדמה כבר נמצא פה מעינות מים, בעוד אשר בכל יתר חלקי ערב נפגוש בורות מים נחפרים בעומק 80 רגל. המים מתוקים לחך, אף כי במקומות שונים טעמם כטעם הברזל. הגשמים ישקו את האדמה יומם, ובליל ירד עליה הטל; לפעמים תחזה פה העין בבקר טרם עלות השחר גם אגלי כפור מפוזרים. פה ושם תשרוק הצפרדע; האויר טהור ובהיר; הירח, כימה וכסיל יהלו אורם

אור יקר ונעים; הכוכבים הנופלים כפעם בפעם ארצה ישוטטו כה וכה במרחבי הרקיע; אור המזרות יאריך את מדת היום אחרי בוא השמש ויגרש את אפלת הליל לזמן כביר טרם עלות השחר. רוח קל מקצה מזרח ימלא את האויר בריח ניחוח, ובזרם משיב נפש יעבור על פנינו ובשרנו אם נתעלף תחת חום השמש לעת קיץ. אין דבר אשר יוכל להפריע את טהרת האויר ובהירותו! גם משרידי כל בהמה וחיה המומתות פה על פתח עינים לא תנדוף מסביב רוח באשה, יען כי הכלבים הרבים המגרסים עצמות הנבלות ימלאו פה משמרת האנשים המפקחים בארצותינו על הנקיון והבריאות, ובגלל זאת אין כל זכר פה למחלות העיפוש וכל מגפה, פגעי הקור, כאב ראש — רק אלה המחלות אשר יחלו בהן יושבי ארץ ערב פנימה. זקנים בני שבעים שנה יתחרו פה עם צעירי ימים בכל תנועות גו וכשרון ידים.

מחרשה, כברה ואת — אלה הם כלי המלאכה אשר בעזרתם יפתחו וישדדו אנשי נ ג ד את אדמת שדותיהם; שדרת אדמה שחורה המשתרעת מעל לאדמת חול במעמקים תצמיח פה חטים, דוחן, כרשינה וקוקוריזה. יבול הארץ ירוה פה מים, אף כי אין לכחד כי מבחר הפרדסים והגנות נמצא בחבל ארץ ערב הקרוב אל קצותיה בצפון, בבטן העמק (גוף), בארץ אשר כמעט אין מקום בלי מעינות ונחלים. יושבי חבל נ ג ד ברוב מעשיהם להשקות את שדותיהם ימלאו חפציהם ע"י תעלות קטנות, נחפרות בידים חרוצות, המקבלות מימיהן מבארות מים חיים מכוסות באבנים. אתונות וגמלים יעלו וירדו כה וכה במורד ההר המוביל אל הבאר וימשכו אחריהם מדי עברם את הדלי המוריק את מימיו אל השקת; במקום שהאזרחים יכינו מכונה, שם ישתפכו המים בזרם שוטף תמיד ובלי הפסק. במכונות כאלה השתמשו פה עוד בשנים קדמוניות על פי עדות שירים עתיקים.

דלועים, קשואים, קטניות ובצלים העולים בטובם על כל המינים הנמצאים בארצות הודו, אירופה ובאזיה התיכונה, יצמחו פה בגנות.

ממספר עצי פרי יתערה פה עץ אפריקוס בחדש אפריל, ואפרסק ינצור פריו עד חדש יולי, התאנה תחנוט פגיה גם כן בבוא העת ההיא. תור האסיף לענבים יבוא גם הוא בראשית ימי חדש יולי. גם צבי תפארת המזרח, הדקל, יתערה פה בכל גאונו, ויתנשא ביפי קומתו וירהיב עין בהמון ענפיו, אשר לא תחזה עין כזה בכל ארץ מצרים וגם על חוף נהר פרת. וזולת התמרים האדומים נמצאו ב נ ג ד גם תמרים המיוחדים רק לחבל הארץ הזה לבדו — תמרים שרוקים ובלי גרעינים.

המקל, אשר בלעדו לא ירים איש ערבי את ידו ורגלו, נעשה פה כמעט תמיד מענף עץ פרסקים, אך גם מן העץ כנרא הצומח במקומות הגבוהים יקח לו הערבי את משענתו. בחבל נגד נמצאו במספר רב יערות וחרשי מצל, אשר על כן יבנו להם יושבי החבל הזה תנורים להחם את משכנותיהם בעתותי קור, תחת אשר במחוזות הצפונים בארץ ערב יסתפקו האנשים רק בכירות לרגל מחסור העצים. עצי ההסקה יפרדו לשני סוגים: עצים מרובי הענפים הנודעים בשם מרך ועץ בבע, מין עץ עבות, אשר בתארו ותכניתו הוא דומה לאגודת קנים ארוכים ורכים; עליו קטנים וארוכים וצבע ירוק ומזהיר להם. אם נחכך כפיסי העץ הזה אחד באחד, אז תצא מהם אש ותהי ללהבה. בשנות קדומים היו עושים מן העץ הזה גם קשתות רובים אשר הצטיינו בטיבן.

על מרחבי אדמת החול תפגוש עין הרואה יערי האתרונג הידוע גם במקומותינו. על מישור הגבעות הנשאות יעלה שיאו עץ שמיר גדול עם ענפים כמראה הצניניים; הענפים נשואים למרחוק ועליהם זעיר שם וזעיר שם יציצו עלים ומיני דבלה יבשה. על מרומי גבעות החול יצמח במספר רב מאד הגצא, מין יתוע,

המגיע בגבהו עד עשר רגל; סביב עצהו העב יעלו מן הארץ ויתפתחו המון קנים ירוקים ועגולים. אדיר הוא באיתנו, אך בארץ תלאובות ימעט מיום ליום לשדו, עד אשר יתום לגוע ויסוף מן הארץ, במקום אשר ערבות הישימון בלי אפסים תחלנה לדרוש את תפקידן בחזקה. אך אם אחרית העץ הזה לא לעתים רחוקות כלה נחרצה, הנה במקומות רבים הוא רק הוא מקור מחיה לגמל העיף, ואליו תכלינה עיניו כל הימים. אמנם המאכל אשר ביתר שאת יטעם לחיך הגמל, ימצא בבקעות, אשר שם האדמה כולה עטופה בדשא רענן ונותן ריח, הוא תמאס המובא בשירים הקדמונים.

בין יתר עצי השדה נראה פה, וביחוד בצפון הארץ, גם השיזפין אשר ברום 3—2 רגל מעל פני הארץ יסתבכו שרשי ענפיו איש בתוך רעהו, ועליהם יתנוססו עלים מחודדים בקצותיהם; פרי העץ, מין דבלה, יגמל במשך חדש יוני; יושבי ערבות יאכלו את הדבלה ההיא כמו שהיא או מבושלת. כמאכל תאוה יחשבו יושבי הערבה גם את סמח צמח השדה, אשר אל קנהו המדושן חברו עלים ארוכים ומצופים בשלל צבעים ירקרקים ופרחים ירקרקים עם המון כפתוריהם וגביעיהם; הפרחים יבולו בחדש יוני, ואז יולד בשאריתם פרי מצופה בארבעה עלים וגדלו כגרגיר קטניות; תוך הפרי הזה מלא גרעינים אדומים ודמות אבק הקמח להם. הגרעינים האלה הם הם אשר ימשכו אחריהם בכל ימי החדש יולי זקן ונער האוספים אותם בתאות נפש. הגרעינים יטחנו ברחים קטנים, ואחרי כן יערבו אותם בתוך מים רותחים ובזה תכלה מלאכת הכנת מין מרחשת העולה בטוב טעמה על תבשיל־הדוחן אשר לנו. קמח חטים ילושו בכל ארץ ערב בלי תערובת שמרים, לבד המקומות אשר נתפשט בהם אופן הלישה בתערובת שמרים ממדינות פרס ואיראן. הלחם אשר יאכלו בארץ ערב הוא רק מצה, אצבע אחת עביה, חמש או שש אצבעות אלכסונה, אפויה בתוך אפר לוהט. לפי המנהג, ישימו על השלחן עגות לחם רק לארוחת הבקר; בארוחת הצהרים, אשר זמנה עפ"י הרוב הוא כשעה או שתים טרם בוא השמש, יפקד מקומן. הסעודות שונות הנה לפי תנאי הזמן וארחות החיים, אך המאכלים אינם מובחרים. בעל־הבית הגון קורא לפעמים על שלחנו עד 150 אורחים ונותן לכל אחד מהם מתנות, אולם למען יסעדו את לבם הוא נותן לפניהם אק משר כבש או בשר גמל מבושל ולא צלוי, יען כי עפ"י חקי מחמד אסור לצלות בשר; טעם הדבר הזה הקרוב יותר לאמת הוא, כי במים רותחים יגועו עד אחד כל הרמשים המזיקים אשר ימצאו קן להם בבשר כל חיה, תחת אשר בבשר צלוי יסופו מחום האש רק הרמשים השורצים על פני הצלי, בעוד אשר הרמשים הרבים בתוכו יותרו שם לשחת את אוכליהם. ייני ענבים ותאנים נתפשטו בארץ זה עתה. אורז וקאפע הם בימים האלה המינים הנכבדים בכל בתי המבשלות, אך עד ימי התפשטות אמונת מחמד לא ידעו אותם יושבי הארץ, ואנחנו הלא הצבנו לנו למטרה להתחקות על ארחות חיי הערביים רק בימי משול אמונת האלילים (האורז בא אל ערב מקצות המזרח, הקפה חדר אל תוך הערבה מפאת נגב).

הדבר, אשר בכל עת וזמן הוליך שולל את נפשות בני תימן ואת כל יושבי חבל נ ג ד, הוא הבשם. עוד מימי קדם הסכינן פה האנשים בכל בית ובית להשתתף איש ברעהו בצנצנת הקטורת, אשר הקיפה כפעם בפעם את כל המסובים ואיש איש מהם הקריבה אל חזהו המגולה ואל מצנפת ראשו. ביתר שאת ישתמשו פה בעלוי, כורכם, ערמון, כאפור ומושגא. לא היתה סעודה אצל הערביים בלי צנצנת הקטרת; בלעדי הצנצנת הזאת גם לא תתכן כל ארוחה עד היום הזה.

לפי אשר כבר ראינו, לא יתנוססו מאכלי הערביים במרבית מינים ומינים שונים; אמנם עוד עלינו להעיר, כי רק במקומות מעטים מאד נוכל למצוא בשר

כבש שמן ומתוקן בטוב טעם כבשר אשר בחבל נ ג ד, הנודע לשם ולתהלה בעדרי כבשיו הנבחרים. על אדות בשר הגמלים נוכל להגיד, כי מאד יטעם לחיך יושבי הארץ המרבים לספר בשבחו (למשל יוכל להיות הספור על אדות פגישת אמרא אלקיס עם ימימה). הגמלים בעודם בחיים טובים מאד במלוא כל חבל נ ג ד, צבעם לבן או כהה, מבנה גיום איתן, צעדיהם רחבים. הגמלים לא יזנחו נצח את תכונתם השובבה ויטורו וינקמו כבשאר הארצות, אך גמלי נ ג ד המה האחשתרנים החשובים מעולם. אל תדמו לראות פה גמלים בעלי שני גבונים; גמלים כאלה לא תמצאו במלוא כל ארץ ערב. הגמלים היו למפלצת לא תואר ולא הדר לה רק במכלאות ארץ פרס ומדינת בקטריה.

עד היום הזה יספיקו להם בתי המבשלות בארץ ערב את צרכיהם משלל הציד. העז הפרא, בת יענה, עוזא וכרכוז ידודו עדר עדר על פני כל הישימון. שור מריא איננו בארץ, אבל המשוררים הקדומים בשירותיהם יפארו את הפרה למודת מדבר קלה למרוץ, יפת מראה ובעלת אזנים קשובות, קרנה שחורה ומחודדה, ישרה וחלקלקה, תתנשא מעל למרחבי מצחה לערוץ כל צר ואויב — יונים ופסיונים וצפרי קטא במעופם כחץ מקשת משכו עליהם עיני אנשי ציד. הארבה היה גם כן מאכל תאוה ליושבי הארץ מאז ומקדם; אך משונה הוא במינו מן הארבה במקומותינו (גם העברים אכלו בתאות נפש את הארבה ורק ככלות זמן כביר חדלו ממנו). צבע לבן לו, גדלו כזרת איש וטעמו כלשד זרע הדגים.

על ההרים ימצאו חזירי הבר. יושבי הארץ ימיתום כפעם בפעם, אך מבשרם לא יאכלו, יען כי תועבה הוא אצלם, אבל הצבוע עד מהרה ימצא עקבות הנבלות ההנה ויחלוק את השלל יחד עם הזאבים והעורבים. לקול יללת הכלבים הגדולים הנפוצים כה וכה בערבות הישימון יבכו האיים מרה, וקול ישמע אז כקול בכי ילדים. הארנבת תמצא לה פה סתר־מעון בחורים ונקיקים; הנשר ימריא במרומים; גם העקרב (מראה אדמדם־כהה לו וכרבע הזרת ארכו) יתחרה לדקור את הציד בצפרנו החדה. הפצע אשר תעולל צפרנו איננו אנוש; הכאב ימשך רק כחצי שעה ואחרי כן תעלם גם השאת אשר נולדה לרגל הפצע מבלי נודעו עקבותיה. במלוא כל חבל נ ג ד לא יראו ולא ימצאו נחשים, יתושים, פרחים, כנים; הדבורים תענקנה ליושבי הארץ מדבשן, הנמלים עם לא עז תאספנה בידים חרוצות את מכמני אוצרותיהן, עכברי דברא חובקים ידיהם בעצלתים, למאות יפוזו כה וכה בין משאות עיי המגדלים הגבוהים שרידי שנות קדומים. האריות ימצאו גם כן בארץ ערב, אך תמיד היה מספרם מעט מזעיר ומסגרותיהם בחרשי־מצל הנודעים לשם בכל הארץ.

את החמורים נזכיר רק בשם, ועד מהרה נשים עתה פנינו אל הסוסים ונקורה אחריהם. במלוא קצוי תבל לא תמצאנה סוסות יפות המראה מתנוססות באיתן מבנה גון, כסוסות אשר תחזינה עינינו בחבל נ ג ד. הסוסות הטובות לא יזנחו לעולם את גבולות ארץ מולדתן; למנחה למושלים נכרים ישלחו יושבי הארץ תמיד רק את הזכרים ואף לא הטובים מהמה, הערביים ירכבו על סוס רק בהתאסף עם אר בצאתם למלחמה. עמק הטל אשר בשם ואדי חניפה יכונה, הוא גן עדן לסוסים המוצאים להם שם מקורי מחיתם לשובע. בלילה יובאו הסוסים תחת צל רפת פתוחה ולפעמים יכסום גם בשמיכה. חבל על צואר לא יניחו, המתג יעצור בעד ראשיהם וטבעת סגורה על מסגר תסובב את הפרסה ואליה מרותקה שלשלת המובלה אל הקיר, אשר בו תקועה יתד ברזל. מנעליהם עם ששת מסמריהם משא הם לעיפה ולא תאר ולא הדר להם. הסוסים לא בעלי קומה הם, גבהם לא יעבור 3—2 טפחים

מבעד לאמתים אבל רגליהם דקות וישרות כמו יצוקות בידי חרש אמן; פרסות הסוסים עגולות כאלו נחלקו במעצד; כתפיהם מעוגלים עד להפליא וחלב לא סבר בעד צלעותיהם, שוקיהם כאגן הסהר ומבנה איתן להם; זנבו יחפוז הסוס כמו קנה, מחלפת תלתליו ארוכה אך לא סבוכה; אזניו קטנות, צרות וכמו תלויות על יתר; עיניו גדולות, לחות ומפיקות בינה; ראשו במקום המצח רחב, אך יחודד אל נחיריו; עור בשרו רך ומזהיר. צבעי הסוסים עפ"י הרוב הם אדמדם וצהוב ורק מעט מזער מראה לבן, אמוץ או שחור להם; סוסים ממראה כעין התפוחים או בהרות בהרות אין פה גם אחד. הסוסים המלאים פה רוח חיים הנשמעים לבעליהם ומוזרים לכל תשוקת משובה, ימהרו לרוץ ארח ולא על נקלה ייעפו דרכם. המשוררים הקדמונים לא מצאו די להם בהשתוממם בלי הרף על חמודות סוסיהם קלי הרגלים, ובאהבת נפש תמימה יבערו תמיד כל קרביהם לזכר תהלות בני לויתם הנאמנים. אין להאמין במגלות היחש, אשר יתפארו בני ארץ סוריא בהן בהראותם את יקר משפחות סוסיהם; כל המגלות ההנה רק בדמיון יסודתן ובכל חבר נ ג ד לא תפקדנה ולא תעלינה על לב. על אדות ההגדה הנודעה למשל ולשיחה והמספרת על דברת הסוס אבי כל בחירי הסוסים הערביים אשר התגורר במכלאות שלמה המלך, יבחרו להם בני ארץ ערב מהתלות באמרם כי אל נכון קנה לו המלך החכם מכל אדם את סוסו זה בארץ ערב, אבל בני ערב מעולם לא השפילו גאונם לבחור להם סוסים ממכלאות זרים.

הסוסים לא ימכרו במחיר, אך יפלו לאחוזה לבעליהם, בשלל מלחמה או יתנחלו מאבות לבנים או ינתנו למנחה מאיש לרעהו. המסחר בכלל עוד לא הכה שרשיו למרחוק בארץ עד היום הזה, ובשנות קדומים כמעט גם לא נודעו עקבותיו. בחנויות הבנויות וערוכות לפי מנהג בני המזרח תמכרנה חטובות שש וצמר, בשוקים ורחובות תסחרנה הנשים בירקות ופירות. כל חרשת המעשה נתונה פה בידי הנשים האורגות בלאס (מין מצעים פשוטים), ובידי הסנדלרים, הפחמים והמנצחים על מלאכת סיר וקלחת. בשנות קדם היו בארץ גם חרשי כלי נשק מהוללים ואנשים יודעים לשים למישור כל מעקשי רמח וחנית. לכלי הנשק נחשבו אז רמח, חרב עם נצב כסף או זהב, קשת כובע ושריון — מכופל כמדו — יחד עם מגן. אלה הם כלי הקרב אשר נתנו תמיד עז ותעצומות לכל גבור חיל לעמוד על נפשו. מחבל תימן יבואו אל נ ג ד, מלבד כלי נשק, גם מיני מטוה שונים למען הכין לבוש ובגד. הלבושים היו, אף גם עודם כיום הזה, פשוטים מאד: סביב הראש יצנפו מצנפת שונה למיניה, את עור בשרם יכסו יושבי הארץ בכתנת ארוכה ולבנה וממעל לה ילבשו בגד רחב עם בתי־יד סרוחים, מהודק באזור מתנים; גם יעטו מין מעיל הנקרא פה בשם ברדה; המנעלים הם חטיבת עור תחת כפות הרגלים עם רצועות המחזיקות אותה אל שתים או שלש אצבעות הרגל ממעל; לפעמים ישאו פה נעלים קטנות. הנשים התנוססו שכם אחד על פני האנשים בלבושיהן, ועד היום הזה הן תוכלנה ללבוש בגדי משי בארץ הזאת. הנשים תקשטנה בעדי עדיים את שער ראשן, צוארן, זרועותיהן, גלילי ידיהן וארכובות רגליהן. כל אשה ובתולה יפהפיה חשבו עוד מימי עולם לחק ולא יעבור — למשוח בששר את זרועותיהן וצפרניהן, וכמו כן ליפות את עיניהן בשלל צבעים ולהכחיל את פניהן. הנשים בצאתן מבתיהן תתכסינה בצעיף, אך מנהג עטיפת הנשים במעטפות לא אחז מעולם ארחות עקלקלות בכל ארץ ערב כפי אשר נראה ביתר ארצות המזרח. הנשים אהבו את החפש, לקחו חבל בחיי העם בשער בת רבים; מפיהן הסכינו יושבי הארץ כפעם בפעם להקשיב דבר עצה; תהלותיהן לראש איש חיל נחשבו לגמול נעים, החרפות

אשר עטו הנשים על כל נס מן המערכה נודעו מאז ומעולם בעקיצותיהן החדות. כדיגה אשת מחמד תוכל להיות למשל, עד כמה השיגה יד אשת חיל בכל מעבדיה בקרב משפחתה ובתוך עמה, טרם החל לקרוא בשם אמונת מחמד בארץ ערב. ליופי נתן תמיד פאר וכבוד בכל ארץ ערב, אבל יפות תאר אהובות משוררי ערב הנעלים לא התעלסו על פלגי עדן. ערי ארץ ערב הציבו לעין רואה רק ערב־רב מבתי־טיח או מחלות־עיר עם גגים בלתי משופעים; המראה הזה מראה ערוגות גנה, אשר מאדמתן יציצו צמחי קיבלא יחד עם פרחים לבנים. הארמונים אשר בארץ התנוססו על יתר כל הבתים רק בגדלם. על פי הרוב התעלסו פה הנאהבים על מסעי נדודיהם בשבתם על דבשת גמל תחת צל מכסה קל, ומנוחה מצאו להם באהל יריעות צמר נטוי על נקלה, כי כל עמל יד חרוצים בבנינו היה רק לחפור סביבו תעלות קטנות למען העביר את מי הזרם הלאה הרחק מן האהל.

עד היום הזה יצטיינו יושבי חבל נגד לא לבד ביפים ובאיתן מבנה גום, אך גם בעוז רוחם, בגדל נפשם, בנדבת לבם ובנעימות דבר שפתיהם, כאבותיהם מאז מעולם. את כשרונותיהם העניקו יושבי נ ג ד גם לירוקים יוצאי ירכם, כי מימי קדם באו בני ערב על בנות השחורים אשר נאחזו בגלילות ערב. הלא ידעתם אם לא שמעתם כי לא אחת ולא שתים עברו השחורים אזרחי ארץ חבש את לשון הים, פעם ברצונם התנפלו על שבא וסבא וצאצאי ישמעאל ופעם באפם הובלו הרחק מארץ מכורותיהם ויהיו לעבדים ולשפחות; ואף הגבור ענתר איש חיל ואביר המשוררים אשר אין קץ לתהלתו ואת גבורותיו יביעו עד היום הזה מליצי מזרח, אף הוא היה בן אמה כושית.

הערבי דקדק כחוט השערה בכל הלכות ההנהגה בין איש לרעהו, אך לא שם מבטו אל סתרי שאול ולא חתר למצוא חקר אלוה. במות המת קברוהו דודיו ומסרפיו וישפכו עליו גל עפר ואבנים לציון על קברו ויקשרו שם את הסוס או הגמל אשר רכב עליו בעודו בחיים, למען יוכל להגיע עד מהרה אל המקום הנועד למשפט כל בני תבל לקץ הימים. נשמת המת, כפי אמונתם, התעופפה מקרב גויתה בדמות עורב. המסע אל חביון שדי לא נתן מורך בלב הערבי למוד המדבר; הערבי נשא תמיד על שפתותיו את הפתגם הזה: „אם יתהלך עמדי האלהים בענות חן ובנדבת לב אז אבחר שבת אצלו, ואם לא — אז אפנה לו ערף ואשובה אל מקומי". המון העם האמין כי יש בנות לאלהים וזכרן בא גם בקראן הוא תורת מחמד נביאם, כי בנפול עליו פחד אויביו עובדי אלילים נשא את שמותן על שפתיו, ואולי היה אז משיח לפי תומו כי בעתתהו אימתן בחזיון בלהות. לא אפונה כי לכבודן הוקמו מצבות אבנים, אשר עד היום הזה נקראו בשם מזבחות הארס הקדמוני, בעיון ירס, בואכה ארצה נ ג ד ועל יד גבול חגאז בקרבת עיר מקה. וכהנה בקרנק אשר בצרפת ובמקומות אחרים על פני האדמה. ה ג נ י ם המפיצים זועה ו ה ג ו ל י ם החורשים רע כל הימים — היו נזכרים בפי בני ערב יתר הרבה משמות האלילות; אכן קצרה יד האמונה להאיר את נתיב בני ערב בימים ההם, כי את אליליהם לא שוו לנגדם תמיד ועליהם לא השענו, עד כי שבט אחד בבוא שנת רעב הכה לרסיסים את סמל הבל אלהיהם ויאכלוהו מפה לפה ויהי לברות למו. תוצאות המצב הזה נראו גם בכל שירות גבורי ארץ ערב, אשר טרם בוא מחמד כמעט לא נודעו בהן עקבות כל אמונה ודת. בגלל זאת נקל היה ליהודים להביא רבים משכניהם הערבים תחת עול התורה; ולא נגעה יד איש לרעה מקרב שבטי ערב הפראים גם בבתי מקלט נזירי־נוצרים, אשר נבנו בתוך ערבות הישימון. הנוסע יפגוש כה וכה תבנית צלב חרות בסלע, עד נאמן הוא כי במלוא ח ב ל נ ג ד לא גזרו אז גזרה על תלמידי ישוע הנוצרי ומה גם

בני חסאן אשר ישבו אל יד גבול מדינת סוריא וחסו בצל אמונתם. דעות הפרסיים התפרסמו בקרב בני קדר ואף עבודת הכוכבים מצאה קן לה בנגב ערב. אבל רוב העם חיה על פי המזל והגורל, וזה משפט הגורל: שלשה חצים ישים באשפה הרוצה לדעת את הנולד ובהלכד אחד מהם הוא יודע את הדרך אשר יבחר בה. והמשחק בקוביא עלה על כל שעשועי בני ערב כי את נפשם שמו בה. אמונות ההמון בארץ פרס מצאו להן גם הן נתיבה בלב ארץ ערב יחד עם האמונה בככבים (סאביסמוס). אבל בכלל לא לאמונה גברו בני ערב בארץ! הערביים מצאו די להם בהאמינם במזל ובשאלם פעם בפעם את פי המזל על ידי שלשה חצים, אשר ירו ממנם והלאה; על פי הגורל שם הערבי פניו אל האחד משלשת החצים האלה ועפ"י אותות החץ הזה הוציא הערבי משפט אמת על דרכיו ופעליו לימים יוצרו. המשחק היה בכלל דבר יום ביומו בחיי הערביים; לעתות מרגוע השתעשעו הערביים במשחקיהם בגרעיני יבול האדמה ובחרצני פרי עץ. מעט עבודת האדמה, מעט מרעה צאן, מעט התחרות במרכב סוסים, תעלולי אהבת נשות חן, ועלילות גבר על שדי קטל, ונסיעות ונדודים על פני מרחב הישימון — אלה תולדות ימי חיי הערבי.

„האנשים האלה עמדו בשפל המדרגה על סולם התפתחות בני האדם!" — כה תאמרו לי הפעם, רעי. אמנם כן, גם ידי תכון עמכם, אם אך בשם התפתחות נקרא לכשרון המעשה, אשר בסערה וסופה דרכו, ולעבודה על מרומי פסגת הדעת. אבל, הלא תאותו אלי, אם אחרוץ משפט, כי החובה הראשונה והנכבדה המוטלה על האדם היא — להדריך את חייו במעגלי חקי הטבע, לבלי השחית לריק את המתנות הנתונות לו מאת בוראו ולהנחיל לבניו אחריו רחשי לב טהור ושנאת בצע?... שבטי תמים ואיל וטייעאים ינחלו כבוד תהלתם משנות קדומים עד עצם היום הזה ואף לבנת דגל הנגד לא נטמאה עד כה; טייעא הנדיב עודנו למשל בפי כל. אמנם גם על מגרעות אהובי נפשי הערביים לא אכסה הפעם. שודדים אבירים אמיצי לב ואנשים ממהרים לשפוך דמי נקי ונקם מצאו להם מקום בכל הארץ וכל דאלים גבר. אך הגידו נא לי היש יתרון לנו? לשודדים יקראו עתה בשם מפקיעי הטובה מידי גוזליה ומחזירים אותה אל יד הטובים מהם, והמרצחים בשם החפש או האמונה ידגלו. המה יתפארו בדעות חמודות וילבשו מעיל הצדק, אך מעשיהם כיום כמלפנים מגואלים בדם ורק סחי ומאוס כל תהלתם.

ומטרות נשאות ונאצלות היו לערבים באמת! כל אחד מהם נכון היה לקרא ביחד עם אחד מגדולי סופרי הדור אשר זכרו לא יסוף מקרבנו: „בימי שפק, בימי דאגה, כעלות על לבי זכר הרעות המוצאות את ארץ מולדתי, אַת לבדך משענתי ועזר כנגדי, לשון אדירה ורבת תושיה, בך אמת ודרור. לולא אַת שהיית לי איככה אוכל וראיתי את הנעשה על אדמתי; אך אין לשער כי לשון כזאת לא לעם גדול נתנה".

ומי הוא אשר ימלאנו לבו לספר אל נכון את תעצומות עז לשון ערב וחין ערכה! אכן העבירוה זרים בגלילות המערב ועל כתף ים התיכון, אבל כשיר נעים, כזמרת יה תצא מפי אנשי הנגד. אַל תערכו מבטאם מול מבטא עמי קוקז אשר ישתקשקו בפיהם אותיות הגרון ובדבורם תתעקשנה כרכסים בבקעה; הברות הגרון בערבית שונות זו מזו בעצם דוק ורוך, והן הנה כדברי הנביא תעלינה בשר על העצמות היבשות, הן התנועות אשר לא הוד ולא הדר להן בשפתותינו וגם תתנה בהן רוח וחיו. ואותיות החך החזקות והגסות תקרבנה אשה לאחותה ותוסיפנה להאדיר את הנאומים. והתנועות המפרידות תמיד בין אות לאות תפשטנה כמו בגדי חול מעל שיחות בני אדם, ובהטיף איש מליו והיה כאלו נגן ינגן: הקול יתנשא

וירד ירום וישפיל בעתים מזומנות, והברותיו על נקלה שקול ישקלו במשקל החרוזים, כי משפט חרוזי ערב הוא רק משפט מערכת הזמר בכל אופניו. וזה הוא ראשית השירה הערבית, אבן פנה לבנין הנפלא אשר כולו נבנה על פי חקי הטבע ויד אדם לא נגעה בו לרעה. פשוט עד להפליא ונהדר ביפיו הבית ימלא כבוד, והימים יפרדו והיו לראשים רבים ומשם יצאו נחלים כמי השלוח ההולכים לאט או נהרים שוטפים כנהר חדקל, והחרוז חוזר וסובב על כל השירה כחוט השני המחבר יחדו את פניני הענק לבל יתפזרו. הגם נוכל לדמות בנפשותינו איך התפתחה מליצת ערב ותרב ותגדל, אך אין לכחד כי לא יעלה בידינו להתחקות על שרשי הדבר ולהביא ראיה להשערותינו. כתב וספר אך קמעא קמעא נודעו בארץ לפני בוא מחמד. רק אחרי אשר נפוצו שבטי ערב על פני האדמה, רק אחרי אשר המירו ארחות חייהם בארצות זרים, רק אחרי אשר אחזו גם עמים אחרים בלשון ערב ויקנוה להם לנחלה, ויחשבו להם לחובה להשוות יחדו את כל השירים הקדמונים ויתהלכו על פני הישימון הלוך ונסוע, ויבקרו במחוזות אשר חנו שם מטות המשוררים ויטו אזן קשבת לכל המסורות העתיקות במקומות מחצבתן למען השיב לשירים את תבניתם הראשונה. נקל להבין כי על דרכי נדודיהם אספו המחפשים ידיעות רבות בלתי ברורות ומוליכות תועה; רבים מקרב האנשים אשר אליהם פנו המאספים חפצו להתימר בכח זכרונם הטוב עליהם וישמיעו באזניהם שירים ילדי דמיונם ויקראו להם בשם המשוררים המהללים בארץ. כלף־אל־אחמר, אחד המבינים המצוינים בכל נכאות השירה הערבית בשנות קדומים, השכיל עד מאד לתת לשיריו דמות שירי קדם, ואחרי עשותו זאת לעג בלבו לכל המלומדים מבני דורו, אשר נואלו לתת אומן בתעלוליו. אהבה ואיבה וקנאה וריב בין מטה למטה ובין בית־אב לבית־אב הגדילו המבוכה כי רבים רוממו את מעשי תקף שבטם וישפילו גאון שונאיהם ויחפאו דברים לא כן וישנו את השירים לטוב ביתם, אך כל השנוים לא יפריעונו מחקירותינו עתה כי אנו אין לנו דבר בפרטי הקורות את כל משפחה ומשפחה כי אם נציגה לפניכם כיום את מתכונת תולדות בני ישמעאל ואת תכנית חיי רוחם, והלא החרוזים הבדוים נבנו על אדני המליצה הערבית והספורים הכוזבים מתאימים עם תהלוכות החיים באהלי קדר.

כל איש יבין כי בני ערב לא זכרו את כל שירי דור ודור בעצם תומם ואף המקרים אשר אליהם ירמזון מליהן נשכחו כמת מלב ברבות העתים. הנה כי כן נשאר רק שריד כמעט מהמון מליצות קדם ורובו יתיחס אל מאת השנים אשר עברו לפני מנוסת מחמד וזעיר שם זעיר שם יעלה עד מאתים שנה ויותר. ואני אחליט ואומר כי מיטב השירים בא אלינו, יען אשר שלשה וארבעה דורות אשר חיו טרם הגלות הקראן חיו בעת טובה ומאושרה לכשרונותיהם, כי בה התעתדו לכל הגדולות והנצורות אשר פעלו אחרי כן, בה הוסיפו בינה ויבקשו להרחיב רוחם ומבלי שים לב סללו דרך למחמד ורעיו; העת ההיא חוללה רוח חדשה בקרב הארץ ואור בהיר הופיע, אשר בשם אסלאם יכונה, כשמש יצא בגבורתו ויאר את פני תבל וישאיר אחריו ברכה.

כל מחזה בחיים יעבור לפנינו גם בשירת בני ערב: מלחמות תנופה עם האויב, ונצחון על איש ריבו במערכה, וקול הידד בקום האורב ממחבואו; וקול קורא נקם אחרי המגפה בליל שודד המחנה או הומת גבר עמיתו, ומהתלים בשונאיו, ונעימות לאזן אהובת נפשו, ומסע אל איש מעוזו, ומשתה משמח לב, ופחד שואה מחיות טורפות בצודו ציד, ותהלות לראש איש חסדו, ומספד מר על המתים ונחומים לאבליהם — כל אלה ישמיענו המשורר. הקינות נפלו לנשים לנחלה; קודרות עמדו

על מטת קרובו ותבכינה מר וכפיהן אל השמים, ומפיהן יצא נהי, ולבן רחש דבר טוב והנה בפתע פתאום קינה נשאו בלשון נשגבה ובחרוזים נחמדים עד להפליא — ובראש כולנה התיצבה א ל כ נ ס א תושבת נ ג ד.

שיר הגיון לבש צורה מיוחדת וקצידה יקרא לו כלומר שיר מועד וקצוב, כי יפלה מחרוזים הנאמרים ברגע חדוה או עצב כשפוך איש שיחו והוא נבהל. הקצידה כראי מוצק היא לקורות אשר עברו על המשורר: הנה זה בא בלוית מרעיו אשר יפיצו בארץ את מכתמו, ויגיע עד מקום מגורי אהובתו והיא נעתקה משם עם משפחתה לתור ולבקש מרעה לצאן ולגמלים; הכל שמם מאין קול ואין צוחה בסביבות המחנה הנעזב, רק צנור למים עוד נראה וגחלת נשארה אל ידו, אז לב המשורר יפעם בקרבו לזכר העלמה ויתלונן על מרי יומו, אז יעלה על רוחו הליכותיהם כאשר ישבו יחדו ויבלו ימיהם בנעימים; אך לא לנצח ידאג אדם חי, והמשורר ישבח את הסוס או הגמל אשר הוא רוכב עליו ורץ להדביק את חיות המדבר בערבה או בחגוי הסלעים למען הסר את יגונו מעליו, ובהשביחו שאון לבבו יסב את פניו אל נגיד חכם וגבור חיל ואליו ישים מגמתו והוא יושיעהו מכל צרה. אין דבק טוב בין כל חלקי הקצידה, אך רוח המליצה תעביר את טובה על פני כולם וביתר שאת תתנוסס תשוקה עזה לתפארת מראי הטבע, מהכוכבים בשמים ועד השרצים הרומשים על הארץ. והיה מדי שנה ושנה בהתאסף העם אל יריד עקאט (קרוב למצודת טאיף, ארבעה ימים מעקאט עד מקה), שמה נקבצו המונים המונים, ויתחרו המשוררים איש את רעהו, אז ישמעו החובבים את פרי הגיון לבם ובהפרדם איש מעל אחיו הודיעו בכל המחוזות את השירים אשר הקשיבו אלימו ותהלתם מלאה הארץ. שם באהל אלנאבגה העולה שכם אחד במליצה על בני גילו נקראו יחדו עושי מלאכתם מלאכת החרוזים באמונה, שם כהנה פאר א ל כ נ ס א ואותה ברך אלנאבגה באמרו אשר לה משפט הבכורה על שאר המשוררים בלעדי אלאעשא כי אין ערוך לו. די לנו בזה להכיר כי הנשים לא הצניעו אז לכת ולא ישבו פנימה בסתר הרחק מעין ראה כאשר הסכינו עתה. — מדוע נחלה אלכסנא כבוד גדול כזה מאת אלנאבגה? יש לאל ידינו לחקור הדבר, כי אלעבידה ואלאסמעי חתרו לחבר יחד את מליצותיה ולפרש את אמריה, והנה דיואן אלכנסא מונח לפנינו במהדורת אלסקיט אשר מלא אחריהם וזה שנות אלף הגה את מלאכתם בעיון נמרץ, רק למגנת לבנו גם שני הכ"י אשר הגיעו אלינו אינם מדויקים היטב ונחסרים בכמה מקומות. ולעומת זה קשה היה להדפיס את הדיואן, על כן כמוס הוא באוצרות עקד הספרים ולא ראה אור עולם עד כה, אבל סופרי המושלמים כבדוהו זרוממהו עד כי רבים מגדולי המשוררים לא בושו לשאוב סמי מליצת אלכנסא ולנצלה, ומליה ואמריה וחרוזיה הובאו בתוך שיריהם כמקרא מלא או כמשל בפי העם. אלמתנבי אביר משוררי מזרח אשר חי בערך שנת ת"ש לבריאה מלא כרסו מעדני אלכנסא ודבריה שגורים בפיו. ואבן קתיבה הצעיר ממנו לימים יספר בשבחה וישים אותה בראש כל הנשים בעלות־חרוזים ולא יקטין ערכה בקהל הגברים אנשי השם. בכתאב אלאגאני הוא ספר המנגינים נקדש פרק אחד לתאר את קורות חייה ושם יובאו כמה שירים המיוחסים אליה. וכעבור אלף שנים ויותר על עפר קברה הנה נשמע עוד הד תהלתה בקצות המערב, כי אל מקרי בהציבו לפנינו את ראשי פרקי תולדות הישמעאלים לא השמיט את שמה ויבחר בה להזכיר כל טוב מליצת ערב. ועוד מאתים שנה חלפו ויקם החוקר נלדיקי באשכנז וירם את קרנה, ואחרי עמד תורביקי ויאמר להדפיס את דיואנה כי כולו אומר כבוד.

א ל כ נ ס א (חרומת אף) יקרא לה, ויכנוה בשם זה, כי ככה יאמר לצבאות

ולאילות השדה אשר אליהן תערכנה יפות תאר, אך בהולדה קראו את שמה תמאצר כשם נערות רבות ב נ ג ד בעת ההיא. על שבט בי סלים תחשב, אשר תקעו אהליהם מחבל נ ג ד עד נפות חגאז, ויונקותיהם כסו את עין הארץ, ולא היה ביניהם מטה שפר ונמבזה, כלם אדירים וגבורי חיל. אביה עמרו בן אלחרת בן שריד התפאר בשני בניו צכר ומעאויה כי עלו על כל בני מצר בגבורתם ויענו כל העם אחריו אמן; ומצר שם כללי הוא לכל אזרחי ערב התיכונה להוציא את בני יקטן הנאחזים בתימן. לכן רצה איש מנכבדי סלים ושמו דריד לקחת את תמאצר לו לאשה וידבר על לב אביה, וימאן אבי הנערה לאנוס את בתו, ויען לדריד לאמר: שאל נא את פיה, ודריד זקן בא בימים, ותבז בו הבתולה; אז שתו אחרים עצות בנפשם להתל בישיש כי קם לארש נערה צעירה לימים כמוה; וחץ שחוט היתה לשונה וכמדקרות חרב שיריה משחר טל ילדותה; אך נפשה בחלה בלעג ולא אבתה לשפוך בוז על שיבת דריד; אולם הוא לא נשא חרפתו אשר לא חפצה תמאצר בו, וישר שיר אהבים תוכו רצוף קנאה וישא משלו ויאמר:

דרשו רעי בשלום תמאצר הבריכו נא פה גמליכם ועמודו כי רק זאת
אבקש מאתכם

לזכר בכרות חרומת־אף יהמה לי כי חולה אהבה אני
מעודי לא ראיתי כזה ולא שמעתי כי יחבוש גמלות מכות בשחין
נערה יפת תאר אשר תראה את כל חמודות גוה ברככה את נגעי הנתק

ויוסף עוד לנבל אותה ויתמרמר עליה לאמר:

ישמור האל אותך בת עמרי מגברים כמוני וממני — הה הגידה כי באתי עד שיבה ואני לא נבאתי לה כי בן תמול אנכי

— לא יולד לך ולא יבעלך כמוני כאשר ישחיר הליל פניו — כי אם חפצת באיש גס הבשר ועב הרגלים אשר יתמכר בערב לכל חלאה.

והיא תשיב אמריה לו ותחזיר את קלונו אל חיקו:

באלהים מחסי מפני איש קצר רגלים, אשר אל מטה גשם יתיחש
לו בגשם הייתי לאיש או אז הייתי עניה ומגאלה.

בכל זה היה דריד איש גבור חיל ומעודו לא שכח כי מודע הוא לעמרו ומשפחתו ולא עזבם ביום רעה ויהי זרועם לבקרים, ועד כלה לא מנע את עצתו הטובה מבני סלים. ובן מאה שנים נהרג אחרי הכות מחמד בהנין את שבטו והנספחים אליו. ולא בעונו מת, כי הגד הגיד לזקני עמו ולכל באי שער עירו לאמר: אַל תהינו לעלות למלחמה כי לא תצלח בידכם, והם מרו את פיו וילכו בשרירות לבם וינגפו לפני אויביהם וגם הוא נפל שדוד בין החללים, כי פגשו איש ממחנה הצרים, והוא על הזקן לא חמל ויפגע בו, אז הכירו והנה הוא דריד אשר הציל שלש נשים ממשפחתו ולא נתנן להמכר לשפחות וישלחן לחפשי, ותצא נפש דריד בחבורתו וימת. זו מצוה וזה שכרה.

אף אחרי אלכנסא לא מתו מות שאננים. מעאויה רב עם האשם בן חרמלת הפזארי אדות נערה יפה כי חשקו בה שניהם, והם בעקאט; וישב מעאויה אל נוהו ויוחל עד קץ חדש מחרם כי לא יעוז איש לחרחר ריב ומדון בחדש הזה; ויזעק אחרי כן את חבריו ויקם על בני פזאר ומרה. ויסע ממקומו וירם פעמיו לדרך, והנה תוא מכמר משרך דרכיו ויעבור עליו משמאלו אל צד הימין. ויעצב מעאויה אל לבו ויאמר אכן ירוט ירט הדרך לנגדי, וישב לאחוריו. וישמע האשם את הדבר ויקרא: הה כי נמס לבו בקרבו, שם פחד פחד על כן עזב את אשר זמם לעשות. וינסה אז מעאויה שנית לפשוט אל אויביו, גם הפעם פגש בתוא מכמר, ואף

עורב נראה אליו משמאלו. ויזנחוהו כל אנשי גדודו מלבד אחוזת תשע עשר מרעיו ובין הנאמנים היה עבד אלעזי בעל אלכנסא אחותו. ולא יכול עוד מעאויה לרדת אל צריו כי קצרה ידו מבלע, וישב אל מבוע מים ויאמר עבד אלעזי אל מעאויה נבחרה נא לשוב למקומנו. והנה אשה פוזאריה אשר תקעה אהלה אל יד מבוע המים הכירה את מעאויה ותלך אל האשם ותגד לו לאמר: הנה אויבך פה ועמו רק תשעה עשר חבריו, ולא אבה האשם לתת אומן לדבריה ותפצר בו וירא כי אותותיה אותות ויקם וירק את דריד אחיו ואת כל חניכיו ויאמר להנקם מצורריו, ויחבא עם גדודו אחרי גבעה הרחק כמטחוי קשת מגדוד מעאויה ויתנפל עליו לפתע פתאום, וקטון היה גדוד מעאויה מלעמוד לפני צבא האשם. וינס אחד מבני חרמלה משדה המערכה וידלוק מעאויה אחריו וידביקהו בן חרמלה השני ויכהו בחניתו מאחוריו ויפול מעאויה מעל הסוס ויגוע וימת. ויעמדו הורגיו על נבלתו ובבזה לא שלחו את ידם, רק את סוסו אלשמא מבחר הסוסים לקחו. ותשמע אלכנסא את אשר קרה לאחיה ותשא קולה ותבך ותצעק צעקה גדולה ומרה ותקונן לו ותשאף נפשה לחמס ונקמה. ויקם צכר אחיה השני ויבקש להמית את שופכי דם מעאויה ויפצע אחד מהם אל זרועו, וישאלם גם שניהם ממי ידרוש את דמי הנהרג. ויענו פה אחד ויאמרו כי עליהם יחדו האשם, וישיבו את אלשמא סוס מעאויה לאחיו, למען הראות כי לא לשלול שלל יצאו נגדו. ולתקופת השנה משח צבר בצבע שחור את הכוכב הלבן אשר במצח הסוס אלשמא, וירכב עליו ויקרב אל אנשי ריבו והם לא הכירוהו מרחוק, כי אמרו אין זה הסוס אשר ירכב עליו צכר הלא ממרחק יאיר כוכב אלשמא, ויכה צכר הלא ממרחק יאיר כוכב אלשמא, ויכה צכר את דריד וימיתהו.

ותרא אלכנסא באחד מאויביה, אך לא שב אפה ממנה ותאמר להכרית שם וזכר לבני חרמלה; אולם לא שלמה נקם אל לב האשם, ושיריה הנפלאים עלו בתהו; ויהי ברבות הימים ויקצוף רועה אחד משבט גשם בן בכר בהאשם וימיתהו בערמה והוא לא ידע; אז פצחה אלכנסא רנה ותהלל בפאר שיריה את הבוגד הלז, ותציגו למשל לפני גואליה אשר לא מלאו אחרי דבריה לאבד את האשם בן חרמלה.

צכר גם הוא לא האריך ימיו על הארץ. וישב שבי בבני מרה וילכוד בשבי נערה יפת תואר ושמה בדילה ויחשק בה ויקחה לו לאשה. ויפשוט שנית אל בני מרה וילחם עמהם ביום האשל יום נחלה וכאב אנוש, כי נפצע אל החומש ושנתים ימים שכב על ערש דוי. כצל עברו גבורתו וחכמתו וצדקת פזרונו, אף על בדילה ועל סלמה נשיו היה למשא לשבת אצלו והוא אינו חי ואינו מת.

ויבוא אליו רופא אחד ויעצו להסיר את הבשר המעופש כי רקב עלה בעצמותיו, ויאזן אליו צכר ולא שעה אל דברי נשי משפחתו כי יראה גדולה נפלה עליהן ותגדנה לו לבל יקשיב לקול הרופא. ויסבול צכר בהלך נפש את מכאובו בחליו ואת החבלים הנוראים אשר החזיקוהו בחתוך הרופא את בשרו במאכלת. ותתפלא אלכנסא עליו כי משל ברוחו, אך עד מהרה התאבלה כי אחזהו השבץ ויאסף אל עמו.

זרים כבדוהו ואלכנסא אהבתהו אהבה עזה כמות, הקינות אשר קוננה עליו מלאות הן עד למרבה. והיא גם היא ידעה והרגישה כי מדי דברה בו זכור תזכרנו עוד ונפת תבענה שפתיה; רבות התאבלה על מתי שבטה, כי לא היתה בכל הארץ מקוננת כמוה, אבל קינותיה על מות צכר אחיה תעלינה על כלנה.

ובעלה הראשון מת ותשב באלמנותה ימים מספר ויקרב אליה מרדאם ותהר ותלד בן ותקרא את שמו עבאס, ויגדל הילד ויהי משורר נפלא. וכשבת מחמד

במדינה כשש שנים אחרי ברחו ממכה, ויקם עבאס ואלכנסא ועמהם אלף איש מבני בריתם וילכו אל מחמד וישלמו אליו. לאלכנסא עשה מחמד כבוד גדול ולבנה נתן לאחוזה את מצודת מדפי ובהלכד עיר בצרה נעתק שמה.

ויהי אחרי הדברים האלה וימלוך עמר, ועמר היה מושל אדיר ולוכד ערים ואוהב לשון ערב וחובב שיר ומליצה. ותקר לפניו אלכנסא ויבקש מאתה כי תשיר את מבחר חרוזיה ואז נשאה משלו ותאמר:

„לפנים בכיי נתתי לגברים, ובמותך לא זכרתי כי יש זר בלעדיך; אזני מלי נחומים תבחן, אך לבי עלי דוי ועיני תזל מים מאין הפוגות". ויוסף עמר לשאול אותה איזה בית מתנשא על כל שאר בתי שיריה ותאמר:

„לא הגיעה יד אדם עד מקום כבוד, אשר לא עברה הלאה זרועך".

ותתראה אלכנסא פנים אל פנים את עאישה אלמנת מחמד, ותוכיחה על אשר לא הסירה את בגדי אבלה מעליה כמנהג המושלמים, ותספר אז אלכנסא באזניה כי שלש פעמים רצופות פזר בעלה את כל הונו ובכל פעם ופעם חלק צכר אתה את עשרו, ובעלה לא חכם וילך מדחי אלי דחי, אז עמד צכר ויתן לה את מיטב נכסיו ותגער בו אשתו וישב אמריו לה:

„האוכל למנוע את חילי ממנה, הלא במותי תאבל וקודרת תלך — ותקרע את צעיפה ואדרת שער תלבש על בשרה".

ותת אלכנסא על צכר אחיה עד יום מותה.

סולל בונה בע"מ

המרכז הקבלני של ההסתדרות הכללית של העובדים בישראל

קבלנים לבנין, סלילת כבישים, עבודות נמל
ועבודות ציבוריות אחרות

בעלי מפעלי חרושת לייצור מתכת, זכוכית
גומי, קרמיקה, מלט, חמרי בנין ומוצרי אבן

אינסטלציה סניטרית, חשמלית ומכנית

*

למעלה מ־30 שנות פעילות חלוצית
לבסוס אשיות המדינה ולפתוח משקה

בעבודות בנין ופיתוח נרחבות ומקיפות המבוצעות על ידינו בכל רחבי הארץ, ממרומי הגליל ועד למרחבי הנגב וכן בארצות השכנות.

*

במפעלי תעשיה וחרושת בענפי יסוד חיוניים המוקמים והולכים על ידינו בהתמדה והמשתלבים במערכת הייצור, להבטחת אספקה עצמית, לצמצום הייבוא והגברת הייצוא.

*

בניצול אוצרות הטבע — מחצבים, קדוחי נפט ומים — המהווה משימה ראשונה במעלה להבראת משק ארצנו.

*

משרדים בערים ובמושבים

חיפה	תל־אביב	ירושלים
רח' יבנה הדר הכרמל	רח' אלנבי 111, פסג'	רח' בן־יהודה 1
טל. 66501, ת. ד. 4854	טל. 7־61031 ת. ד. 1267	טל. 7־43151 ת. ד. 1344



תהנה מטפול שוויצרי

טיסה באוירון של סוויסאייר היא חוויה בלתי נשכחת: מאכלים משובחים... כל דרישה נעניח עוד בטרם בקשת. בקצור, הנוחיות והשרות שמצפים להם ממלון שוויצרי

כל יום שלישי

לוד - אתונה - ג'נבה - ציריך

ניויורק, לונדון, וינה, נרמניה, פראג, ריו דה ז'ניירו וכו'

פנה אל סוכן הנסיעות שלך!

SWISSAIR

EUROPE MIDDLE EAST USA SOUTH AMERICA

„לודזיה"

חברה לטקסטיל בע"מ

חולון — ת.ד. 34 — טלפון 82117/8

מייצרת:

גרבים

ניילון
סטרץ
כותנה
צמר

לבנים

טריקו
שרמז משי
שרמז ניילון
בגדי תינוקות
„ביבי"

קרן הביטוח
של פועלי הבנין ועבודות צבוריות

קופת תגמולין, אגודה שיתופית בע"מ, תל־אביב

ההנהלה המרכזית

רחוב ארלוזורוב 93, תל־אביב, טל. 47—20145

הקרן מקנה לחבריה זכויות ל:

דמי מחלה ● דמי ביטוח תאונה

נוספים על דמי ביטוח התאונה של הביטוח הלאומי עד השוואתם לשיעור דמי מחלה.

חופשה שנתית / הבראה / ימי חג / תגמולים ופיצויים / הלואות לשיכון

הלואות קטנות / ביטוח חיים / שקום ופנסיה

סניפים בכל רחבי הארץ

המשביר המרכזי בע"מ

חברה קואופרטיבית להספקה של העובדים העברים בישראל

המשרד הראשי:

תל־אביב, בית המשביר, דרך שלמה, טל. 84211־8, ת.ד. 130

סניפים:

חיפה, שער פלמר, בית המשביר, ת.ד. 295

ירושלים: מרכז מסחרי חדש, ת.ד. 438

באר־שבע, הכביש הראשי, טלפון 5

—◆—

המוסד המרכזי להספקה של התנועה הקואופרטיבית בישראל

חברת „אמנות" בע"מ

תל־אביב, רח' בצלאל־יפה 9, ת. ד. 169, טל. 63786

יצאו לאור ונמצאים במכירה:

א) ד"ר ש. ל. קירשנבוים **תולדות עם ישראל בדורנו**

הספר מקיף את התקופה מראשית המאה העשרים ועד שנת 1950, דן בהרחבה על קורות הקיבוצים היהודיים בעולם ועל תולדות המפעל הציוני בארץ־ישראל. זכה בכתב־יד בפרס הקונגרס היהודי העולמי.

ב) **ספר אידלסון**

פרקי חייו ותורתו של א. אידלסון, אחד האישים המקוריים ביותר בתנועת התחיה הלאומית, תאורים, הארות וזכרונות של חבריו, המעלים את דמותו הרוחנית. לדור הצעיר ישמש הספר מקור נאמן להבנת רוח הדור, שעמד במחיצתו של הרצל, ומעין נובע מחשבות ורעיונות על הבעיות החיוניות של עמנו.

ג) הלל זלוטופולסקי **ספר הפיליטונים**

פרשיות רוויות מחשבות מבריקות והומור יהודי למדני, חריף ועסיס של לוחם אמיץ ומסור לתרבות ישראל, ללשון העברית ולתקומת עמנו בארצו.

ד) י. פטאי **הרצל**

מתוך הספר הזה עולה לפנינו בכל שיעור קומתה דמותו הנערצה של אבי הציונות המדינית, המאירה את דרכנו עד היום, ונפרשת לפנינו יריעת חייו ומפעליו של האיש היחיד והמיוחד הזה, משחרית חייו ועד יומו האחרון.

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ־ישראל

קרנות לעזרה הדדית:

דור לדור

קרן לזקנים, אלמנות ויתומים בישראל

(נוסד בשנת 1943)

נועד לעזור לחבר ההסתדרות לעת זקנתו ע"י תשלומי פנסיה חדשיים.

מ צ י ב

קרן לאימוץ משפחת החבר אחרי מותו

(נוסד בשנת 1937)

—◆—

חברי ההסתדרות הזכאים לפי התקנות לפנסיה או לאימוץ צריכים לקבל את כל הידיעות הדרושות במועצות הפועלים המקומיות ועל ידן לפנות למוסדות המתאימים.

אשראי וחסכון של הציונים הכלליים, אגודה הדדית בע"מ

רחוב לילינבלום 32, טלפון 5056, תל־אביב

מתן הלוואות, נכיון שטרות, פקדונות, ע"ש, חסכונות לזמנים ארוכים, השלשות, גביית שטרות, העברות לכל חלקי הארץ, קבלת מסי העיריה וכו'.

בנק הפועלים בע"מ

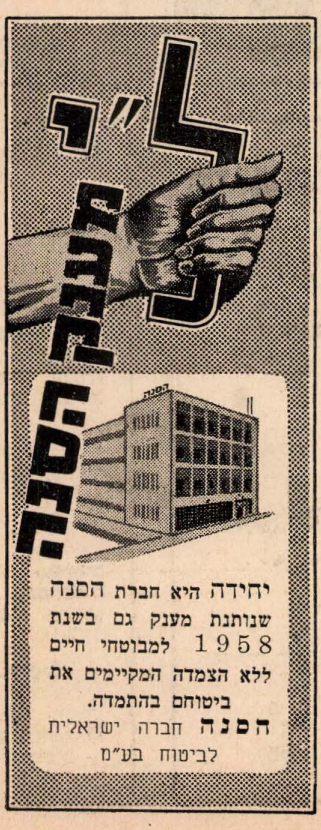
נוסד 1921

10 שנות גידול והתפתחות

	1948	1958
		במיליוני ל"י
הון המניות וקרן המילואים	0.5	5.2
פקדונות וקרנות להלוואות	4.2	142.8
יתרת ההלוואות	2.6	112
סניפים	5	82

חברות בת וחברות עזר:

„אמפל" חברה אמריקנית ישראלית אינק. • חברה ישראלית לפיתוח התעשיה אינק. • בנק ישראל-אמריקה לפיתוח התעשיה בע"מ • בנק משכנתאות לשיכון בע"מ • חברת נאמנות של בנק הפועלים בע"מ • „גמול" חברה להשקעות בע"מ • חברה לבניני ציבור בע"מ • תגמולים לעצמאיים בע"מ • „יהב" קופת עובדי המדינה בע"מ



יחידה היא חברת הסנה שנותנת מענק גם בשנת 1958 למבוטחי חיים ללא הצמדה המקיימים את ביטוחם בהתמדה.

הסנה חברה ישראלית לביטוח בע"מ

«תנובה»

מאגדת על יסודות קואופרטיביים 500 ישובים חקלאיים מאות משקים בודדים בכל אזורי הארץ, לשווק תוצרת חקלאית ותעשית מזון.

משווקת את כל התוצרת החקלאית למיניה.

מחלבות ותחנות חלב עירוניות ואזוריות על פני המדינה כולה.

מחסנים סיטוניים ומחלקות למכירת תוצרת חקלאית למיניה כל הערים והמושבות.

מחלקות לריכוז תוצרת חקלאית ומחסני אריזה בכל אזורי הארץ.

תעשיות מזון מתוצרת חקלאית.

המשרד הראשי:

תנובה מרכז שיתופי לשווק תוצרת חקלאית בישראל בע"מ, תל-אביב, בית „תנובה", רח' יהודה הלוי 17, ת.ד. 265, טלפון 61501-5

„תנובה" משווקת למעלה מ-70 אחוז מכל תוצרת המשק החקלאי העברי המעורב

"כין-חקל"

עיבוד פרדסים

שיווק פרי הדר

נטיעה חדשה

גני-ירק

התישבות עממית

תעשיה חקלאית

שיכון משקי עזר



תנובה אכספורט

אגודה חקלאית שתופית

לשווק תוצרת משקי

העובדים העברים בע"מ

◆

הכתובת:

שדרות רוטשילד, פנת מזא"ה (73)

ת.ד. תל-אביב 607

טלפון: 61001/61002

תנועת מושבי העובדים בישראל

תל-אביב, רח' ריינס 6, טל. 22194

רעיון המושב, המקפל בתוכו את האחריות ההדדית ביחד עם היזמה האישית שבמשק האינדיבידואלי, התגבש בארבעה עקרונות המהווים יסוד איתן לחברה החקלאית העובדת בארץ. ואלה הם: קרקע לאומית, עבודה עצמית, עזרה הדדית, קניה ומכירה משותפת.

התנועה מקיפה 215 מושבים, בתוך זה 64 מושבי-עובדים ו-151 מושבי-עולים (הכפרים שנוסדו לאחר קום המדינה) עם אוכלוסיה של כ-73 אלף נפש.

מושבי העובדים והעולים משווקים קרוב ל-50% מהירקות המיוצרים בהתישבות העובדת ולמעלה מ-50% מתוצרת החלב.

בטאוני התנועה הם: „תלמים" — ירחון לבעיות המושב והחקלאות בארץ; „בתלם" — בטאון למושבי עולים; „מעגית" — בטאון הנוער במושבים; „ידיעות" לחברי תנועת המושבים — עלון אינפורמטיבי.

הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב

אגודה הדדית בערבון מוגבל

תל־אביב, רחוב הרצל 21, ת. ד. 151, טלפונים 3־61061־2

סניפים

1) שדרות קק"ל 47 פנת דיזנגוף. טל. 23673
2) רחוב לוינסקי 63, טלפון 66596
3) יפו, רחוב תרשיש 3, טלפון 81438
4) יד־אליהו, רחוב לה־גרדיה 23, טל. 4278
5) הדר־יוסף, שכונת עמידר
6) ככר מלכי ישראל, רח' אבן גבירול 58, טל. 23940
7) התחנה המרכזית, רחוב הגליל 3, טלפון 5769
8) שכונת מונטיפיורי, דרך פתח־תקוה, טל. 67250
9) רמת־גן, רחוב ביאליק, פנת רחוב יהלום, טל. 72840
10) חולון, רחוב שנקר 55, טלפון 84690

ליום 1 במרץ 1958

1.	מספר החברים	70.391
2.	ההון העצמי וקרנות המלאי	2489.882.—
3.	פקדונות וחסכונות לכל הצורות	28.372.900.—
4.	יתרת תיק ההלוואות	28.221.845.—

בנק זרובבל

אגודה שתופית מרכזית בע"מ

מוסד מרכזי
של הקואופרציה
האשראית בישראל

תל־אביב
שדרות רוטשילד 44, טלפון 67808

„מ ס ד"

חברה הדדית להלואות וחסכונות בע"מ

(נוסדה ע"י הסתדרות המורים העברים בארץ־ישראל)

תל־אביב ● ירושלים ● חיפה

★

המוסד הכספי של הסתדרות המורים העברים בישראל

★

המרכז: תל־אביב, שד"ר 79, טל. 62444
סניף ירושלים—רח' ד. ילין 5, טל' 4867
סניף חיפה—רח' הרצליה 38, טל' 66780

בנק למסחר בע"מ

תל־אביב

רח' ליליינבלום 42

ת. ד. 1992, טלפון: 62410

כל עסקי בנק
בתנאים נוחים

לבשול ולאפיה
לחימום המים
ולהסקה



חברה ישראלית לחפצת גז
בע"מ

המשרד הראשי:
רח' אחוזת בית 6, תל-אביב
טל. 66316, 67255/6, 62100

בנק ישראלי לתעשיה בע"מ

תל-אביב
רח' מונטיפיורי 13,
ת.ד. 2297, טל' 3-4311

★

חיפה
רח' הנאמנים 8
ת.ד. 639, טל' 2367

כל עסקי בנק
עם מפעלים תעשיתיים

אגרובנק
(בנק ישראל אמריקה הלטינית)
בע"מ

תל-אביב, רח' אלנבי 65
ת.ד. 161, טל' 45-4244

★

כל עסקי בנק
בתנאים נוחים

התאחדות בעלי התעשיה בישראל

המרכז:
תל-אביב, רחוב מונטיפיורי 13,
ת.ד. 297, טלפון 61361

■

סניפים:
חיפה, רחוב הנאמנים 8, ת.ד. 639
טלפון 66233, 4580

■

ירושלים, רחוב בן-יהודה 7,
ת.ד. 526, טל' 2749



תוצרת

יצהר — סומר

כרמל מזרחי

יינות ליקרים · קוניאק

יקבי ראשון לציון ומזכרון יעקב

בנק למלאכה

בע"מ

המכשיר הכספי המרכזי
לפתוח המלאכה והתעשיה
הזעירה

בשתוף עם גורמים אחרים:

החברה למלאכה בע"מ

המרכז:

תל־אביב, מרכז בעלי מלאכה 16,
טלפונים 65632, 66414.

סניפים:

ירושלים, רח' בצלאל מול „מנורה"
טלפון 5254.
חיפה, רח' ארלוזורוב 9, טל' 3432.

„ארגמן" בע"מ

מפעלים
לצביעת
טכסטיל

בני־ברק

טלפון 72161־3

לשנת העשור של המדינה

ב ר כ ת

הועד הפועל של ההסתדרות

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל
מועצת פועלי חיפה ועדת התרבות

ספרית „ילקוט"

מופיע כל חודש ספר ממבחר הספרות העברית והעולמית
במחיר 600 פרוטה הספר
הופיעו עד היום 40 ספרים
דרשו פרוספקטים בועה"פ של מועצת פועלי חיפה, ת.ד. 4931.

לשומרי הזיקה עם יהדות רוסיה במדינת ישראל
ולשומרי אמוני ישראל בס.ס.ס.ר.

ברכות למלאת 10 שנים למדינת ישראל המתחדשת

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י
ב"ס המקצועיים ברשת „עמל"

הצינקוגרפיה הא"י אגודה שתופית בע"מ

מוציאה לפועל עבודות קלישאות שונות, באיכות מעולה

תל־אביב, רחוב לבונטין 30, טל. 67113

המועצה לשיווק פרי הדר

דרך יפו—תל־אביב 9 — טלפון 82291
ת.ד. 2590 — מברקים: ציטרוס תל־אביב
תל־אביב

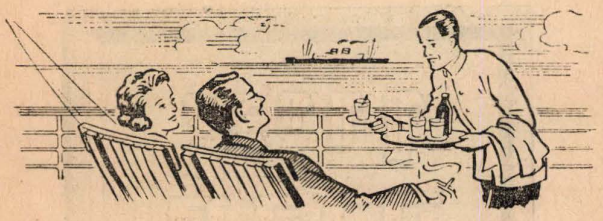
המועצה מרכזת בידיה את:

- הפיקוח על הנטיעות
- הפיקוח על הקטיף והאריזה
- שיווק היבולים בחו"ל ובארץ
- ההובלה הימית
- מתן הלוואות לפרדסנים
- מחקר חקלאי והדרכה

ואת ההספקה של:

חמרים להדברת מזיקים
ציוד לפרדסים ולבתי אריזה
חמרי אריזה

סע להנאתך, סע באניות „צים"



שרות קבוע:

ישראל — איטליה — צרפת — ארצות הברית

באניות הפאר: א.ק. „ישראל", א.ק. „ציון",
א.ק. „תיאודור הרצל", א.ק. „ירושלים"

צים חברת השיט הישראלית

בנק קופת־עם בערבון מוגבל

(נוסד בשנת 1918)

משרד ראשי:

ת ל־א ב י ב, רח' אחד העם 13, ת. ד. 352, טלפון 5974

חברות בת: **ב.ק.ע.** חברה לנאמנות בע"מ

קוע להשקאות בע"מ

בקלי חברה למען היצוא בע"מ

בקים בע"מ — לייצוג מסחרי

קפת־עם (שרותי בטוח) בע"מ

קפת־עם לתגמולים בע"מ — בעבור המפרנסים העצמאיים.

נציג: **פרודנשל** חברה לבטוח בע"מ (לונדון).

מורשי: **ללוידס**, לונדון.

סניפים:

תל-אביב	רח' אחד העם 13, ת. ד. 352, טל' 4468/9
	רח' א. בן־יהודה 57, ת. ד. 3220, טל' 25927
ירושלים	רח' יפו 47, ת. ד. 872, טל' 4409
חיפה	דרך העצמאות 43, ת. ד. 116, טל' 4319
	הדר הכרמל, רח' ביאליק 12, טל' 67241
י פ ו	רח' תרשיש 19, ת. ד. 8257, טל' 83427
רמת-גן	רח' שילה 2, ת. ד. 3, טל' 72200
רמת-יצחק	רח' ירושלים 50, טל' 72968
גבעתיים	רח' שינקין 29, ת. ד. 5, טל' 73126
הדר-רמתיים	ככר הנשיא, ת. ד. 22, טל' 220
ע כ ו	רח' בן־עמי 23 (פינת רח' ויצמן), טל' 132
מגדל-אשקלון	רח' הרצל, ת. ד. 34, טל' 64



מקורות

חברת מים בע"מ

המשרד הראשי:

תל־אביב, רחוב הנגב 11

ת. ד. 2704 טלפון 31241/9

קרדיט למלאכה

אגודה קואופרטיבית
ארץ־ישראלית בע"מ

•

תל־אביב, רח' לילינבלום 23
ת. ד. 74 — טלפון 65275

(נוסד ב־1923)

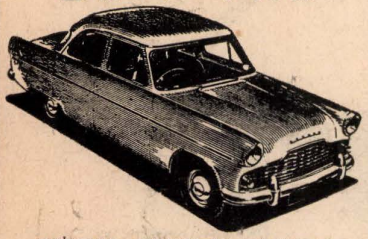
•

מתן הלוואות, נכיון שטרות, פקדונות, עו"ש חסכונות, חסכונות לזמנים ארוכים, השלשות, גבית שטרות, העברות לכל חלקי הארץ, הלוואות לחייבי מס הכנסה.

הכל במיטב התנאים

Ford

פורד בראש



מכוניות מתוצרת אנגליה וארצות־הברית

- מכוניות נוסעים
- סטיישן ואגון
- מכוניות מסחריות
- טנדרים
- טרקטורים וכו'

חברה א"י לאוטומוביל בע"מ

תל־אביב * ירושלים * חיפה

הסתדרות נשים ציוניות ויצ"ו בישראל

מטרות ה.נ.צ. ויצ"ו:

* ארגון האשה להשתתפות פעילה בחיים הציבוריים של המדינה
* שיפור מצבה הכלכלי של האשה והעלאת רמתה התרבותית
* דאגה לנציגות מתאימה של האשה במוסדות המדינה
* הגנה על זכויות האשה במשפחה ובתחוקת המדינה.
* טיפול וחינוך לילדים ולנוער

ה.נ.צ. ויצ"ו מונה בארץ 54 אלף חברות ב־148 סניפים

מרכז ויצ"ו: תל־אביב, סמטת בית השואבה, טל. 4538, 4551
המשרד בירושלים: רחוב חבצלת 5. טל. 3641
ירד בחיפה: רח' החלוץ 47 „אהל שרה", טל. 4795.

הסתדרות הפועל המזרחי בא"י

„משכנות"

חברה ליסוד שכונות דתיות בע"מ

המשרד הראשי:

תל־אביב, רחוב ליליינבלום 27

ת.ד. 2770 — טלפון 4529, 4520

סניפים:

ירושלים: רח' בן־יהודה 6, טל' 2008

נתניה: רחוב שער הגיא 2, טל' 380

חיפה: רחוב החלוץ 29, טל' 68049

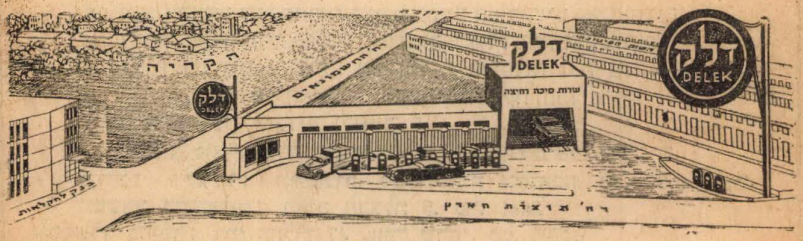
□

סניפים בחוץ לארץ:

ארצות הברית ● אירופה

דלק

DELEK



צינקל

בע"מ

יצרני צנורות קלים להשקאה
והמטרה נידת

מאליומיניום בקוטרים מ־"2 עד "6
מפלדה מגולבנת בקוטר מ־"2 עד "4
פיטינגים מפלדה מגולבנת בלחי
שבירה בקוטרים מ־"2 עד ".6

◆

המשרד הטכני:
תל־אביב, רחוב עליה 33
טלפון 82048, ת.ד. 2998

דשנים
לחקלאות

תוספת מזון
לבעלי חי

חימיקלים
לתעשיה

◆

דשנים וחומרים חימיים בע"מ
ת.ד. 1428, טלפון 71381, חיפה

תעשית אבן וסיד בע"מ

המשרד הראשי:
חיפה, רחוב יבנה, בנין סולל בונה, ת.ד. 4854, טלפון 66501.

—◆—

משרדים:
ירושלים, רחוב שמאי, בנין גזית, טלפון 5283.

תל־אביב. רחוב אלנבי 111, טלפונים: 66898, 61031.

מחלקת השיש: (מפעלי „אבן") רחוב אלנבי 111, טלפון 67109.

באר־שבע, טלפון 17.

המרכז הארצי של ארגוני הקבלנים והבונים בישראל

סניפים:
תל־אביב, ירושלים, חיפה, נהריה, מפרץ־חיפה, חדרה, נתניה הרצליה, פתח־תקוה, רמת־גן, חולון, בני־ברק, ראשון־לציון ורחובות.

□

אוצר הקבלנים בע"מ

□

החברה הכלכלית של מרכז הקבלנים והבונים בישראל בע"מ

□

„הקבלן והבונה"
במאון מקצועי של המרכז הארצי של ארגוני הקבלנים והבונים בישראל.

□

חברת ישראל—שוויצריה להשקעות ובנין בע"מ

כתובת:
תל־אביב, רח' מקוה ישראל 18/20
ת.ד. 2859 טל. 61906, 61998, 5995

מבטחים

מוסד לבטוח סוציאלי
של העובדים בע"מ

●

המרכז:
תל־אביב, רח' ארלוזורוב 148

●

סניפים בכל חלקי הארץ

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י
קרן בטוח ופנסיה לפועלים חקלאים ובלתי מקצועים בישראל

מבטחת זכויותיהם הסוציאליות

* בתגמולין ופנסיה
* תשלום דמי מחלה
* הלואות לשיכון
* ביטוח חיים הדדי

תל־אביב, רח' לילינבלום 44
ת.ד. 2940 טל. 67937-8

פרימן בע"מ
רמת־גן

מציע:
שימורי ירקות * פירות * ריבות *
סקוושים * מיצים * שימורי בשר ודגים.
השם „פרימן" ערובה לאיכות!

שכון עובדים בע"מ

מיסודה של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בישראל

תל־אביב, רח' ליאונרדו דה־וינצי 21

טלפון 28145/8 ת.ד. 392

- מעונות עובדים
- שכונות פועלים
- שכון ותיקים
- שכון עולים

הוצאת
„עם הספר" בע"מ

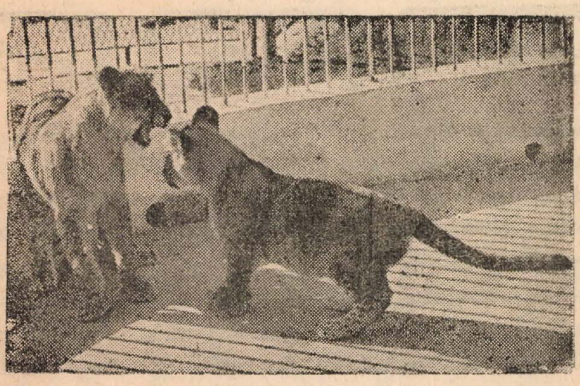
ספר שירים חדש
אנשי־מידות
א. א. ליסיצקי

דמויות והוי של תמוז
(שמונה פואמות)
לשירתו של א. א. ליסיצקי —
מסה מאת ראובן אבינועם

המחיר 4 ל"י
304 עמ' כריכה הדורה
להשיג בכל בימ"ם לספרים

גן החיות בתל־אביב

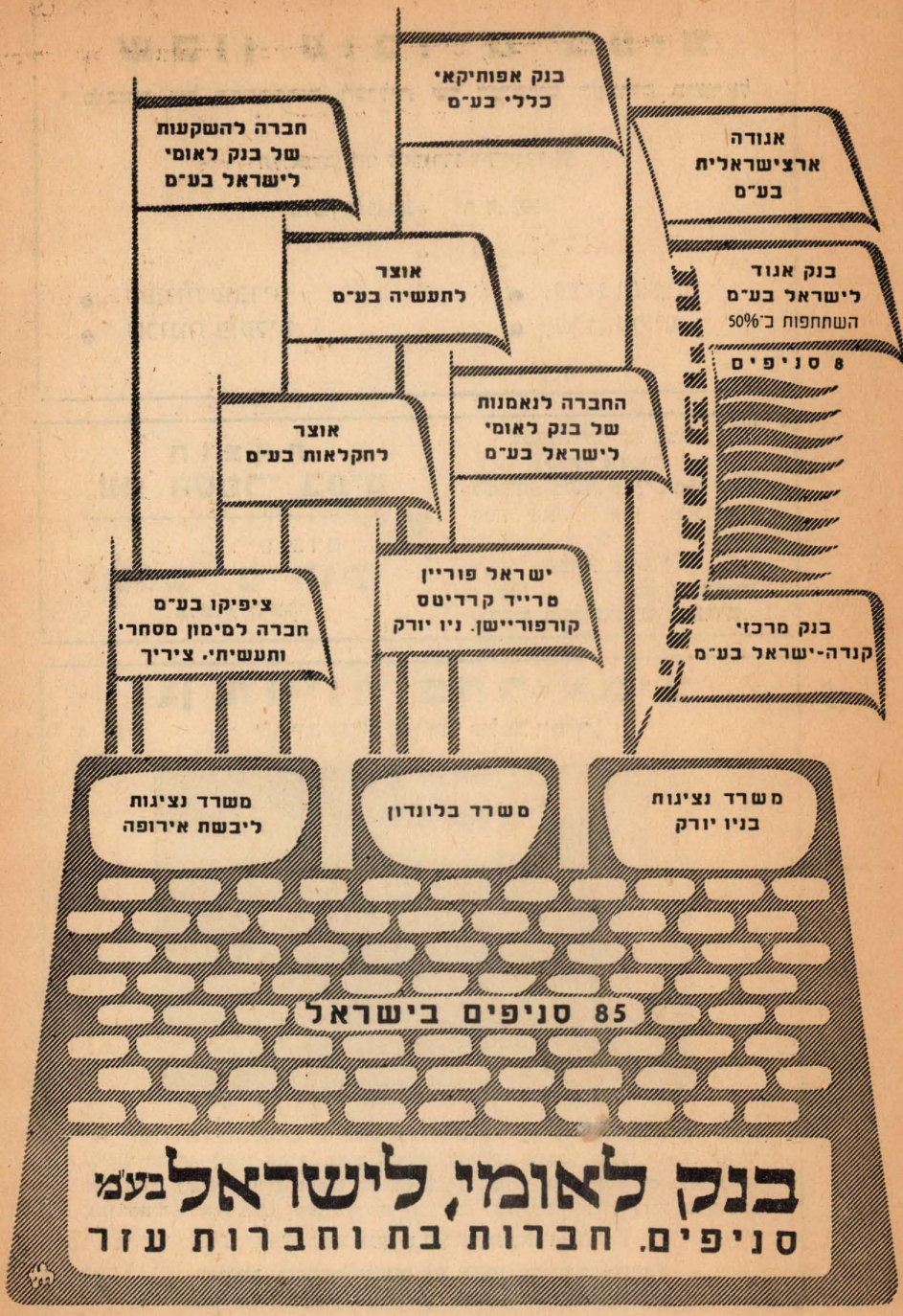
שדרות קק"ל קרן רח' שלמה המלך



גן החיות בתל־אביב — מקום שעשועים לילדים ומרגוע למבוגרים; מקום לימוד ושמחה לילדי הארץ, וחנוך ותרבות לגדולים. מאפשר לילדי ישראל להכיר את החיה והעוף מקרוב ומקום של הסתכלות בתורת החי לתלמידים ולמבוגרים. הגן עשיר במאות חיות, עופות ודגים למיניהם; בית קפה מסודר ופנת שעשועים.

כולם, כולנו מבקרים בגן־החיות בתל־אביב.

לבקורים בשבתות ובחגים יש להכין כרטיסים מראש.
הגן פתוח משעות הבוקר עד לפנות ערב ללא הפסקה
בקרו בגן החיות ותהנו


בנק אפותיקאי כללי בע"מ
חברה להשקעות של בנק לאומי לישראל בע"מ
אגודה ארצישראלית בע"מ
אוצר לתעשיה בע"מ
בנק אגוד לישראל בע"מ
השתתפות ב-50%
8 סניפים
החברה לנאמנות של בנק לאומי לישראל בע"מ
אוצר לחקלאות בע"מ
ישראל פוריין סרייד קרדיטס קורפוריישן. ניו יורק
ציפיקו בע"מ חברה למימון מסחרי ותעשיתי. ציריך
בנק מרכזי קנדה-ישראל בע"מ
משרד נציגות ליבשת אירופה
משרד בלונדון
משרד נציגות בניו יורק
85 סניפים בישראל
בנק לאומי לישראל בע"מ
סניפים. חברות בת וחברות עזר